

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

OSMANLI'DA KADILIK

Fikriye ERKUL

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK

HAZİRAN - 2023

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

OSMANLI'DA KADILIK

DOKTORA TEZİ

Fikriye ERKUL

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

“Bu tez 15/06/2023 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK	Başarılı
Prof. Dr. Ozan YILMAZ	Başarılı
Doç. Dr. Mustafa IŞIK	Başarılı
Doç. Dr. İsmail BÜLBÜL	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Recep YAŞA	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Fikriye ERKUL

15/06/2023

ÖNSÖZ

Tez çalışmam süresinde ilk çalışmaya başladığımız günden itibaren tezimin danışmanlığını üstlenen ve takıldığım her noktada ilmi desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Sayın Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK'e, tez izleme jürimde yer alan kıymetli Sayın Prof. Dr. Ozan YILMAZ ve Sayın Dr. Recep YAŞA hocalarıma ve bu çalışma sürecinde çıkmaza girdiğimi düşündüğüm anda gerekli motivasyonu kazandıran olan kıymetli arkadaşım Dr. Sema Aktaş SARI ve sabrı için eşim Dr. Vedat ERKUL'a çok teşekkür ederim.

Fikriye ERKUL

15/06/2023

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	v
TABLO LİSTESİ.....	vi
GRAFİK LİSTESİ.....	vii
ÖZET	viii
ABSTRACT	ix

GİRİŞ.....	1
------------	---

BÖLÜM 1: KAZA KAVRAMI VE ESKİ TÜRK HUKUKU	24
--	-----------

1.1. Kaza'nın Fonksiyonu ve Kadı	24
1.1.1. İslam Hukuku ve Kaza Müessesesi	24
1.1.2. İlk İslam Devletlerinde Adli Yapılanma	27
1.1.3. Osmanlı Devleti'nde İslam Hukuku Uygulamaları	29
1.1.3.1. Temyiz: Davanın Yeniden İncelenmesi	29
1.2. Eski Türk Hukuku	30
1.2.1. Töre	30
1.2.2. Adet	32
1.2.3. Yasa	32
1.2.4. Örf	33
1.2.5. Yargu	33
1.3. İlk Müslüman Türk Devletleri: Otorite ve Yargı.....	35
1.3.1. Selçuklu Döneminde Kadılık	36

BÖLÜM 2: TİMAR SİSTEMİNİN HUKUKİ BOYUTU VE KADININ BU

KAPSAMDA DEĞERLENDİRİLMESİ.....	37
--	-----------

2.1. Tımar Sistemi ve Osmanlı Devleti'nde Uygulandığı Coğrafya	37
2.1.1. Eyalet Sistemi.....	42
2.1.2. Sancak ve Nahiye	42
2.1.3. Kaza İdaresi	46
2.2. Osmanlı Devlet Teşkilatı: Yönetici Sınıf	47
2.2.1. Ehl-i Örf ve Ehl-i Şer	47
2.2.1.1. Ehli Örf (Ümera)	47

2.2.1.2. Ehl-i Şer’	50
2.2.1.3. Ehl-i Örf ve Kadı	51
2.3. İlmiye Teşkilatı.....	53
2.3.1. Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunda İlmiye Sınıfının Rolü	55
2.3.2. Osmanlı Devletinde İlk Kadı Tayini	57
2.3.2.1. Fakı Zümresi	57
2.3.3. Osmanlı Devleti’nde Kadı Tayini	59
2.3.3.1. Mülazemet ve Mazuliyet.....	61
2.3.3.2. Kadı Azlini Gerektiren Durumlar	65
2.3.3.3. Kazasker ve Kadıların Gelir Kaynakları	66
2.3.3.4. Adlî Hiyerarşi.....	70
BÖLÜM 3: KANUNNAME VE MAHKEME	75
3.1. Osmanlı Kanunnameleri	75
3.1.1. Şer’i Hukuk	77
3.1.2. Fetva Mecmuaları.....	82
3.2. Osmanlı Mahkemesi	86
3.2.1. Kadı	86
3.2.2. Naib	86
3.2.3. Şuhûdül Hal	88
3.2.4. Şuhûdü’l Udül ve Tezkiye.....	89
3.2.5. Katip	90
3.2.6. Mahkeme Harçları	91
3.2.7. Mahkeme Yeri	92
3.2.8. Divan-ı Hümayun	95
3.3. Mahkemede Yer Alan Diğer Görevliler	97
3.3.1. Muhzır	97
3.3.2. Ases	98
3.3.3. Kassam	98
3.3.4. Muhtesip.....	100
BÖLÜM 4: OSMANLI DEVLETİ’NDE İDARİ ORGANİZASYON İÇİNDE	
KADI VE KADININ İŞ YÜKÜNÜN TESPİTİ	102
4.1. Veri Tabloları	102

4.2. Kadının İş Yükünün Şer'îye Sicillerinde Yer alan Kayıtlar Esas Alınarak Gruplandırılması	103
4.2.1. Yargı Suç ve Ceza	103
4.2.2. Güvenlik Zabıta ve Polisiye	104
4.2.3. Üretim Hayatı ve Fiyatlar	104
4.2.4. Tımar ve Vergi	105
4.2.5. Noterlik.....	105
4.2.6. Medeni Hayat	106
4.2.7. Toplumsal ve Kişisel Ahlak	106
4.2.8. Kadıya Merkezden Gönderilen Emirler	106
4.2.9. Kadının Merkeze Gönderdiği Raporlar	107
4.2.10. Diploması	107
4.2.11. Mülkiyet ve Miras	107
4.2.12. Vakıf.....	107
4.2.13. Diğer.....	108
4.3. Kadının İş Yükü Dağılımının Bölgesel Bazda Sosyal, Kültürel, Ekonomik Faktörlerle İlişkisine Göre Değerlendirilmesi	108
4.3.1. Başkent: 1513-1691.....	108
4.3.2. Marmara: 1524-1707/1748.....	122
4.3.3. Ege- Güney Marmara: 1500-1660.....	133
4.3.4. İç Anadolu: 1511-1692.....	138
4.3.5. Doğu ve Güneydoğu Anadolu: 1531-1671	147
4.4. Kadının İş Yükü: Tarihsel Ölçekte Tespiti: Dikey Analiz	155
4.4.1. 1500-1553 Tarih Aralığı.....	155
4.4.2. 1562-1596 Tarih Aralığı.....	156
4.4.3. 1593- 1632 Tarih Aralığı.....	157
4.3.4. 1613-1667 Tarih Aralığı.....	158
4.4.5. 1659- 1707/1748 Tarih Aralığı.....	159
SONUÇ	166
KAYNAKÇA.....	170
EK	187

ÖZGEÇMİŞ	200
----------------	-----

KISALTMALAR

Bkz	: Bakınız
C	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
H	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
İÜHFM	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
M	: Miladi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MÜ	: Marmara Üniversitesi
s.	: Sayfa
Sa.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
Terc.	: Tercüme eden
TTK	: Türk Tarık Kurumu
TÜBA	: Türkiye Bilimler Akademisi
TVYY	: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
Yayınları	: Yayınları
yy	: Yüzyıl

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: İncelenen Siciller.....	102
Tablo 2: Üsküdar 1513/1521	187
Tablo 3: Üsküdar 1562/1563	187
Tablo 4: Galata 1596/1599	188
Tablo 5: Hasköy 1613/1624	188
Tablo 6: İstanbul 1591	189
Tablo 7: İstanbul 1524/1530.....	190
Tablo 8: Rumeli 1594.....	190
Tablo 9: Rodosçuk 1631.....	191
Tablo 10: Rodosçuk 1661.....	191
Tablo 11: Edirne 1707/1748.....	192
Tablo 12: Manisa 1500.....	192
Tablo 13: Manisa 1535/1565.....	193
Tablo 14: Manisa 1593/1594.....	193
Tablo 15: Bursa 1617/1619	194
Tablo 16: Bursa 1659/1660	194
Tablo 17: Kayseri 1511	193
Tablo 18: Ankara 1588.....	193
Tablo 19: Ankara 1611	196
Tablo 20: Kayseri 1667	196
Tablo 21: Kayseri 1692	196
Tablo 22: Antep 1531	197
Tablo 23: Antep 1572/1573.....	198
Tablo 24: Antep 1608.....	198
Tablo 25: Harput 1627.....	198
Tablo 26: Harput 1671.....	199
Tablo 27: Tüm Verilerin Toplam İş Yüğü Kapsamında Dağılımı	199

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Başkent'te Kadının İş Yüğü Dağılımı	110
Grafik 2: Marmara Bölgesinde Kadının İş Yüğü Dağılımı.....	123
Grafik 3: Ege ve Güney Marmara Bölgesinde Kadının İş Yüğü Dağılımı	135
Grafik 4: İç Anadolu Bölgesinde Kadının İş Yüğü Dağılımı.....	139
Grafik 5: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Kadının İş Yüğü Dağılımı	149
Grafik 6: 1550-1553	155
Grafik 7: 1562/1596	157
Grafik 8: 1593/1632	158
Grafik 9: 1613/1667	159
Grafik 10: 1659/1748	161
Grafik 11: Bölge ve Tarih Bazında Ele Alınan Sicillerin Yatay ve Dikey Tablosu ...	162
Grafik 12: Toplam Kayıt Sayısının İş Yüğü Bağlamında Dağılımı	163

ÖZET	
Başlık: Osmanlı’da Kadılık	
Yazar: Fikriye ERKUL	
Danışman: Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK	
Kabul Tarihi: 15/06/2023	Sayfa Sayısı: ix (ön kısım) + 186 (ana kısım) + 13 (ek)
Osmanlı’da Kadılık adlı tez çalışmamızda makro bir bakış açısı ile özellikle Osmanlı klasik dönemi ve devam eden süreçte devletin bir bürokrati olarak kadının iş yükünü tespit etmeye çalıştık. Bunu yaparken kadının her türlü resmi işlemi kaydettiği şer’iye sicilleri (kadı defteri) verilerini esas aldık. Sicillerin yanı sıra Osmanlı kanunnameleri temel başvuru kaynaklarımız arasında yer aldı. Zaman zaman şeyhülislam fetvaları başvurduğumuz eserler arasındadır. Konu ile ilgili pek çok araştırma eserden de faydalanıldı. Tımar sisteminin uygulandığı başta başkent olmak üzere seçtiğimiz sicillerde yer alan veriler bize kadının esas iş yükünü sefer gibi olağanüstü durumlar dışında noter kayıt işlemlerinin oluşturduğu sonucunu gösterdi. Kadı denilince ilk akla gelen “hakim” görevi ise yaklaşık %15 gibi bir iş yükü ile karşımıza çıktı. Bugünkü gibi bürokratik ayrışmanın olmadığı bir dönemde kadı bulunduğu kazada günümüz kaymakam ve belediye başkanının yerine getirdiği pek çok sorumluluğu üstlenir. Sultan tarafından taşrada doğrudan muhatap olunan tek idari amir olarak ümera sınıfının da denetleyicisidir. Ancak bu derece öneme haiz yetkiliye tüm bu görevlerini yerine getirmesi ve kayıtları sağlıklı bir şekilde saklayabilmesi için neden kamu binası tahsis edilmediği sorusu akla gelir. Ancak özellikle iş yükünü belirmeyi esas aldığımızdan konudan uzaklaşmamak adına bu ve benzeri konular kısaca değerlendirmiştir. Sonuç olarak hukukçu kimliği ile bilinen ancak taşrada tüm resmi kayıtları tutan ve bulunduğu kazanın en büyük idari amiri olan kadının daha çok noter işlemleri gibi hukuki işlemler ile uğraştığını dava işlemlerinin bu tür işlemlere nazaran daha az vaktini aldığını söylemek mümkündür.	
Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Yönetici Sınıf, Hukuk, Kadı, Mahkeme	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Judiciary in the Ottoman Empire	
Author of Thesis: Fikriye ERKUL	
Supervisor: Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK	
Accepted Date: 15/06/2013	Number of Pages: ix (pre text) + 186 (main body) + 13 (add)
In our thesis titled Judiciary in the Ottoman Empire, we tried to determine the workload of women as a bureaucrat of the state, especially in the Ottoman classical period and the ongoing process, with a macro perspective. While doing this, we have taken as a basis the data of the sharia registers (kadi book), in which the woman records all kinds of official transactions. In addition to the registers, Ottoman law codes were among our main reference sources. From time to time, sheikh al-Islam fatwas are among the works that we refer to. Many research works on the subject were also used. The data in the registries we selected, especially in the capital city, where the timar system was applied, showed us that the main workload of women was the result of notary registration procedures, except in extraordinary situations such as travel. The first thing that comes to mind when a kadi is mentioned is the duty of "judge", with a workload of approximately 15%. In the absence of today's bureaucratic division, the kadi assumes many responsibilities that the present district governor and mayor fulfill in the district where he is located. As the only administrative chief who is directly addressed by the Sultan in the provinces, he is the supervisor of the ümera class. However, the question arises that a public building has not been allocated to such an important official so that he can fulfill all these duties and keep records in a healthy way. However, especially since we are based on determining the workload, it has been briefly evaluated in order not to stray from the subject. As a result, it is possible to say that the woman, who is known as a lawyer, but keeps all the official records in the province and is the biggest administrative officer of the district, is dealing with legal proceedings such as notary transactions, and litigation takes less time than such transactions.	
Keywords: Ottoman, Ruling Class, Law, Kadi, Court	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Osmanlı Devleti kurulduğu tarihten itibaren devlet müesseselerini tesis etmeye başlar. Bu müesseselerin bir kısmı Selçuklu Devleti'ne ve eski Türk devlet geleneğine dayanmakla birlikte Bizans sınırında bir uç beyliği olarak kurulması sebebi ile Osmanlı Devleti doğal olarak Bizans Devleti ile de etkileşim halinde olur.

Türk toplulukları geniş bir coğrafyaya yayıldıklarından, Çin'den Avrupa kıtasına kadar uzanan bu büyük coğrafyada farklı kültürler ile karşılıklı kültürel etkileşimler yaşanır. Anadolu'ya gelmeden önce Türkistan coğrafyasında yaşayan ve kadim Çin medeniyeti ile komşu olan Türk toplulukları arasındaki diplomatik ilişkiler, evlilikler ve bazı Çin'ce eserlerin Türkçe'ye çevrilmesi gibi faaliyetler sonucu Çin kültüründen de etkileşim söz konusudur. Türklerin İslamiyet'e geçişi sonrasında ise bu kez Karahanlı Devleti ile birlikte Türk devlet teşkilatında İslami etkiler görülmeye başlar. Bu etkiler tarihsel koşullara paralel şekilde ve o günün koşulları kapsamında Osmanlı Devleti bünyesinde dönüşerek iz sürer¹. Bu karşılıklı etkileşimler ilerleyen süreçte kendine has Osmanlı devlet düzenini ortaya çıkarır. Eski Türk töresi ve örfü ise Osmanlı devlet düzenine en önemli katkıyı sağlayan unsur olur.

Tez konumuz açısından önem arz eden adalet kavramı oldukça eski bir kavramdır. Eskiçağlardan itibaren filozoflarının tartıştığı en önemli meseleler arasında yer alır. Aristo, adaletin fazilet olduğunu kaydeder. Buna göre “adalet” niteliktir. Aynı türden bir konu zıddı ile var olmak zorunda olduğundan gerek adalet gerek adaletsizlik insan ruhunda tabii olarak yer alır. Buna göre adalet, “azlık” ya da “çokluk” gibi ifadelerle müsait olmamakla birlikte bir kimsenin bir başkasından daha adaletli ya da daha adaletsiz olduğu söylemek de çelişki değildir². Adalet kavramının zıddı olarak düşünebileceğimiz

¹ Türkistan devlet geleneği örf yada töresi ile birlikte Bizans ve doğal olarak çevre kültürler yeni kurulan devlete tarihsel süreçte entegre olur. Bu bakımdan Konfüçyüs gibi bazı Çinli düşünürlerin fikirlerini Türkler İslamiyet'e geçmeden önce kısmen de olsa benimsendiğini söylemek mümkündür. Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları İsmail Akgün Matbaası 1947), 66-67.

² Aristoteles, *Organon*, çev. H. Ragıp Atademir (Ankara: MEB Yayınları, 1963), 1/29-30. 53. Meseleyi tasavvufi boyutu ile ele alan ve farklı bir yaklaşım getiren İbn-i Arabi sadece “mutlak adalet” olduğu düşüncesini ileri sürer. Arabi, “haksızlıklar” neden ortaya çıktı ve hangi hakikate bağlıdır sorularını sorar. İbn Arabi, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayınları, 2008), 10/372.

Arapça kökenli “zulüm” kavramı ise bir şeyi kendi yerinden başka bir yere koymak anlamına gelir. Bir kimseye adaletle hükmetmemek hakkını esirgemek, zulüm olur. Adalet duygusuna aykırı fiillerde bulunmak zulümdür. Zulüm kavramının Türkçe karşılı bulunmaz³.

Aristo’nun öğrencisi Platon, Devlet adlı eserinde adalet kavramının göreceliğine dikkat çeker. Buna göre gerçeği söylemek, emaneti sahibine iade etmek gibi hususlar bile koşullar değişmiş ve artık ciddi risk faktörü oluşmaya başlamışsa bu durumda gerçeği söylemek ya da emanetin sahibine iadesi adaletin gereği olmaktan çıkabilir⁴.

Arapça kökenli adalet sözcüğü “doğru olmak, doğru davranmak, adaletle hükmetmek” gibi anlamlara gelir. “Adl” sözcüğü aynı zamanda yaratıcının 99 isminden biridir⁵. Öyle ki Kur’an da yer alan “adl” kavramı farzların en kuvvetlisi, ibadetlerin en hayırlısıdır⁶. Adalet kavramı Kuran’da özellikle ölçü tartıda hile yapılmaması, yetimin hakkının gözetilmesi gibi konularda pek çok kez tekrarlanır. Kuran’a göre Allah, “adalet yapanları sever”⁷.

Devletin en önemli fonksiyonlarından biri olan adalet mekanizması Türkler henüz Anadolu’ya göç etmeden önce Türkistan coğrafyasında yaşadıkları dönemde üzerinde hassasiyetle durdukları konulardan biridir. Bu dönemde adalet sözcüğü yerine Türk dilinde kön(i) ya da doğruluk gibi sözcükler yer alır. Divan-ı Lügat-it Türk’te doğrulmak, düzelmek anlamlarında kön- sözcüğü geçer⁸. Yeri geldikçe belirtileceği üzere “doğruluk” kavramı Kutadgu Bilig’de hükümdarın üzerinde durduğu önemli bir hususların başında bulunur.

Kutadgu Bilig’de adaleti temsil eden hükümdar Kün-Togdu vezir Ay-Toldı’ya adalet anlayışından söz ederken insanları bey ya da kul olarak ayırmadığını belirtir⁹. Kün-

³ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, (Ankara: Phonix Yayınları, 2007), 17.

⁴ Platon, *Devlet*, çev. Hüseyin Portakal (Ankara: Cem Yayınları, 2014), 18-19.

⁵ Bekir Topaloğlu, “Adl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/387.

⁶ İbrahim Halebi, *Mülteka Tercümesi Mevkûfat*, haz. Zülkarneyn Tatlılı - Şevket Gürel (İstanbul: Sağlam Kitabevi, 1980), 2/96.

⁷ *Kur’ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meal*, çev. Elmalılı Hamdi Yazır (İstanbul: Huzur Yayınları, 2007), el-En’am 6/152, el-Araf 7/85, el-Hud 11/85, el-İsra 17/35, eş-Şuara 26/181-182, el-Hucurat 49/9, el-Mümtehine 60/8, er-Rahman 55/8-9, en-Nisa 4/3.

⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk*, çev. Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013), 4/360.

⁹ Günümüzde de 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nun 3. Maddesinde kanun önünde eşitlik ilkesi yer alır.

Togdu, zulme uğrayıp kapısına gelen herkesi eşit muameleye tabi tuttuğunu mazlumu bekletmeden mağduriyeti hızla giderildiğini ifade eder. Eserde, beyliğin temelini doğruluk olduğu beyler doğru olduğu takdirde dünyanın huzurlu bir yer olacağı ifade edilir¹⁰.

Osmanlı yazarlarından Kınalızade, adaletin zıddı olarak “cevr” kavramını kullanır. Adalette “ıfrat” söz konusu olursa bu kez “zulm” olur. Çünkü başkasının hakkına zarar gelir¹¹. Söz konusu adalet bile olsa aşırıya kaçmak tam tersi bir etki ortaya çıkarabilir. İfrat-tefrit vurgusu “denge” kavramına vurgu yapar.

Aristo’nun eserlerini Arapça’ya tercüme eden Farabi güç-adalet ilişkisini ön plana alır. Ona göre tabiattaki düzen bizzat adalettir. Bu bakımdan yenenin, yenileni köleleştirmesi de bir nevi adaletin tecellisidir. Bu “doğal adalet” aynı zamanda üstünlüktür¹². Aristo ve Farabi’yi tenkit eden İslam düşünürü, Eş’ari kelimcisi, İmam Gazzali Sultan Sencer’e takdim ettiği eserinde adalet kavramının gerekliliğine dikkat çeker. Buna göre adil olmayan yönetimin ibadeti de makbul değildir. Bir günlük adalet icrasının altmış yıllık ibadetten daha üstün olduğuna dair rivayetlere vurgu yapar. Ona göre Allah, devlet başkanlarını kulların birbirine zulmetmesini engellemek için göndermiştir. Adil devlet başkanı sadece ülkesini mamur etmekle kalmaz düşmanına da adaleti sayesinde galip gelebilir¹³. Farabi’nin çağdaşı Mutezile kelimcilerinde Serahsî, adalet bahsinde Gazzali’nin kaydettiğine benzer şekilde “Bir anlık adaletin bir yıllık ibadetten hayırlı olduğunu” vurgular. Buna göre hak ile hüküm verildiğinde “zulüm” ortadan kalkar ve adalet tecelli eder. Hak ile hüküm vermek ise Allah’a imandan sonra en kuvvetli farzlardan biridir¹⁴. X. Yüzyıl İslam alimlerinden bir diğeri Kazerunî, adalet kavramının cesaret, iffet ve erdemlerin birleşmesinden oluştuğunu belirtir. Adalet bir erdemdir. Erdem ise ortalarla sınırlandırılmıştır. Bu orta “ıfrat ve tefrit” in ortasıdır. Teorik aklın yetkinliğinden hikmet, pratik aklın yetkinliğinden ise adalet ortaya çıkar¹⁵. Kazeruni’den

¹⁰ Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1959), 69-70. Buradan anlaşılabileceği gibi geciken adaletin adalet olmayacağı endişesi ile eski Türklerde mümkün olduğunca kısa sürede davanın görüldüğü ve bey-kul gibi sınıf ayırımı yapılmaksızın toplumun her kesimi için adaletin sağlanmasına çalışıldığı anlaşılır.

¹¹ Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ’î*, haz: Mustafa Koç, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 97-114.

¹² Fârâbî, *Medinetü’l Fazıla*, çev. Seyfi Çay (İstanbul: Kurtuba Yayınları, 2012), 180.

¹³ İmam Gazzali, *Devlet Başkanlıklarına*, çev. Osman Şekerci (İstanbul: Sinan Yayınları, 1969), 27-66.

¹⁴ Mustafa Cevat Akşit (ed.), *Mebusut*, Şemsü’l-eimme Ebû Sehl Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed (İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008), 26/85,107.

¹⁵ Alaüddin el-Kazeruni, *Şerhü’l Ahlakî’l-Adudiyye*, Ömer Türker (ed.) (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 68, 70.

sonraki kuşakta yer alan Maverdi yine kendisinden önceki kaynaklarından esinlenerek benzer bir rivayetle “Bir saat adaletle hükmetmek 60 yıllık ibadetten hayırlıdır” ifadesini yineler. İyi bir yönetimin rahmet ve adaletle mümkün olabileceğini belirten yazar başka bir kavme olan düşmanlığın o kavme adaletsiz davranmaya sebep olmaması gerektiğini belirtir¹⁶. Kazerunî’nin vurguladığı “erdem” edep, terbiye, fazilet gibi anlamlara gelir¹⁷.

Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk sultan için adaletten daha hayırlı bir şey olmadığını kaydeder. Eğer sultanlar büyük kapılar, korunaklı kaleler arkasında kalıp halktan uzaklaşırsa zalimler devreye girer ve mazlumların sultana ulaşmalarına engel olurlar. Bu durum adaletsizliğe yol açar¹⁸. Türk sultanları bu anlayış doğrultusunda her hafta belirli bir günde halka açık divan toplantıları yapar. Bu bakımdan Osmanlı Devleti’nde, devletin en yüksek idari organı olan Divan-ı Hümayun en üst yönetim birimi olmamanın yanı sıra aynı zamanda haksızlığa uğradığını düşünen sıradan bireylerin başvuru yapabileceği en üst mercidir.

İslam düşüncesi üzerinde kendisinden sonra gelenler üzerinde önemli etki bırakan İbn-i Arabi, adaleti, hüküm verme ve hakkı sahibine teslim etmede ortaya çıkan bir özellik olarak nitelendirir¹⁹. Arabi, teb’anın ancak adaletle itaat ettirilebileceğini kaydeder. Buna göre, “Alem, koyucu çitleri devlet olan bir bahçedir. Devlet sultandır. Sultanı ise yasa sınırlar. Yasa hükümdarın uyguladığı siyasettir. Hükümdar çobandır. Asker ona destek olur. Askerler yardımcıdır. Onları mal bir araya getirir. Mal, tebanın topladığı rızıktır. Teba köledir, adalet onları itaat ettirir. Adalet, alemin iyiliğini bünyesinde barındıran bir imkandır” diye belirtir²⁰. Arabi asker, teba ve tebadan toplanacak vergi gibi unsurların birbiriyle olan zorunlu bağlantısına işaret eder. Daire-i adalet olarak adlandırılan bu döngü pek çok siyasetname türü eserde devlet adamlarına tavsiye edilen mutlak bir öğüt olarak yer alır. Benzer ifadelere Kutadgu Bilig’de rastlamak mümkündür. Hükümdar “çoban” olarak nitelendirilirken kapıdaki “aç kurtlara” karşı “koyunları” korumalıdır²¹.

¹⁶ Mâverîdî, *Siyaset Sanatı*, çev: Mustafa Sarıbuğ, Üzeyir Karadul (ed.) (İstanbul: Özgü Yayınları, 2004), 319-320, 324.

¹⁷ Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk*, 188.

¹⁸ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev: Mehmet Taha Ayar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 61-64.

¹⁹ Arabi, *Fütühat-ı Mekkiye*, 15/219.

²⁰ Arabi, *Fütühat-ı Mekkiye*, 2/311. Daire-i adliye olarak ifade edilen bu yaklaşıma yeri geldikçe tekrar değinilecektir. Bu yönetim zihniyeti daha eskiye uzanmaktadır.

²¹ Hacı, *Kutadgu Bilig*, 111.

14. Yüzyıl son çeyreğinde Batı Anadolu’da dünyaya gelen Kafiyeçi, Kutadgu Bilig’de vezirin kardeşini temsil eden Ogdürmüş ya da kanaat kavramına vurgu yapar. Kanaat olmadan adalet olmaz, diyen Kafiyeçi “Allah adaleti emreder” ayetiyle “adalet” kavramının dini boyutunu bir kez daha vurgular. Adil imamın, reayası için bir günlük çalışmasının abidin ailesi için yaptığı 100 ya da 50 yıllık çalışmadan daha üstün olduğu rivayetini tekrarlar²². Ona göre, adalet kavramı dini kurallar ile bağdaştırılıp açıklanmaya çalışılsa bile devlet yönetimi söz konusu olduğunda adalet olmadan tüm diğer faziletler anlamını yitirir. Bu sebeple “Mülk küfr ile payidar olur ancak zulm ile payidar olmaz” ya da benzer şekilde “Küfr ile dünya durur, zulümle durmaz” şeklinde bazı kaynaklarda hadis bazı kaynaklarda da ulema sözü olarak nakledilen bu düstur siyasetname yazarları tarafından asırlar boyunca altı çizilen husus haline gelir²³.

Osmanlı Sultanı II. Murad’ın isteği üzerine Türkçe’ye çevrilen Enisü’l Celis’te adalet, bir kimseye iyilik etmek değil, her iyiliği yerli yerinde yapmak olarak tanımlanır. Buna göre yaratıcıyı arayan sultan adaletle hükmetmelidir. Adalet tohumu eken, din ve dünyada mutluluğa kavuşabilir²⁴.

Siyasetname türü eserlerde görüldüğü üzere adalet çoğu kez din ile doğrudan bağdaştırılıp (adl aynı zamanda yaratıcının sıfatlarından olması sebebi ile) hem dünya hem de ahiret saadeti için elzem görülür. Öyle ki adalet, sadece ayette de belirtildiği gibi sadece Müslüman toplumlar ile ilişkilerde değil üstün gelinen milletlere karşı uygulanmalıdır²⁵.

Osmanlı döneminde kadılık yapan Aşık Çelebi, devletin ancak adaletle hüküm sürdüğü sürece ayakta kalabileceğini yineler²⁶. Kuran’dan ayetlerle konuya delil getiren Aşık Çelebi, Hz. Ömer’in kadı atadığı Ömer el-Eşari’ye yazdığı mektuptaki “adalet”

²² Muhyiddin el Kafiyeçi, *Seyfü’l Mülûk*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 52, 62, 68.

²³ el Kafiyeçi, *Seyfü’l Mülûk*, 134; Nizamülmülk, *Siyasetname*, 15; Göriceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, haz. Musa Şimşekçakan (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 1997), 79.

²⁴ Kasım b. Seydi el Hâfız Ankarî, *Enisü’l Celis*, haz. Azmi Bilgin (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2008), 27, 28, 33. İyiliği yerli yerinde yapmaktan kasıt Katip Çelebi’nin “Yaşlıya iyi gelen ilacın bebeğe faydası yoktur” ifadesinden yola çıkarak anlamlandırılabilir. Katip Çelebi, *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar*, Haz. Ali Can (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982), 21.

²⁵ “...sakın bir kavme olan öfkeniz sizi adaletsizliğe sevk etmesin”, Yazır, *Kur’ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, 107, el-Maide Suresi 5/8; Aşık Çelebi, *Mi’racü’l Eyale*, ed. Özgür Kavak - Hızır Burak Köse (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 139, 213.

²⁶ “Mülk küfr ile payidar olur ancak zulm ile payidar olmaz”, el-Kafiyeçi, *Mülûk*, 134. Hadis olduğu da rivayet edilen bu söz daha sonra pek çok siyasetname yazarı tarafından da tekrarlanır. Nizamülmülk, *Siyasetname*, 15; Koçi Bey, *Risale*, 79.

vurgusuna dikkati çeker. Döneminin adalet işleyişini eleştiren ve kendisi de bir kadı olan yazar, diğer askerî sınıf ile birlikte kadıları ağır bir üslup ile hicvetmekten sakınmaz²⁷.

Kınalızade, Aristo'ya atıfla adaleti üç kısımda tarif eder. Buna göre ilk sırada yaratıcının rızasını tecelli ettirmek gayesi ile ikinci sırada ulema ve ümera sınıfının işlerini yürütmesi sırasında ve son olarak borç, miras taksimi vakıf gibi pek çok işin yerine getirilmesinde hakkın tecelli ettirilmesi “adalet” şeklinde tanımlanabilir. Kınalızade, alemi oluşturan unsurları daha öncede belirttiğimiz üzere ulema, ümera, tüccar ve zanaatkarlar ile çiftçi-köylü olmak üzere dört gruba ayırır. Adaleti merkeze koyarak bu unsurlardan her birinin bekasının diğerinin bekası için gerekli olduğunun altını çizer²⁸.

Kutadgu Bilig’de doğru kanun ve buna bağlı olarak zengin reaya, bu reayadan tahsil edilen vergiler sayesinde zengin hazine ve son olarak da buna bağlı olarak oluşturulabilecek güçlü ordu birlikteliği kısaca adalet dairesi dediğimiz bu döngü felsefesi bir kez daha karşımıza çıkar. Eserde, eğer bu döngüden biri eksik olursa diğer unsurların bundan etkileneceği, bu unsurların hepsi birden “ihmal edilirse” beyliğin çöküşe sürükleneyeceği belirtilir²⁹. Daire-i adliye olarak adlandırılan ve kökenleri Aristo'ya kadar uzanan bu yönetim zihniyeti Türkler Anadolu'ya gelmeden öncede Türkistan coğrafyasında bulundukları süreçte de üzerinde hassasiyetle durulan konulardan biridir³⁰. Kutadgu Bilig’de hükümdar Kün-Toğdu kanun ve adaleti sembolize eder. Kün, gün, güneş, yıldız anlamlarına gelir³¹. Kutadgu Bilig’de hükümdar Kün-Toldı vezir Ay-Toldı'ya adaleti açıklarken doğruluk ve kanunun öneminden söz eder³². Hükümdar, kanun karşısında dost ve düşmanının eşit olduğunu belirtir³³.

Ulema biyoğraflerini kaleme alan Taşköprülüzade, adaleti bir nevi uzlaşi olarak tanımlar. Bu uzlaşi adaletin hikmet, şecaat ve iffetle uzlaşısıdır. Toplumsal adalet kavramına yer veren yazar bu tür adaletin ulema, asker, ticaret ve ziraat ehli arasında dengeyi gözetmekten geçtiğini kaydeder. Adalet, Müslüman-kafir ayrımı yapmaksızın tüm halka

²⁷ “Kadılık sakal uzunluğu ile hak edilmez. Eğer böyle olsaydı tekenin adaletine rıza gösterilirdi”. “Geçmişin aksine şimdi bi acayip Eskiler buna nasıl razı oldu? Köpek bekçi, öküz muhtesip, eşşek naip, kadı da bu sürünün başı oldu”. Çelebi, *Mi'racü'l Eyale*, 74-75, 81-87.

²⁸ Kınalızade, *Ahlâk-ı Alâ'i*, 135, 479.

²⁹ Hacıp, *Kutadgu Bilig*, 55.

³⁰ Halil İnalcık, “Kutadgu Bilig’de Türk İdare Geleneği ve Adalet”, *Adalet Kitabı*, ed. Halil İnalcık vd. (Ankara: Kadim Yayınları, 2012), 6-7.

³¹ Mahmud, *Divan-ü Lûgat-it Türk*, 397.

³² Kön-: Düzelmek, doğrulmak, yola gelmek. Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, Dizin, 360.

³³ Hacıp, *Kutadgu Bilig*, 69-70.

yayılmalıdır³⁴. Taşköprülüzade'nin ardından ulema biyografilerini yazma geleneğini sürdüren Nev'izade Atâî, adaletin hüküm sürdüğü bir ülkeyi tarif ederken böyle bir ülke için şahin, “sülüne saldırmaktan korkar, keklik huzurludur”, ifadelerini kullanır³⁵. Taşköprülüzade, daire-i adliye kavramına dikkati çeken bir diğer yazardır. Burada da adalet yine devlet için önem arz eder ve diğer unsurların merkezinde yer alır. Devletin içinde bulunduğu sıkıntılı durumu bizzat gözlemleyen yazar buna rağmen iyimser bir bakış açısına sahiptir. Ona göre zulüm ve haksızlık bırakılıp şer' ve kanuna göre tedbir alındığında devlet düzeninin tekrar Kanuni dönemi gibi intizamlı olması mümkündür³⁶.

Adalet kavramı gerek nasihatname-siyasetname yazarları gerekse filozoflar tarafından üzerinde durulan konuların başında gelir. Kavramı hukuki, örfi, dini, ahlaki, siyasi ya da felsefi pek çok farklı türde kaynak vasıtası ile anlamlandırmak mümkündür. Ancak biz esas konudan da sapmamak adına oldukça sınırlı sayıda belli başlı bazı eserlerden yola çıkarak adalet kavramına yer vermeye çalıştık. Adalet, doğruluk, uzlaş, kanaat, denge gibi kavramlar ile birlikte bazen de bu kavramların birbirleri yerine ya da birbirlerini tamamlayan unsurlar olarak karşımıza çıkar.

Adalet “dengeyi gözetmek” olarak yorumlandığında göreceli bir özellik gösterir. Dengeden kasıt işleri yerli yerinde ve gerektiği şekilde yapmak olsa bile bu durum şartlara göre değişebilir. Dolayısıyla “adalet” kavramı Aristo'nun yukarıda yaptığımız alıntısından da anlaşılabilir. Kavram farklı bakış açıları ile farklı durumlarda farklı şekillerde tanımlanabilir.³⁷

Osmanlı Devleti gibi kozmopolit bir devlet yapısı söz konusu olduğunda ise adalet, “farklılıktan kaynaklanan eşitsizliğin yönetilmesini mümkün kılan ana kavramlardan biri” şeklinde tanımlanması makul görülebilir³⁸.

³⁴ Taşköprülüzade, *Şerhü'l Ahlakî'l Adudîyye*, çev. Müstakim Arıcı, ed. Metin Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 92, 234, 253.

³⁵ Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l- Hakâ'ik Fî Tekmîleti-i-Şakâ'ik*, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/240.

³⁶ Taşköprülüzade, *Erhü'l Ahlakî'l Adudîyye*, 22-23, 27, 34.

³⁷ Emile Durkheim, “Doğa Oluşturur, Tarih Dönüştürür”, *Sosyoloji Dersleri*, çev. Ali Berktaş, ed. Can Belge (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 20.

³⁸ Nazım İrem, “Klasik Osmanlı Adalet Rejimi ve 1839 Gülhane Kırılması”, *Adalet Kitabı*, ed. Halil İnalçık vd. (Ankara: Kadim Yayınları, 2012), 272-273.

Adalet denilince akla gelen bir diğer kavram hak ve bunun çoğulu hukuk kelimesidir. Hak kelimesi adalet kelimesi gibi Arapça kökenlidir³⁹. Hak-hukuk ve adalet kavramları sıklıkla bir arada kullanılır. Ancak bu kavramlar arasında bazı detaylar vardır. Adaletin ilk şartı halkın tamamını eşit tutmak olsa da hükümdar herkese “hak” ettiği kadarını vermelidir⁴⁰. Bu durumda adalet gibi hak kavramı da görecelidir. Adalet, hukuk vasıtası ile hayata geçer. Hukuk meşru müdafaa hakkının organizasyonudur. Hukuk, ortak gücün bireysel güçlerin yerine organize edilmesidir⁴¹. Hukuk kavramının belirleyici ögesi onu zorla uygulatacak bir makamın varlığıdır⁴². Bu makam devlet tarafından ikame edilen bir makamdır. Devleti oluşturan toplum olduğuna göre toplumun ahlaki yapısı ile devletin ahlaki yapısı arasında bir bağa benzer şekilde mesleki ahlakla ekonomik gelişmişlik arasında da bir bağ bulunur⁴³.

Peki adaleti nerede aranmalıdır⁴⁴? Egemenlik nedir⁴⁵? Neden kimileri egemen olmak ister? Adaleti tecelli ettirmesi beklenen hukuk ve egemenliğin kaynağı nedir, hukukun türleri nelerdir, kanundan ne beklenir⁴⁶? Devlet nasıl ortaya çıkar? Bu ve benzeri sorular

³⁹ Hukuk bilimine göre haklar, objektif haklar ve sübjektif haklar olarak iki kısma ayrılır. Objektif haklar sosyal düzenin korunması ve devamlılığının sağlanması için birey ile bireyin ya da birey ile devletin ilişkilerini düzenler. Sübjektif haklar ise objektif hakkın usul ve kurallarına dayanarak hak sahibi olarak bireye ya da devlete tanınan hakları ifade eder. *Türk Hukuk Lûgatı*, haz. Türk Hukuk Kurumu (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1991), 110.

⁴⁰ Fahri Unan, “Osmanlı İdare Felsefesinde Adalet”, *Adalet Kitabı*, ed. Halil İnalcık vd. (Ankara: Kadim Yayınları, 2012), 115.

⁴¹ Frederic Bastiat, *Hukuk*, çev. Yıldırım Arsan - Atilla Yayla (Ankara: Liberte Yayınları, 2003), 15. Bu güç, fiziksel, simgesel, ince-kaba, zorlayıcı-düzenyeci veya içsel-dışsal etkilerle hayata geçebilir. Güç olmadan yasanın uygulanabilirliğinden söz edilemez. Jacques Deridda, “Yasanın Gücü Otoritenin Mistik Temeli”, *Şiddetin Eleştirisi Üzerine*, haz. Aykut Çelebi (İstanbul: Metis Yayınları, 2010), 48.

⁴² Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı* (İstanbul: Cem Yayınları, 2014), 65.

⁴³ Durkheim, *Sosyoloji Dersleri*, 19. Kanun insanların hayatına iyi bir şekil vermek ister ancak insanlar bunu kendileri isterse gerçekleştirebilir. Walther Kranz, *Antik Felsefe Metinler ve Açıklamalar*, çev. Suat Baydur, (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1984), 178. Çalışma ahlakı ve ekonomik gelişmişlik için bakınız: Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Gülistan Solmaz (Ankara: Alter Yayınları, 2011), 131.

⁴⁴ Yargılama ve anlaşmazlıkları çözme hakkı egemene aittir. Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 135.

⁴⁵ Weber egemenliği, belli bir kaynaktan çıkan buyruklara belli bireyler kümesince uyulma olasılığı olarak tanımlar. Geleneksel ve yasal egemenlik türlerinden bahseden Weber bu egemenlik türlerini kendi içinde alt gruplara ayırır. Geleneksel egemenlik kapsamında yer alan kalıtsal egemenlikte, hizmetler tımar tahsisî veya hazineden tahsis gibi yollarla desteklenir. Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, 356.

⁴⁶ Kanun realite tarafından gerekli olan nihai determinasyonunun alt ve üst sınırını belirler. Gerisi yargıcın takdirine kalır. G. W. F. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya, (İstanbul: Sosyal Yayınlar 1991), 178. Hegel, kanunların ve kurumların tabiatına nüfuz edebilmek için dinden medet umduğumuzu belirtir. Buna göre gerçek bir din devlete tavır almak yerine onu tanıır. Dinin pratiği davranış ve inançlardan oluştuğundan bazı mülk ve kendisini camiaya adanmış kişilere ihtiyacı vardır. Bu durum devletle kilise arasında ilişkiyi ortaya koyar. Devlet dini topluluğa dini amacına ulaşabilmesi için himaye sağlar. Organizasyonunu tamamlamış devlet bu konuda liberal davranabilir. Bu bakımdan din de bu durumda devletin bütünlüğünü bilincin derinliklerine kadar inerek sağlayan faktör haline gelir. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, 213-214.

Avrupa kıtasında ortaya çıkan Aydınlanma dönemi ve devamında düşünürler tarafından sıkça sorulan sorular arasında yer alır. Hukuk, egemen güç ile iç içe bir kavramdır. Egemen gücün uygulayıcı olması beklenen hukuk, doğal hukuk, pozitif hukuk gibi çeşitli türlere ayrılmıştır. İktidarın meşrulaştırılmasının yolu da hukuktan geçer. O zaman bu meşrulaştırma hangi türde ne tür bir hukuki dayanakla yapılabilir⁴⁷? Belki de bu sorular içinde en önemlisi tarihin herhangi bir döneminde, hukukun egemen güçten bağımsız olabileceği düşüncesi gerçekçi midir? Hangi egemen güç varlığını ve otoritesini tehlikeye atacak hukuk uygulamalarına izin verebilir? Osmanlı örneğinde durumu göz önüne alırsak eşkıyalık olaylarında yerel hakime yargılama yetkisi tanımaz ve bizzat sarayda sultan, devletin bekası için tehdit olabilecek eşkıyanın akıbetine karar verir. Buna karşılık zina, hırsızlık, adam yaralama gibi devletin varlığında kasdetmeyen bireyler arası davalarda hukuki uygulamalarda kararı bölge kadısına bıraktığı görülür.

Rousseau'ya göre insanlar arasındaki her türlü meşru otoritenin temeli toplumsal uzlaşıdır. Devletin en önemli görevi kendi varlığını korumak olduğundan toplum üzerinde zorlayıcı bir güce sahip olması gerekir. Cezasız kalan itaatsizlik meşrulaştırılmış demektir. Güçlü olan gücüne boyun eğmeyi görev haline dönüştürmedikçe efendi olarak kalması zordur. Güç hak yaratmaz. Ancak güce boyun eğme zorunluluğu vardır⁴⁸. Egemen güç hukukun sadece uygulayıcısı değil aynı zamanda çeşitli hukuki kuralların da kaynağıdır. Peki, egemenliğin taşıyıcı unsuru ne olacaktır⁴⁹? Weber'e , gerçek egemenlik ilişkisinin en düşük seviyede bile olsa gönüllük olduğunu belirtir. Egemenlik başkaları üzerinde her şekilde güç kullanmak değildir⁵⁰. Adaletin uygulayıcısı olarak gördüğümüz hukuku egemen güç uygulayacak ise o zaman hukuk ve hukuk uygulamalarını anlayabilmek için öncelikle egemen gücü iyi tanımamız gerekir düşüncesinden yola

⁴⁷ Belirli bir devrin dünya hakkında çizdiği metafizik resim, siyasi organizasyonunun şekli için uygun bulduğuyla aynı yapıdadır. Böyle bir özdeşliğin tespiti, egemenlik kavramının sosyolojisidir. Dünyanın mimarı aynı zamanda yaratıcı ve kanun koyucudur, yani meşrulaştırıcı otoritedir. Carl Schmitt, “Yasayı Yapan Otoritedir, Hakikat Değil”, *Siyasi İlahiyat*, (Ankara: Dost Yayınları, 2020), 51.

⁴⁸ J.J. Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Tahsin Yalım (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2006), 21-22, 50.

⁴⁹ *Bir güç, eylemleri bir başkasının denetimine bağlı değilse, yaptıkları bir başkasının iradesiyle geçersiz kılınmazsa, o güç egemen diye nitelendirilmektedir. “ Bir başkasının” derken, burada, egemen gücü kullanamı ayrı tutmaktayım; çünkü o, dilediği zaman, iradesini değiştirebilir. Egemen gücü elinde tutanın ardıllarını da bu söylediklerimin dışında bırakmaktayım; onlar da, aynı haktan yararlandıkları için, eş güçtedirler. Böyle olunca, şimdi bu gücün taşıyıcısını görelim. egemenliğin gerçek (özel) taşıyıcısı ise, her ulusun yasaları ve görenekleri [örf ve âdetleri] uyarınca, ya bir kişidir ya da daha çok kimsedir. Hugo Grotius, Savaş ve Barış Hukuku, çev. Seha L. Meray (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1967), 30-31.*

⁵⁰ Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. Bahadır Akın (Ankara: Adres Yayınları, 2013), 49.

çıkarak bu antikçağlardan beri tartışılan konuya kısa da olsa değinme gereği duyduk. Egemen güç bile olsa her türlü güç unsurunun belli sınırlara ihtiyacı vardır. Aksi halde keyfi uygulamalar mağdur kitleler yaratabilir. Peki bu sınırlama hangi vasıtalar ile sağlanabilir? Hukuk ve hukuk uygulamalarının egemen gücün sopasına dönüşmesi ve mağdur kitleler yaratması nasıl önlenebilir. Kısaca Habermas'ın, belirttiği gibi siyasi otorite ahlaken nasıl gemlenecektir⁵¹.

Ülke yönetimi ve yasa konusuna mistik bir yaklaşım getiren içsel yaklaşım ortaya koyan, MÖ 5. yüzyıl düşünürü Konfüçyüs halk yasa ile yönetilir ceza ile yola getirilmeye çalışılırsa halkın kendini cezalardan korumaya çalışacağını ancak bunu yaparken utanma duymayacağını belirtir. Buna karşın halk, erdemle yönetilir ve terbiye gerekleri ile dizginlenirse utanç duyacak ve iyi insan olmaya çalışacaktır. Konfüçyüs ülkesini erdemle yöneten kimseyi kutup yıldızına benzetir⁵². Böyle bir idealist yaklaşımın hayata geçtiğine ne yazık ki kolaylıkla rastlamak mümkün değildir.

Bu ve benzeri sorgulamaların gündeme gelmesinde başlangıçta, Avrupa'da ortaya çıkan burjuva sınıfı etkili olur⁵³. Bu tartışmalar ve yeni toplumsal sınıfların ortaya çıkmaya başlaması ve bunların hak arama faaliyetleri yeniçağın sonunu getirir. Avrupa kıtasında mutlak monarşi yerini meşruti yönetimlere bırakır. Böylelikle tanrı iradesinden halk iradesine geçiş süreci başlar. Egemenlik kavramının tanrısal bir kavram olmaktan çıkıp halk egemenliğine evrilmeye başlaması hukukun da aynı doğrultuda evrilmesini beraberinde getirir⁵⁴.

Hak-hukuk, adalet gibi kavramları egemen güç, iktidar, siyasi otorite, otoritenin yapısı veya devlet gibi kavramlardan bağımsız olarak ele alınamayacağı düşüncesinden hareketle bu kavramlarla ilgili olarak bazı görüşlere kısaca yer verilmiştir.

⁵¹ Habermas, Meşru bir kararın genelin iradesini temsil etmediği ancak genelin müzakeresinden ortaya çıktığını belirtir. Burada vurgulanan müzakere eylemidir. Bir başka husus ise bu gücü elinde bulunduran siyasi otoritenin ahlaken nasıl gemleneceği meselesidir. Jürgen Habermas, *Kamusalın Yapısal Dönüşümü*, çev. Mithat Bora-Tanıl Sancar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 43, 47. En güçlü olanın takip edilmesi zorunludur. Jacques Derrida, *Yasanın Gücü, Otoritenin Mistik Temeli*, 51.

⁵² Konfüçyüs, *Konuşmalar*, (Ankara Tutku Yayınları, 2018), 16.

⁵³ Ticari faaliyetlerle zenginleşen ve Avrupa kıtasında yeni bir sınıf olarak ortaya çıkan burjuva sınıfı yeni toplumsal-ekonomik yapıya kapı aralar. Kamu-devlet hukukunun yapısal dönüşümü devlet ve ekonomik işleyişin yatağında yer alır. Jürgen Habermas, *Kamusalın Yapısal Dönüşümü*, 25. İnsanogluna şeref veren bir azimdir ve bu azim, modern zamanların karakteristigidir. Nitekim, Protestanlığın öz prensibi de budur. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, 31.

⁵⁴ Durkheim, *Sosyoloji Dersleri*, 20.

Araştırmanın Önemi

Giriş kısmında da değinildiği üzere adalet, hak, hukuk gibi kavramların hayata geçirilmesi nasıl ve ne şekilde gerçekleştirilecektir? Bugüne kıyasla nüfusun çok daha az olduğu dönemlerde özellikle devletlerin kuruluş aşamasında Osmanlı kroniklerinden de anladığımız kadarıyla bizzat sultanlar adaleti yerine getirme işini üstlenir. Devletin kuruluş sürecinde, Osmanlı sultanları belirli günlerde doğrudan reayanın şikayetlerini dinler. Ancak zamanla genişleyen sınırlar ve artan nüfus bu görevi başkalarına devretme zorunluluğunu getirir. Yeni fethedilen yerlere devlet başkanına vekaleten adaleti tesis için “kadı” tayin edilir. Osman Bey Karacahisar’ı fethettiğinde buraya ilk olarak bir kadı ve bey atar. Kadı, hükümdarlık sembollerinden olan Cuma hutbesini Osman Gazi adına okur. Böylece devletin meşruiyet temellerinden biri atılmış olur. Osmanlı Beyliği egemenliği ilan etmiş olur⁵⁵.

Devlet merkezinde durum böyle iken merkez dışında taşrada özellikle “uç” bölgelerde durum farklılık arz eder. Balkanlarda fetih faaliyetlerini gerçekleştiren Evrenos Bey, Lala Şahin gibi akıncı beylerinin ele geçirdikleri yerlere kadı, merkezden değil uç beyleri tarafından bizzat atanır. Bunlara “akıncı kadıları” ismi verilir⁵⁶. Emrinde bir kaç bini bulan asker barındıran bu gazi akıncı beyleri uç bölgede ileri fetih hareketlerini sürdürür. Uç beylerinin ele geçirdikleri yerler kendilerine temlik edilir. Bu sayede bölgelerini kendi inisiyatifleri doğrultusunda idare edebilirler⁵⁷. Bu arazilerin bir kısmı da vakıflaştırma ya da temlik yoluyla dervişlere tahsis edilir. Dervişler inşa ettikleri tekke ve zaviyeler vasıtası ile uç bölgelerde sivil otoriteyi temsil eder⁵⁸.

⁵⁵ Osmanlı sultanları görünüş itibari ile dini kurallar ve gelenekler kapsamında otoritesini “meşru” addetmeye çalıştı. Bununla birlikte sultanlar otoritesini güçlendirdikçe ilan ettikleri kanunnameler ile meşruluk meselesinin hukuki boyutunu yapılandırdı. Yılmaz Yurtseven, *Osmanlı Devleti’nde Siyasal İktidarın Meşruluk Temelleri*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 85; Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, 49.

⁵⁶ Hüseyin Nihal Atsız (haz.), *Aşık Paşaoğlu Tarihi* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 70; Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma Neşri Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat - Mehmed Ali Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949), 1/199.

⁵⁷ Yücel Öztürk, “Erken Osmanlı Kaynak Formlarının Yapısal Karakteri, Muhtevası ve Osmanlı Tarihi Açısından Önemi: Sultan I. Murad’ın Evrenos Bey’e Verdiği İmtiyaz Beratı” *2019 CIEES Congress of International Eastern European Studies, Doğu Avrupa Araştırmalarında Kavramlar, Kaynaklar, Metodoloji ve Sanat*, ed. Serkan Yazıcı vd., (Sakarya: CIESS, 2019), 152.

⁵⁸ Öztürk, “Osmanlı Balkanı: Tarihi Süreçte Rumeli Beylerbeyliği’nin Kuruluş ve Gelişimi” *Türk Tarihinde Balkanlar*, ed. Zeynep İskefiyeli vd. (Sakarya: SAÜ Balkan Araştırma Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2013), 237.

Fatih dönemine kadar Osmanlı Devleti'ne ait sistematik miri düzen bulunmaz. Bu sebeple bu süreçte doğal olarak tahrir, mühimme defteri, şeriyye sicili gibi defter formlarından bahsetmek zordur. Henüz bu tür bürokratik kayıt türleri gelişmemiştir. Bu dönemde devletin mali işleri, vergilendirme, yargı ve hukuki işlemler akıncı beyleri ile ahiler ve tekke kökenli ilmiye mensupları tarafından yürütülür⁵⁹. Kadılık mesleğinin devlet tarafından teşkilatlandırılması kazaskerlik kurumunun tesisi ile ortaya çıkar. Bu tarih ise 1362'den sonraki döneme denk gelir. Sultan I. Murad, uç beyi Evrenos'a mektubunda, uç beyliğine bir kadı veya şeyhülislam gönderdiğini, onunla istişare yapmasını tavsiye eder. Buradan anlaşılır ki, tüm kazalara yayılmış bir kadılık uygulaması henüz mevcut değildir. Çünkü balkanlarda uç beyleri hakimdir. Osmanlılarda bu süreçte temlik, vakıf vasıtası ile büyük mülk (fief, estate, manor, pronioa benzeri) anlayışı hakimdir. Klasik dönemde gördüğümüz şekli ile tımar sistemi ise henüz hayata geçmemiştir⁶⁰.

Fatih'in İstanbul'u fethi ile birlikte Anadolu ve Balkan yarımadasını birleştiren noktada yer alan Bizans engeli ortadan kalkar. Osmanlı Devleti'nin Asya ve Avrupa kıtasındaki toprakları bütünleşmekle birlikte Rumeli'deki akıncı beyler varlıklarını bir süre daha korur. Kanuni dönemine gelindiğinde uç teşkilatı yerine eyalet, sancak, kaza ve nahiye şeklinde idari birimler oluşturulur. Uygulama, yeni ele geçen yerlere sultanın otoritesini temsil eden ve ilmiyeden gelen Türk-Müslüman kökenli bir kadı ve ümeradan gelen bir şubası tayini şeklindedir. Ancak kuruluş dönemi Osmanlı subaşları, henüz "kul" sistemi hayata geçmediğinden sultanın yakınları arasından atanır. Osman Gazi Karacahisar'a kardeşinin oğlu Gündüz Alp'i subası olarak atar⁶¹. Kadı ve subası biri yargının diğeri de yürütmenin başı olarak devlet idaresinde yer alır. Kentlerin belirgin özelliklerinden biri yargılama işlemlerinin burada yapılmasıdır⁶².

⁵⁹ Öztürk, *Erken Osmanlı Kaynak Formlarının Yapısal Karakteri*, 163.

⁶⁰ Öztürk, *Erken Osmanlı Kaynak Formlarının Yapısal Karakteri*, 149-150.

⁶¹ Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, (İstanbul: Çamlıca Basım Yayım, 2007), 13.

⁶² Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (Ankara: TTKY, 1991), 279. Tam anlamıyla kentsel topluluğun olgu olarak sadece Avrupa'da ortaya çıktığını savunan Weber, kentin kale, Pazar, kendine ait bir mahkeme-en azından özerk bir hukuk-, kent birlikleri, kısmı de olsa özerklik ve kendini yönetebilme özelliklerine sahip olması gerektiği düşüncesindedir. Asya kentlerinde kent sakinleri tarafından seçilen özel hukuk mahkemelerine ve hukuki özerkliğe sahip olmadıkları sadece lonca yada kastların şehirlerde bir ölçüde özel hukuk geliştirebildiklerini kaydeden yazar bu gerekçe ile bu tür toplulukların kentsel topluluk olarak adlandırılmayacağını savunur. Asya kentlerinde şehirde hukuki yetkileri elinde bulunduran kraliyet görevlileri yer alır. Weber, *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, çev. Musa Ceylan (İstanbul: Yarı Yayınları, 2012), 110-112.

Kadının görev ve yetki alanı ile Osmanlı hukuku Tanzimat sürecine kadar köklü bir değişime uğramaz⁶³. Bürokrasinin günümüzdeki kadar ayrışmadığı dönemlerde kadının görev ve yetki alanı sadece “hakim” olarak davalara bakmak değildir. Sultanın otoritesini temsil eden kadı aynı zamanda miras, alım satım, boşanma, evlenme, berat kayıtları, narh belirleme, çocuğa vasi tayin etme, hibe etme, merkezden gelen emirlerin yerine getirilmesi, eşkıyanın yakalanması ve merkeze bildirilmesi, sefer zamanlarında ordu ihtiyacı için gereken malzemelerin tedariki gibi pek çok görevi de yerine getirir. Hatta kadı son bölümde yer verdiğimiz grafiklerden de anlaşılabilirdiği kadarı ile “hakim” sıfatıyla davalara bakmaktan ziyade yukarıda saydığımız ve sayamadığımız diğer görevleri yerine getirir.

Osmanlı idari sisteminde kadının bulunduğu kazada hangi idari ve adli görevleri yerine getirdiğini anlamak ve kadının bürokratik statüsünü konumlandırmak için günümüzde uygulanan iller kanunu, belediye hizmetlerine dair kanunlara bakmak faydalı olabilir. Bugünkü gibi belediye başkanı ve kaymakam gibi bürokratik ayrışmanın olmadığı dönemlerde aslında kadı tek başına bu iki kurumun görevlerini maiyeti ile birlikte yerine getirir. Yalnız Osmanlı döneminde belediyecilik hizmetleri kapsamına giren pek görevi vakıflar yerine getirirken kadının buradaki fonksiyonu vakfın kendi tüzüğüne göre faaliyet gösterip göstermediğinin denetlenmesidir⁶⁴. Osmanlı klasik döneminde devlet kendini esas olarak iç ve dış güvenliği sağlama görevi ile yükümlü gördüğünden bayındırlık hizmetleri, eğitim, sağlık gibi hizmetlere bütçe ayrılmamış bu tür hizmetler vakıfların uhdesine verilmiştir⁶⁵.

Kaymakamlık makamına gelince yine günümüz kaymakamlıklarının yerine getirdiği pek çok idari görev kadı ve maiyeti ile birlikte yerine getirilir. Kadı aynı zamanda bulunduğu kazada tüm kamu görevlilerini denetleme ve herhangi bir suiistimal durumunda merkeze bildirme yetkisine sahiptir⁶⁶.

⁶³ Detaylı bilgi için bakınız: Hamiyet Sezer Feyzioğlu, *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şeri Mahkemelerde Düzenlemeler* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010), 106.

⁶⁴ Geleneksel toplumlarda lonca ve ticaret sınıfının faaliyetlerini denetleyen iktisadi faaliyetlere yön verenler şehirlerin yöneticileri ve kolluk kuvvetleridir. Belli sayıda usta ve dükkan açılması fiyatların belirlenmesi ve imalat devlet tarafından belirlenir İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2008), 42-43.

⁶⁵ Mustafa Öztürk, “Osmanlı Ekonomisinde Meydana Gelen Değişimlerin Müesseselere Tesiri”, *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri 2* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İİBF Yayınları, 2010), 67/250.

⁶⁶ Klasik Osmanlı düzeninde kadı yukarıda da belirtildiği gibi kadı yargıç olmasının yanı sıra idari ve beledi işlere bakması, yöneticileri denetleme yetkisi olması kadılık kurumunun önemini artırdı. Çadırcı, *Tanzimat*

Bulunduğu kazada devletin en büyük otoritesi bizzat sultanı temsil eden kadı, bu bakımdan günümüz kaymakamı ile karşılaştırmak mümkündür. 5442 sayılı İl İdaresi Kanununa göre ilçede devletin en üst idari amiri olan kaymakam, Cumhurbaşkanının idari yürütme vasıtasıdır ve ilçenin genel idaresinden sorumludur. Vali ise ilde Cumhurbaşkanının temsilcisi ve idari yürütme vasıtasıdır. Günümüz hiyerarşisinde bizzat merkezi otoriteyi temsil eden ilde vali, ilçede kaymakam yerel yönetimi temsil eden belediye başkanından ve belli süreliğine seçilmiş milletvekilinden protokol kuralları gereği önde yer alır. İlde vali ilçede kaymakam gerektiğinde belediye idarecilerini denetleme yetkisine sahiptir. Dolayısıyla Osmanlı klasik düzeninde özellikle tımar sisteminin uygulandığı yerlerde hakim olan sıkı merkeziyetçilik uygulamalarının bir benzerinin bugün yine merkezden atanan ve bizzat devleti temsil eden vali ve kaymakam nezdinde devam ettiği düşünülebilir. Merkezden atanan kaymakam hem bulunduğu bölgenin yerel yöneticisinden hem seçilmiş siyasi otoritelerden (milletvekili) hiyerarşi açısından önde gelir. Devlet, kendi bekası adına belli süreliğine seçilmiş siyasetçiden ziyade bizzat kendi atadığı bürokrati yönetimin başı olarak ilde veya ilçede yetkilendirir.

Araştırmanın Amacı

Osmanlı kadısı sultanı temsilen bulunduğu kazada, aynı zamanda sivil idarecinin başı sıfatı ile en çok hangi meseleler ile uğraştı? Bu uğraş zamana ve kazaya bağlı olarak değişti mi? Hukukçu kimliği ile ön plana çıkan kadının hakimlik görevi onun iş yükünün ne kadarını oluşturdu? Kadı esas olarak hangi görevleri yerine getirdi? Taşrada devletin resmi kayıtlarını tutan, her türlü dava, alım-satım, miras, vakıf gibi merkezden gelen her türlü emirleri kaydeden kadının aslında sadece bu kayıtları tutması bile ayrıcalıklı diyebileceğimiz bu statünün sınırları nerede bitiyordu? Bu ve benzeri sorulara cevap bulmak temel hedefimiz oldu.

Araştırmanın Yöntemi

Tez konumuzu araştırmaya başladığımızda ilk karşımıza çıkan sorunsal bu kadar zengin bir literatürün olduğu alanda nasıl ve ne şekilde sınırlandırma yapmamız gerektiği oldu.

Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 279. Bununla birlikte askeri sınıfın zulmüne dair şikayetlerin iyice arttığı 17. Yüzyıl ikinci yarısına geldiğimizde reayanın kadıdan fazla rusüm aldığına dair divana yapılan şikayet sonucu bölgenin beylerbeyi ve müftüsünden bu durumun teftiş edilmesi kadı fazla akça aldı ise geri alınmasına dair hükme rastlamak mümkündür. Murat Yıldız, *92 Numaralı 1657/1658 Tarihli Mühimme Defteri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 27-28.

Yukarıda kısaca değindiğimiz egemenlik kavramı, egemenliğin kaynakları ve doğal olarak hukukun kaynağı ve hayata geçirilmesi meseleleri çağlara ve kültürlere göre değişen teferruatlı bir mesele idi. Temel kavramlara dair edindiğimiz siyasetname ve hukuk felsefesine dair kaynaklar bu konuda bir fikir oluşturmakla birlikte esas amacımız Osmanlı Devleti idari yapılanması içinde devletin bir bürokrati olarak kadıyı ve kadının sorumlu olduğu iş yükü alanlarını özellikle tımar sisteminin uygulandığı bölgelerde makro bir perspektifle ortaya koymak olduğundan, kadının iş yükünü belirleyebileceğimiz yegane kaynak kadı sicilleri olarak belirlendi. Bu doğrultuda tımar sisteminin uygulandığı çoğunlukla Anadolu coğrafyasından olmak üzere seçtiğimiz toplam 25 sicili bölgesel ve tarihsel olarak gruplandırdık. Bu sicillerde yer alan kayıtları son bölümde görüleceği üzere içerdiği kayıtların muhtevasına göre kategorize edip kadının sorumluluk sınırlarını tespit etme çabasına giriştik. Kadı, hukuk bilgini ve bu bilginin egemen güç adına uygulayıcısı olmanın dışında bugünkü gibi bürokratik bir ayırışmanın olmadığı dönemlerde esas olarak hangi bürokratik görevleri yerine getirdi, temel iş yükü ne idi? Tarihsel süreçte nasıl bir evrime uğradı? Bu temel sorularımızdan biri oldu. Bu bakımdan kadının yargılama fonksiyonu ve devlet adına icra ettiği diğer vazifeler şer'iye sicillerine kaydedildiğinden önem gösterir. Kadı sicillerinin devletin resmi söyleminin bir parçası olduğu ve bu sebeple bunlara dayanarak yapılan çıkarımların da bu durumdan bağımsız olamayacağı yine yoksul kesimin mahkeme harçları sebebi ile veya eşkıyalık, isyan dönemlerinde çeşitli gerekçelerden veya kaygılardan (güvensizlik gibi) dolayı bazı hususların mahkeme heyetine veya kadıya yansıyamayabileceği ihtimal dahilindedir. Ancak yine de şer'îye sicilleri kadının iş yükünü tespit etmemiz açısından yegane kayıtlardır. Bu kayıtlar yansıdığı kadarı ile bile kadının ve toplumun durumu hakkında en önemli yol göstericidir. Bu sebeple aşağıda incelediğimiz şer'îye sicilleri hakkında kısaca bilgi verildi.

Kadı sicilleri ile birlikte Osmanlı kanunnameleri de temel başvuru kaynaklarımız arasında yer alır. Osmanlı kanunnameleri ve sultan emirleri kadı için bağlayıcıdır. Resmîyette bunun dışına çıkamaz. Ancak fetva mecmuları veya şahıslardan temin edilen fetvalar bağlayıcı değildir. Kadının fetvaya uyup uymama konusundaki inisiyatifî tamamen kendisine aittir. Başta Ebussuud Efendi olmak üzere Osmanlı fetva mecmuları zaman zaman başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Bu alanda ortaya konan oldukça zengin ve kıymetli araştırma eserler önemli birer yol gösterici oldu. Osmanlı teşkilat ve

müesseseleri ile idari sistemi üzerine başta İ.H. Uzunçarşılı, Ömer Lütfi Barkan, Tayyip Gökbilgin, Mustafa Akdağ, Halil İnalcık ve İlber Ortaylı gibi kıymetli bilim insanlarının ortaya koyduğu eserler her aşamada temel başvuru kaynakları olarak yer aldı. Yine kadılık veya kazaskerlik teşkilatı ile ilgili çalışmalar, Sancak çalışmaları farklı bölgelerdeki hukuk uygulamalarını karşılaştırma açısından yine kıymetli eserler arasındadır.

İlk bölümde kaza kavramından başlayarak İslamiyet'ten önceki dönemde Türklerin hukuki yapısı, örf, adet ve gelenekleri gibi kavramlar üzerinde duruldu. Konunun daha anlaşılır olması açısından Osmanlı Devleti'ne pek çok alanda tesir eden Selçuklu Devleti hukuk anlayışına yer verildi. Bu bölümde araştırma eserler çoğunlukla yer almakla birlikte Mülteka gibi Osmanlı hukuk uygulamalarında belirli dönemlerde hakim olan fıkıh eserlerine değinildi.

2. bölüm eyalet ve eyaletlerin alt birimleri gibi idari yapılanma üzerinde kanunnamelere ve araştırma eserlere dayanılarak oluşturulmaya çalışıldı. Eyalet ve eyaletleri oluşturan sancaklar içinde yer alan kazalar ele alındı. Tezimizin ana meselesi kadının iş yükü ya da görev tanımlaması gibi sorulara cevap bulabilmek olduğundan ikinci bölümde ele aldığımız tımar sistemi konumuz açısından ayrı bir öneme sahip olduğundan tımar meselesine yer verildi. Devletin merkeziyetçi uygulamalarının en yoğun hissedildiği yerler olan tımar sisteminin uygulandığı bölgeler olduğundan başvurduğumuz siciller tımar sisteminin uygulandığı coğrafyadan seçildi. Burada özellikle klasik dönemde Türk-Müslüman teb'adan oluşan ilmiye sınıfı ve devşirme kökenli ümera sınıfını yetki bakımından birbirlerine kıyasla konumlandırılmaya çalışıldı.

Üçüncü bölümde ise kadının sultan adına bulunduğu kazada kanunnamelerin yürütücü olması sebebi ile Osmanlı kanunnameleri üzerinde duruldu. Kanunname yanı sıra çeşitli fıkhi sorulara cevap olması açısından ele alınan fetva mecmualarına yer verildi. Kadı açısından fetvanın kanunname gibi uygulama zorunluluğu bulunmasa da zaman zaman davalı ya da davalı tarafların haklılıklarını teyit için kendi dava konuları ile ilgili olarak temin ettikleri fetva kayıtlarına sicillerde rastlamak mümkündür. 17. yüzyıldan itibaren fetva mecmularının arttığı görülür. Osmanlı mahkemesinde yer alan görevliler de bu bölümde yer aldı.

Osmanlı Devleti’nde Kadılık başlığı ile tez konumuzu belirlediğimizde ilk karşılaştığımız zorluk her bilimsel çalışmada olduğu gibi konunun ne şekilde ve nasıl sınırlandırılacağı meselesi oldu. Literatür taramasına başladığımızda konunun idari, hukuki, sosyal boyutları gibi farklı açılardan pek çok kez ele alındığını gördük. Kimi zaman fetva mecmuaları kimi zaman siciller bazen kanunnameler ya da ruznamçe defterleri gibi kaynaklar esas alınarak teşkilat veya hukuk tarihi alanında ortaya konmuş zengin eserler topluluğu ile karşılaştık. Bizim bu çalışmalardan farklı olarak ortaya koymak istediğimiz husus kadının yetki alanının makro bir perspektifle ve tümevarım yoluyla yaklaşık 200 yıla dayanan süreçte belirleme çabasından ibarettir. Bunun için sicillerde yer alan hükümler daha önce de belirttiğimiz üzere temel veri kaynağımız oldu. Kadının yükümlülükleri dolayısıyla yetki alanını belirlemeye çalışırken bu süreçte bu yetki bağlamında zamansal ya da mekansal dönüşüm olup olmadığının izini sürmeyi hedefledik. Sonuç olarak son bölümde yer alan grafikler ortaya çıktı.

Şeriyye sicilleri, seyhülislam fetvaları, kadı ruznamçe defterleri ilerleyen yüzyılda şikayet defterleri gibi farklı kaynaklardan ve farklı açılardan, hukuk tarihi ve müesseselerin oluşumu, sadece Osmanlı Devleti’nin yapısı kapsamında değil sosyal tarih meseleleri açısından da epey çalışılmıştı. Farklı disiplinlerden gelen akademisyenlerin yaptığı çalışmalar arasındaki temel fark aslında oldukça netti. Örneğin bir hukuk hoca, kadılık müessesini, hukuki boyutu ile ele alıyordu. Kanunnameleri hukuki açıdan yorumlayarak kadının verdiği hükümleri bu kapsamda değerlendiriyordu. İlahiyat fakültelerinde yapılan çalışmalar ise daha çok Osmanlı Devleti’nde İslam hukukunun yorumlanması ve uygulanışına dair idi. Kadı’yı Osmanlı bürokrasinin bir yapıtaşı olarak ele alan ve yorumlayanlar ise tarihçilerdir.

Osmanlı merkezîyetçi uygulamalarının daha çok tımar sisteminin uygulandığı coğrafyada etkin olduğu düşüncesinden yola çıkarak başta başkent İstanbul ve hinterland olmak üzere İç Anadolu, Ege ile Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden belirlediğimiz sicillerle (her bölgeden beşer adet) kadının iş yükünü tespit denemesine giriştik. Ortalama 1500’lü tarihlerden başlayarak değişmekle birlikte ortalama 40-50 yıl gibi periyodlarla her bölge için beşer defter belirlendi. Toplamda 25 şer’iye sicilinde yer alan kayıtları iş yükü türüne göre oluşturduğumuz kategoriler altına yerleştirdik. Çıkan sonuç doğrultusunda da değerlendirmede bulunduk.

Şer’iye Sicilleri

Arapça kökenli sicil kelimesi özellikle resmi ve hukuki belgeleri ifade etmek üzere farklı türde yer alan bu kayıtlar için kullanılır. Sözcüğün kökeni ile ilgili olarak çeşitli rivayetler yer alır. Buna göre sözcüğün Klasik Latince’de sigillum’dan geldiği ve mühür anlamında kullanıldığı ileriye sürülen süreçte ortaçağ Latin dilinde ise belge anlamına dönüştüğü ve Latince’den Yunancaya, Yunanca vasıtası ile de Arap diline geçtiği rivayetler arasındadır⁶⁷.

İslam tarihinde sicillerin ortaya çıkış zamanı henüz net olarak ortaya konmamıştır. Memlûkler’de sicil terimi mahkeme kayıtlarını ifade etmekle birlikte daha farklı kayıt türleri için de kullanılır⁶⁸. Sicillere ilk dikkat çeken tarihçiler arasında yer alan Uzunçarşılı, Türk tarihini aydınlatma açısından sicillerin 15. Yüzyıl son yıllarından 19. Yüzyıl sonlarına kadar sosyal, iktisadi ve siyasi hayatın en güvenilir kaynakları arasında yer aldığını belirtir⁶⁹. Osmanlı Devleti’nde hangi tarihten itibaren sicil tutma geleneğinin başladığı ise henüz net değildir. Osmanlı Devleti’ne ait bilinen en erken sicil Fatih dönemine ait H.860-900 M.1455-1495 tarihli Bursa sicilleridir⁷⁰. Sicillerin resmi olarak koruma altına alınması ise oldukça ileri bir tarihtedir. 1873 tarihli “Sicillat-ı Şer’iyye ve Zabt-ı Deavi Cerideleri Hakkında Talimat” ile siciller korunması ve muhafazası usulü getirilir⁷¹.

İnalcık’ın 1947 yılında “Bursa Şer’iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed’in Fermanları” makalesi sicillere dayanarak yapılan ilk çalışmalar arasında yer alır. İnalcık, burada Fatih dönemine dair belgelerin sınırlı olduğunu ve bu açıdan özellikle müessese tarihi bakımından sicillerin önem arz ettiğini kaydeder⁷². Sicillerin tarih kaynağı olarak kullanılmasının ilk örneklerinden biri yine İnalcık tarafından 1960 yılında yayınlanan “Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar” adlı çalışmasıdır⁷³.

⁶⁷ Suraiya Faroqi, “Sidjill”, *The Encyclopaedia of Islam*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1997), 9/538.

⁶⁸ Faroqi, “Sidjill”, 538-539.

⁶⁹ İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, “Şer’i Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü Dergisi* 29 (Temmuz 1935), 366.

⁷⁰ Ekrem Tak, *Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 59.

⁷¹ Yunus Uğur, “Şer’iye Sicilleri”, *DİA* (İstanbul: TDV, 2010), 39/9.

⁷² Bu makalede Fatih’in tımar sistemini yaygınlaştırma gayreti dikkati çeker. İnalcık, “Bursa Şer’iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed’in Fermanları”, *Belleten* 11/44, (1947), 693-695.

⁷³ İnalcık, “Osmanlı İdare Sosyal ve Ekonomik Tarihi ile İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler”, *Belgeler*, 18(17) (Ankara: TTK, 1988), 1-41.

Mustafa Akdağ, Çağatay Uluçay gibi pek çok kıymetli tarihçinin yanı sıra Ahmet Mumcu gibi farklı disiplinlerden gelen bilim adamları da sicilleri referans alarak kıymetli eserler ortaya koyar. Sicillerin toplumsal, siyasi ve iktisadi tarih çalışmalarında ana kaynak olarak kullanımının yaygınlaşması 1980’li yıllara uzanır. Yerli ve yabancı araştırmacılar arasında kaynak olarak sicillerin kullanımı artar. Osmanlı Devleti’nin kuruluş dönemine ait sicillere henüz ulaşamadığımız gibi Fatih’in son dönemlerinden itibaren sınırlı sayıda sicile ulaşmak mümkündür.

Osmanlı kuruluş dönemine ait sicillere ulaşamamamızın nedenlerinden bazıları Timur istilasının oluşturduğu karmaşa ortamı, devlet bürokrasisinin henüz teşekkül aşamasında olduğu bu süreçte bu kayıtların düzenli olarak tutulmadığı tutulsa bile saklama koşullarının yeterli olmaması gibi sebeplerle günümüze ulaşmadığı gibi olasılıklar düşünülebilir.

İncelenen Siciller

Başkent

Osmanlı fethinden itibaren İstanbul surları içinde yer alan İstanbul Kadılığı ile birlikte sur dışında bulunan Eyüp, Galata ve Üsküdar olmak üzere toplam dört kadılık bölgesi yer alır. Sur içindeki kadılık, İstanbul kadılığı olarak adlandırılır. Eyüp kadılığına ise Havass-ı Refia ya da Haslar kadılığı adı verilir. Galata ve Üsküdar kadılıkları için aynı isimler kullanılır⁷⁴. Boğazın Anadolu yakası Üsküdar kadılığına, Rumeli sahilinde yer alan Beşiktaş, Kasımpaşa, Yeniköy Galata kadılığı bağlı bulunur. Eyüp kadılığı ise Çatalca, Çekmece ve Silivri’yi içine alır. İstanbul kadılığı diğer üç kadılıktan üstün konumdadır. Bu üç kadılığın dereceleri bazen yükseltilmiş bazen de düşürülmüştür⁷⁵.

İstanbul’un Fatih tarafından fethinden yaklaşık 100 yıl önce fethedilen Üsküdar adı bir rivayete göre Yunanca Krizepolis sözcüğünün Scutari’ye dönüşmesinden, başka bir rivayete göre Farsça, menzilhane, ulak gibi manalara gelen bir sözcükten türemiştir⁷⁶. Evliya Çelebi, Üsküdar’ı ilk olarak Battal Gazi’nin imar ettiği kaydeder. Evliya’ya göre İstanbul’un fethinden sonra Fatih, Üsküdar’ı imar etse de buranın esas mimarı Kanuni Sultan Süleyman’dır. Anadolu’dan farklı ülkelere geçiş noktasında olan Üsküdar o

⁷⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: TTK Basımevi, 1988,) 133.

⁷⁵ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 133-134.

⁷⁶ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi*, 1/3, 5, 21.

zamanlar geniş limana sahip büyük bir şehirdir⁷⁷. Evliya Çelebi, Üsküdar'da 70 Müslüman, 10 Rum ve Ermeni ile 1 Yahudi mahallesi yer aldığını belirtir. Üsküdar, 500 akçeli mevleviyet statüsünde bir kadı tarafından idare edilir.. Kadının 100 adamı, 5 naibi bulunur. Üsküdar kadısının naibleri Kartal, Pendik, Gebze, Şile ve Anadolu Kavağın'da yer alır⁷⁸. Üsküdar aynı zamanda önemli vakıfların yer aldığı bir merkezdir⁷⁹.

Başkent'e dair Üsküdar 1513-1521 ile Üsküdar 1562-1663 yıllarına ait iki sicil incelendi. Galata'ya ait 1596-1599 yılları ile İstanbul Bab Mahkemesi'ne ait 1691 yılını ve son olarak Hasköy 1613-1643 yıllarını içeren sicillerde yer alan veriler Başkent kapsamında değerlendirildi. Transkripsiyonu İSAM tarafından yapılan İstanbul'a ait siciller İSAM'dan temin edildi.

Marmara Bölgesi

Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Şer'iyye Sicili H.930-936 (M.1524-1530), Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Şer'iyye Sicili H. 970-971 (M. 1562-1563), 1579 Numaralı Rodosçuk (Tekfurdağı) Şer'iyye Sicili H. 1041 (M. 1631-1632), 1596 Numaralı Rodosçuk (Tekfurdağı) Şer'iyye Sicili H. 1071-1072 (M.1661) ve 138 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicili H.1119-1161 (M.1707-1748) transkripsiyonları kullanıldı.

Ege ve Güneydoğu Marmara

Belirlediğimiz bu bölgeye ait ilk sicil Manisa'nın 14 Numaralı H.1002 (M.1500) tarihli şer'iyye sicilidir. Ardından yine Manisa'ya ait 6 Numaralı H.942-973 (M.1535-1565) yıllarını ait defter ile Manisa'ya ait 14 Numaralı H.1002 (M.1593-1594) defterler ele alındı. Bursa B-35 Numaralı Bursa Şer'iyye Sicili (1615-1617) ile H.1069-1070 (1659-1660) tarihli Bursa Şer'iyye Sicili bu bölge kapsamında değerlendirildi. Belirttiğimiz siciller kaynakçada da belirttiğimiz üzere yüksek lisans tezi olarak çeşitli enstitülerde transkripsiyonu yapılmış defterlerden oluşur.

⁷⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Mümin Çevik (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 2011), 1/546-547. 16. yüzyıl ortalarında Kanuni döneminde Avusturya sefiri olarak İstanbul'da bulunan Busbecg ise Üsküdar'ı Asya kıtasında bir köy olarak rivayet eder. Ogier Ghiselin de Busbecg, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, haz. Aysel Kurutluoğlu (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1974), 50.

⁷⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 134.

⁷⁹ Çelebi, *Seyahatname*, 1/547.

İç Anadolu Bölgesi

MŞH. ŞSC.(Kayseri Şer'iyye sicili) nr.3, , Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili H.997-998 (M.1588-1590), H.1020-1021(M.1611-1612) tarihli 13 numaralı Ankara şer'iye sicili, 77-2 numaralı Kayseri şer'iyye sicili H. 1078 (M. 1667), 100/1 numaralı Kayseri şer'iye sicili H.1004 (M.1692) incelenerek veri tablolarımız oluşturuldu.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi

1 Numaralı Antep sicili şehrin Osmanlı hakimiyetine geçmesinin ardından ilk tutulan defterdir. H.937-960 (M.1531-1553) tarihlerini kapsar. 166 Numaralı (H.980/ M.1572/ 1573) Ayntap Şer'iyye Sicili ile 11 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicili H.1107/ M. 1608-1609 transkripsiyonları bu bölge için kullanıldı. H.1036-1037 (M.1627)Tarihli Harput Şer'iyye Sicili ile 362 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili H.1082-1083 (M.1671-1673) verilerinden bu bölge değerlendirmesi için faydalanıldı.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları: Şeriyye sicilleri, kadıasker defterleri, mühimme defterleri İslami literatür ve Osmanlı tarihi literatürü; Osmanlı padişah kanunnameleri, fıkıh kitapları (Mülteka, Ebussud Efendi Fetvaları, Fetavay-ı Fevziyye gibi fetva mecmuaları), siyasetname türünde ortaya konan eserler (Maverdi, Sühreverdi, Farabi, Nizamülmülk, Risalesi, Gazzali, Sadi Şirazi'nin eserleri), Osmanlı kronikleri (Tursun Bey, Aşıkpaşazade, Oruç Bey, Şükrullah, Neşri, İbn-i Kemal, Anonim Osmanlı Kroniği, Koçi Bey) gibi eserlerden faydalanıldı. Bunun yanı sıra Aydınlanma Çağı olarak nitelendirilen dönemde Avrupa kıtasında ortaya çıkan ve egemenlik, iktidar, devlet, hukuk gibi kavramları sorgulayan yazarların bu kavramlara dair görüşlerine kısaca yer verildi.

Literatür taraması sırasında devletin bir kurumu olarak kadılık teşkilatı ile ilgili bize en aydınlatıcı bilgileri yine tarihçiler verdi. Bu konuda ilk çalışmalar İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı başta olmak üzere, Osmanlı Devleti Tarihi, Çandarlı Vezir Ailesi isimli eserleri yol gösterici oldu. İlmiye Teşkilatı adlı eser, bazı eleştiriler olmakla birlikte alanındaki önemli bir boşluğu doldurduğu görülür⁸⁰. Halil İnalcık,

⁸⁰ R. C. Repp, *The Müfti of İstanbul A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, (London: Published by Ithaca Press London for the Board of the Faculty of Oriental Studies Oxford University. 1986), 21.

Osmanlı İmparatorluğunda Klasik Çağ ve aynı yazarın konuyla ilgili pek çok makalesi (bunlardan bazıları: Kanunname, Adaletnemeler, Türk İslam Devletlerinde Devlet Kanun Geleneği) çalışmamızda olmazsa olmazlar arasındaki yerini aldı. Yine Osmanlı müesseseleri denilince akla gelen bir diğer tarihçi , Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadılık, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi isimli eserlerin sahibi İlber Ortaylı'dır. Mustafa Akdağ'ın, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi adlı eseri temel eserler arasındaki yerini korudu. Bu konuda bir diğer önemli isim Ömer Lütfi Barkan oldu. Barkan'a ait Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları adlı eserde neşredilen 100'ün üzerinde kanunname temel başvuru kaynakları arasında yer aldı. Kanunnameler söz konusu olunca Ahmed Akgündüz tarafından yayınlanan Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri adlı dokuz ciltlik ansiklopedik çalışma alanda önemli bir yer teşkil etti. Akdündüz, eserinde Barkan'ın yayınladığı kanunnamelerden de faydalandığı gibi yer yer fetva mecmualarına da bu ansiklopedik eserine eklemiştir.

Bu alandaki başka önemli bir çalışma Uriel Heyd'e ait *Studies in Old Ottoman Criminal Law* adlı eser oldu. Heyd bu eserde çeşitli hukuki kavramlarla birlikte özellikle ceza hukuku üzerinde durur. Rumeli kazaskerliği ruznamçeleri üzerine doktora tezi yazan ve kadı, ilmiye hiyerarşisi, atanma azil üzerine çeşitli makaleler yazan Yasemin Bayezid'in⁸¹ çalışmaları da çalışmamızda faydalandığımız eserler arasındaki yerini aldı. Kazaskerlik konusunda Mehmet İpşirli'nin çalışmaları önemli başvuru kaynaklarımız arasında yer aldı. Yaşar Yücel'in hazırladığı *Osmanlı Devlet Teşkiyatına Dair Kaynaklar, Kitab-î Müstetab Kitabu Mesalihi'l Müslimin ve Menafi'il – Mü'minin – Hırzû'l-Mülûk* adlı eser Osmanlı teşkilat tarihi bakımından ayrı bir yere sahiptir.

Faydalandığımız kaynaklar arasında çeşitli sancak çalışmaları yer aldı. Bu çalışmalarda ilgili sancağın adli teşkilatını anlamaya çalıştık. Bu alanda Özer Ergenç'e ait *Özer, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya ile XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa* adlı eserleri önemini koruyan eserler arasındadır.

Araştırma eserlere devam ettiğimizde Boğaç Ergene'nin *Çankırı ve Kastamonu* sicillerine dayanak kaleme aldığı *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire*, ilmiye hiyerarşisi üzerinde duran Baki Tezcan, Kayseri sicillerinden yola çıkarak

⁸¹ Yasemin Bayezid, *Osmanlı İlmiye Tarikinde İstihdam ve Hareket: Rumeli Kadaskerliği Ruznamçeleri üzerine Bir Tahlil Denemesi (XVI. Yüzyıl)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 104.

bu konuda eser veren R. J. Jennings, ilmiye hiyerarşisi ve Osmanlı kadısı ile ilgili çalışmaları ile Abdurrahman Atçıl faydalandığımız kaynaklar arasında yer aldı.

Osmanlı hukuk uygulamalarını ele alan akademisyenlerden birkaçını sıralarsak Sadri Maksudi Arsal, Şeref Gözübüyük, Macit Kenanoğlu gibi kıymetli hocaların Osmanlı hukuk tarihi çalışmalarına büyük katkı sağladığı görülür. Konuyla ilgili adını burada zikretmediğimiz daha pek çok yazar ve eser yer almaktadır. Biz sadece bunlardan bir kaçına yer verebildik.

BÖLÜM 1: KAZA KAVRAMI VE ESKİ TÜRK HUKUKU

1.1. Kaza'nın Fonksiyonu ve Kadı

1.1.1. İslam Hukuku ve Kaza Müessesesi

Arapça kökenli kaza kelimesi sözlükte çeşitli şekillerde tarif edilir. Terim anlamı, davalara bakmak ve anlaşmazlıkları ortadan kaldırmaktır. Bu işi yapan kişiye kadı denir. Kaza, hüküm vermek, hakimlik anlamındadır. Adalet üzere hüküm vermek farzların en kuvvetlisidir⁸². Kadı, kazaî işlemleri yerine getirecek olan kişi, devlet adına bu iş için görevlendirilmiş yetkilidir⁸³. Kadı kazaî işlemleri yerine getiren kişidir.

Kaza meselesinin hassasiyetinden dolayı kadı yargılama esnasında iki hasım arasında otururken bile iki tarafa aynı mesafede durur. İki tarafa da dönmek ve bakmak konusunda bile eşit davranır. Birine sevinç göstermez, şakalaşmaz. Eğer kadı üzgünse ya da uykusuz veya aç-susuz ise bu gibi durumlarda hüküm vermekten kaçınır⁸⁴. Buradan da anlaşılabilceği gibi kadılık görevi adalet gereği üzerinde hassasiyetle durulan bir konudur.

Kadı, devlet otoritesini temsil eden hakim, aynı zamanda sivil idarecidir. İslam adalet anlayışında, adalet mekanizması tek hakim tarafından yerine getirilir. Bununla birlikte kadı dilerse nitelikli jüriye danışabilir⁸⁵. Ancak jürinin görüşü kadı için bağlayıcı değildir.

İslam hukukunda devletin fonksiyonları 4 ana başlık altında incelenebilir. Bunlar, teşri fonksiyonu, icra fonksiyonu, kaza fonksiyonu ve tebliğ fonksiyonudur. Bunlardan kaza fonksiyonunun amacı toplum yaşamında meydana gelecek anlaşmazlıkları çözme, olası kargaşa ortamını engelleme, adaleti sağlamaktır.

Kaza fonksiyonunun bir başka tanımı ise kişiler arasındaki anlaşmazlıkları Kur'an ve sünnetten alınan hükümlere göre çözmektir⁸⁶. İslam hukukunda ve Müslüman Türk devletlerinde yargı görevi (kazâ) hilafet makamına veya devlet idaresine ait görevler

⁸² Halebi, *Mülteka Tercümesi Mevkufat*, sad. Ahmet Davudoğlu (İstanbul: Sağlam Kitabevi, 1980), 2/298.

⁸³ Fahreddin Attar, *İslam Adliye Teşkilatı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 19-22; M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 119.

⁸⁴ Halebi, *Mülteka Tercümesi*, 2/300.

⁸⁵ E. Tyan, "Kadı", *The Encyclopaedia of İslam*, ed. E. Von Donzel vd. (Leiden: Brill, 1997), 4/373. Bununla birlikte kadı gerektiğinde ehl-i hibre denilen bilirkişiye de başvurabilirdi. Örnek olarak, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971/ M. 1562-1563)*, haz. Rıfat Günelan (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2010), 532.

⁸⁶ Attar, "Kadı", *DİA*, 24/66.

arasında yer alır. Yargı görevi halifenin veya halifenin bizzat yetkili kıldığı kadıların görevidir. Bu sebeple İslam'ın ilk dönemlerinde halifeler bizzat kaza vazifesini icra eder. İlerleyen süreçte devletin sınırlarının giderek genişlemesi ve artan nüfus bu görevin başkalarına devrini kaçınılmaz bir hale getirir⁸⁷.

Kadıda aranan niteliklere gelince, öncelikle reşid olmalıdır. İslam hukukuna göre hakim, emin, güvenilir, iyi ahlaklı ve adil olmalıdır. Borçlu olmamalı, zengin olmalı ve tamahkar olmamalıdır. Halebi'ye göre şehadete ehil olan kazaya da ehildir. Ehliyet şartı şahadetin gerektirdiği şartlardır⁸⁸. Hanımların kadılık yapıp yapamayacağı konusu ise İslam alimleri arasındaki tartışmalı meseledir. İmam-ı Azama göre kadınlar şahitlik yapabildikleri her davada kadılık yapabilirler. Taberi ise kadınların her meselede kadılık yapabileceği görüşünü savunur. Ancak pratikte hanım kadıya rastlamak pek de mümkün değildir.

İslam hukukuna göre kadı, kendisinin anne, baba, dede ve ninelerinin, çocuklarının, torunlarının, iş-mülkî ortağının, karısının, kölesinin, işçisinin ve vekilinin davasına bakamaz⁸⁹.

Divan-ı Hümayun kayıtlarından anladığımız kadarı ile üzerinden 15 yıl geçmemiş ise divan-ı hümayuna yapılan başvuru sonucu birey ya da bireyler haksızlığa uğradıkları mesele hakkında divan-ı hümayundan kadıya gönderilecek emir doğrultusunda davalarının tekrar görülmesini sağlayabilirler⁹⁰. Bir davanın tekrar görülebilmesi için belirlenen 15 yıllık zaman aşımı süresinin 18. yüzyıl sonunda da devam ettiği anlaşılır⁹¹.

Teoride kadı sivil ve cezaî meselelerden sorumludur. Bu görevin karakteri bu yapının idari bir fonksiyon kazanmasına yol açar⁹². Bu bakımdan kadılık ortaçağda ortaya çıkan

⁸⁷ Halil Cin - Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994), 259.

⁸⁸ Halebi, *Mülteke*, 298-300.

⁸⁹ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 121.

⁹⁰ Osman Karataş, *3 Numaralı Mühimme Zeyli Rebiülevvel-Cemaziyelevvel 984/ Haziran-Ağustos 1576 (176-351)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 38, 66, 77, 82, 91, 92, 93.

⁹¹ 25 yıl önce boşandığı eşinden mehrini talep eden kadının 25 senedir özürsüz şeri terk olması sebebiyle isteği men ediliyor. Önder Körfez, *B-221 Numaralı (1783/1784 Tarihli) Bursa Mahkeme Defteri (Metin ve Analiz)*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 118-119; 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), *Özet, Transkripsiyon ve İndeks II*, haz. H. O. Yıldırım vd. (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995), 28/23; Selçuk Demir, *75 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 58.

⁹² Tyan, "Kadı", 4/373.

sadece adli değil aynı zamanda idari bir görevdir⁹³. Kadılar bulundukları yerde sultanın temsilcisi vasfıyla merkezi yönetimin sembolü haline gelir. Selçuklularda ve Osmanlılarda kadılar devletin kuruluş aşamasında doğrudan sultan tarafından tayin edilir⁹⁴. İlerleyen süreçte bürokratik yapı ve hiyerarşik düzenin sistematikleştirilmesine paralel olarak kadı atamaları da yeniden düzenlenir. Kazaskerlik müessesesi oluşturulur.

İslam hukukuna göre kişilere tanınan hak ve hürriyetler konusunda anlaşmazlık ortaya çıktığında kaza fonksiyonu, bireylere tanınan hakkı, hak sahibine iade etme gayesi ile hareket eder. Kaza fonksiyonu, bireylere yeni bir hak tanımaktan ziyade önceden tanınmış hakkın muhafazasını sağlar. Bu açıdan kaza fonksiyonunu yerine getiren kadı kişilere tanınan hak ve hürriyeti Kuran ve hadis açısından değerlendirir. Ancak anlaşmazlık konusu olan mesele kuran ve sünnette açıkça belirtilmemişse kadının bu kez şahsi bir görüş ortaya koyması gerekebilir. Çünkü her dava çözüme kavuşturulmak mecburiyetindedir. Ortaya çıkan hukuki boşluğu doldurmak için ise devreye “içtihat” hukuku girer. İctihat ile Kuran ya da sünnette belirtilmemiş bir mevzu hakim yada İslam hukukçularının yorumlaması ile çözüme kavuşabilir. Bu bakımdan içtihat, İslam hukunun gelişmesini sağlar⁹⁵. Bu durum İngiliz common law⁹⁶ hukukunu akla getirebilir. Ancak common law müşterek bir hukuku ifade eder. Müşterek hukuk ise örf-adet hukukuna dayanır. Common law ortaçağlardan itibaren İngiltere’de mahkeme kararları ile oluşturulan bağlayıcı bir hukuktur. Yani her mahkeme hükmü kanun hükmündedir ve tüm mahkemeleri bağlar⁹⁷. Bu bakımdan İslam hukukundan farklıdır. İki sistem arasındaki fark İngiliz hukukunda hakimlerin verdikleri kararlar emsal teşkil ederken İslam hukukunda kadının verdiği karar emsal teşkil etmez. Kadı isterse daha önce aynı konuda

⁹³ Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadılık* (İstanbul: Kronik Yayınları, 19), 55.

⁹⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi* (İstanbul: YKY, 2010), 286.

⁹⁵ İnalçık, “Kanunname”, ed. E. Von Danzel vd. (Leyden: Third Impression, 1997), 4.

⁹⁶ Kemal Gözler, *Hukuka Giriş* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2016), 136. İngiltere’de ortaya çıkan common law hukuku (İskoçya hariç), ABD, Kanada, G.Afrika, Avusturalya, Hindistan ile eski İngiliz kolonilerinde uygulanır. İngilterede hakimler ülkenin farklı yerlerindeki örf adet kurallarının en uygun olanını seçip hükümlerini buna göre verir. Sonuç olarak aynı davalarda daha önce verilmiş aynı hükümler verilir. Kıta Avrupa’sında hukukun gelişimi daha farklı seyir izler. Bu seyrinde Roma hukuku etkili olur. Kıta Avrupasında hukukun gelişimi ve hukuk akımları için bakınız: Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 102.

⁹⁷ Bu bağlayıcılık İngiltere’de hakimın gördüğü itibar ile de ilgilidir. İngiltere hukuku kanun hukukundan ziyade “mesele hukukudur”. İngiliz halkının muhafazakarlığı, kıta Avrupa’sının aksine Roma hukukuna kapıyı kapatması İngiltere’de kendine has bu hukuk türünün gelişimini sağlar. Andreas B. Schwarz, “İngiliz Hukuku ve Continantel Hukuk”, çev. Hıfzı Veldet, *İÜHF* (1937), 3/219-225; Selin Özden Merhacı, “Common Law Haksız Fiiller Hukukuna Genel Bir Bakış ve İhmale Dayanan Haksız Fiiller”, *Ankara Barosu Dergisi* 4 (2012), 180.

başka bir kadının verdiği kararı tatbik edebileceği gibi isterse de kendi kıyas ve içtihatları üzerine karar verir⁹⁸.

İçtihat uygulaması İslam hukukuna kendine has bir dinamizm kazandırır. Bununla birlikte içtihat konusunda zamanla metodolojik şartların getirdiği sınırlamalar ile daha sıkı hale getirilir. Dokuzuncu yüzyıl sonunda İslam uleması artık içtihad kapısının kapandığı görüşünü ileri sürer⁹⁹. XIII. yüzyıla gelindiğinde ise artık İslam hukuk tartışmaları resmi kabul gören 4 mezhep etrafında şekillenir¹⁰⁰.

Tezcan, Osmanlı Devleti'nde feodal monarşiden patrimoniyal imparatorluğa geçiş sürecinde imparatorluğun politik ihtiyaçları ve gelenekler ile İslami kurallar arasında 'şeriat' başlığı adı altında politik bir bağ kurulduğunu belirterek bu durumu 'hakimlerin hukuku' olarak adlandırır. Çünkü burada hakimlerin İslam hukukunu yorumlama rolü aynı zamanda İslam hukukunun pozitif kanuna dönüşümüne işaret eder¹⁰¹.

Osmanlı Devleti'nde kadılar hukuki meselelerde dört mezhepten biri olan Hanefi mezhebinin görüşleri doğrultusunda karar verir. Hanefi hukukçuların ittifak ettiği meselelerde karar aynen uygulanırken tartışmalı meselelerde araştırma yapılarak bazen de bu dört mezhepten bir diğeri referans gösterilerek karar verilebilir¹⁰².

1.1.2. İlk İslam Devletlerinde Adlî Yapılanma

İslam fıkına göre farzların en büyüklerinden olan kaza müessesinin sağlıklı bir şekilde işletilmesi toplum açısından hayati öneme sahiptir¹⁰³. Öyle ki taraflar arası bir meseleyi

⁹⁸ Kuranda şer'i devlet yönetimine dair kayıt yer almaz. İslam'da devlet ve siyasetin hedefi adaletli bir toplum düzeni ve hukuk devleti tesis etmektir. Hangi devlet şekli bunu sağlarsa o makbul olandır. Süleyman Uludağ, *İslam Siyaset İlişkileri* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020), 11. İslam alimlerinin Aristo mantığına mesafeli iken daha sonra Aristo'nun İslam hukuk ilmine metodolojik etkisi ve Osmanlı alimlerinin İslam hukuk ilminin Aristo mantık standartlarında olduğunu savunduğu ve Osmanlı din bilginlerinin İslam hukukunu dönüştüremediği sadece bazı genişletmelerle birlikte tekrar ettiğine dair görüş için bakınız: Abdurrahman Atçıl, "Greco- İslamic Philosophy and İslamic Jursiprudence in the Ottoman Empire (1300-1600): Aristotele's Theory of Sciences in Works on Usul al-Fiqh", *Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies* 41 (2013), 35-39-51.

⁹⁹ İnalcık, "Türk İslam Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* (İstanbul: Eren Yayınları, 2005), 27.

¹⁰⁰ Richard van Leeuwen, *Bir Osmanlı Şehri Şam: Vakıflar ve Şehir*, çev. H. Ebru Aksoy (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 49.

¹⁰¹ Baki Tezcan, "The Ottoman Mevali as 'Lords of the Law'", *Journal of İslamic Studies*, 20/3 (2009), 384.

¹⁰² Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 264.

¹⁰³ Murteza Bedir, "Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihçiliği", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005).

hakkaniyet ile çözüme kavuşturmak İslam alimleri tarafından, İslam uğruna savaşmaktan daha hayırlı bir iş olarak nitelendirilir.

Hız. Peygamber kaza işlevini devletin güdümüne alır. İlk İslam devletini kurduğunda bizzat kendisi ilk hakim sıfatı ile Kuran hükümlerini uygular. Kadı vasfı ile adli işleri yürütür. Kendisinden sonra gelen kadılar için kendi uygulamaları belirleyici olur. Hız. Peygamber ilk dönemlerde sadece adli değil idari, icrai, askeri ve siyasi işlerin tamamını yerine getirir. İlerleyen dönemde devletin büyümesi ile görev dağılımı zorunlu hale gelince Hız. Peygamber, yerine vekil olarak çeşitli bölgelere adli-kazai işleri yerine getirecek memurlar tayin eder. İslamda temyiz müessesesi olmamasına rağmen O dönemde, Hız. Peygamber, atadığı hakimlerin kararlarını temyiz etme yetkisine de sahiptir¹⁰⁴. Hız. Ömer hilafet dönemi başlarına kadar valilik ve kaza görevi aynı kişiyte tevdi edilir. Bundan sonraki süreçte bu iki görev birbirinden ayrılarak müstakil kadılar tayin edilir¹⁰⁵.

Emeviler döneminde durum farklılık arz eder. Bu dönemde kadıları, valiler tayin ve azletme yetkisine sahiptir. Bununla birlikte Emevi halifelerinin kadı tayin ettiğine de rastlanır. Emevi halife ve valilerinin keyfi davranışları sebebi ile bu dönemde kadılar bağımsızlıklarını koruyamaz. Kufe kadısı siyasi baskılar sonucu istifa eder. Emevi devri sonlarına doğru hakimlik teklifi yapılan İmam-ı Azam siyasi baskılar sebebiyle bağımsız karar alamayacağı endişesi taşıdığından bu teklifi kabul etmez¹⁰⁶.

Abbassiler döneminde toprakların genişlemesine paralel olarak kadı sayısı artar. Bu sebeple kadıl-kudatlık kurumu oluşturulur. Bundan sonra kaza görevi bu teşkilat tarafından yerine getirilir. İlk kadı'l-kudat hukukçusu olarak da İmam-ı Azam'ın öğrencisi Ebu Yusuf tayin edilir. İspanya Endülüs Emevilerinde de kadı'l kudatlık

¹⁰⁴ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 22-25. Dört halife döneminde, halifeler baş hakim sıfatıyla adli idare işlerini yerine getirir. Bu konuda Hız. Ömer bazı düzenlemelere gider. Kısaca İslam hukukun ilk dönemlerinde kuvvetler ayrılığı söz konusu olmadığı gibi icra erkinin başı halife yüksek hakimdir. Halifenin tüm ülkenin adli işlerini tek başına idare etmesi mümkün olmadığından diğer bölgelere kadılar tayin edilir. İslam devletinde ilk dönemlerden itibaren halife adalet işlerini hakimlere devretmiştir. İslam devletinde ilk kadı tayini hakkında çeşitli görüşler yer alır. İlk kadıyı Hız. Peygamber tayin ettiği ya da ilk Ebubekir kadı tayini yaptığı, Hız. Ömer ve Muaviye'nin ilk kadı tayini yaptığı konusunda farklı görüşler yer alır. Tarihi bilgilerden çıkan neticeye göre Hız. Peygamber döneminde Yemen'e ilk kadı tayin edildiği görülür. a.mlf., *İslam Adliye Teşkilatı*, 26-28. Hız. Ömer döneminde aynı şahsın hem kadı hem vali olarak atandığı belirtilir. Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri Dört Halife Dönemi*, (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2015), 330-331.

¹⁰⁵ Ali Himmet Berki, "İslamda Kaza Tarihi", *AÜİFD* 17 (1969), 158. Hız. Ömer döneminde aynı şahsın hem kadı hem vali olarak atandığı belirtilir. Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 330-331.

¹⁰⁶ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 83.

makamına benzer kadı'l-cemaa teşkilatı yer alır¹⁰⁷. Osmanlı Devletinde ise kazaskerlik adını alan bu yapı kurumsallaşır ve kadıkudatın da görevlerini kapsayacak şekilde dönüşerek varlığını sürdürür¹⁰⁸.

1.1.3. Osmanlı Devleti'nde İslam Hukuku Uygulamaları

1.1.3.1. Temyiz: Davanın Yeniden İncelenmesi

Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun idari, askeri, politik, finansal konuların karara bağlandığı yer olmasının yanı sıra aynı zamanda bir üst mahkeme olarak da görev yapar. Divanda sultanın vekili olarak sadrazam sultanın egemenlik hakkını, kadıaskerler yargı gücünü, nişancı ise örfi hukuku temsil eder¹⁰⁹. Devletin en üst mahkemesi olan divanda Fatih'ten itibaren sultanı temsilen, sultanın vekili sıfatı ile sadrazam yer alır. Anadolu kazaskerinin de yer aldığı divanda Rumeli kazaskeri divana yansıyan davaları görür. Sadrazam konağında cuma ve çarşamba günleri İstanbul, Galata, Eyüp, Üsküdar kadılarının katılımı ile yine üst mahkeme gibi davalar görüşülmeye devam eder¹¹⁰.

Esas olarak İslam hukukunda temyiz müessesesi yer almamakla birlikte, halk adaletsizliğe uğradığını düşündüğünde devletin en üst mercii olarak divana başvurabilir¹¹¹. Dava burada yeniden görüşülür daha önce herhangi bir kadı tarafından verilmiş yanlış hüküm mevcut ise bu hüküm burada düzeltilir¹¹².

Kadı mahkemede tek hakim olarak hüküm verdiğinden hatalı karar verme olasılığı mevcuttur. Bu durumda kadı hükmünün hatalı olduğu açık şekilde ortada ise davaya kadı

¹⁰⁷ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 31-32.

¹⁰⁸ Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), 3-4; Mehmet İpşirli (haz.), “Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)”, *Belleten* 61/232, (Aralık 1997), 59-598.

¹⁰⁹ Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun* (Ankara: Phonix Yayınları, 2007), 53.

¹¹⁰ Uriel Heyd, *Studies Old Ottoman Criminal Law*, ed. V.L. Menage (London: Oxford At The Clarendon Press, 1973), 225.

¹¹¹ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 190.

¹¹² Teoride İslam fikhında ve Osmanlı Devletinde temyiz mahkemesi yer almaz. Ancak divan-ı hümayunda zulümleri ve itirazları gözden geçirme ilkesi uygulanır. Kanuni döneminde yel değirmeni davası hakkında Rumeli kazaskeri ile kadının verdiği kararlar birbiri ile çatışınca Ayasofya Camiinde dönemin bütün ulemasında oluşan meclis davayı temyiz eder. Osmanlı divanında yargılama görevi kazaskere aittir. Bedri Gencer, “Son Osmanlı Düşüncesinde Adalet”, *Adalet Kitabı*, ed. Halil İnalcık vd. (Ankara: Kadim Yayınları, 2012), 246. Burada ele alınan başlıca konular şunlardır: Kamu hizmetleriyle ilgili şikayetler, memurların reaya aleyhine faaliyetleri, divan sekreteri, muhtesip ve kamu vakıflarının denetimi ile ilgili yanlışlıklar, kişiler arası davalar, kadıların verdiği hükümler ile ilgili anlaşmazlıklar divana gelir. Bazen davalar tekrar kadıya gönderilir ve kadının soruşturmasından sonra hüküm verilir. Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devrinde Vezir-i A'zamlık (1299-1453)*, (İzmir: Akademi Kitabevi, 1997), 70; Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 73-79.

tarafından tekrar bakılabilir. Ancak bu durum temyiz olarak nitelenemez. Ancak bu ikinci yargılamada haksızlığı ortadan kaldırmamış ise davanın divanda incelenmesi için yol açılır. Bu durumda divana başvuran davacı ve davalılar bizzat ya da vekil aracılığı ile divanda bulunmalıdır. Ancak davalı ya da davacı bizzat ya da vekilleri aracılığıyla divanda bulunmasalar bile padişahın adaletsizlikleri önleme görevinin kutsallığı gereğince yine de dava görülüp karara bağlanabilir¹¹³.

Divanda kazaî yetkiden kadiasker sorumludur. Osmanlı Devleti'nde 1453'ten itibaren Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki kazasker yer alır. Medreseden yetişme ulema kökenli kazasker müderrislik ya da kadılık mansıplarından sonra bu göreve getirilir. Rumeli bölgesindeki kadıların atanması Rumeli kazaskeri Anadolu bölgesindeki kadıların atanmasına Anadolu kazaskeri yerine getirir. Burada belirtilmesi gereken nokta kadıların yargılama esnasında bağımsız olduğu ve kazaskerin kadıları kazaî bakımdan denetleyemediğidir. Kazasker, kadıların görev sürelerini hesaplar ve tayin işlerini yerine getirir. Akdağ, kazaskerin esas işinin, askerî, kavramından dolayı ordu mensuplarının davalarını görmek olarak tanımlayan Huart'ı bu konuda eleştirir¹¹⁴.

Kazasker divanda, bulunduğu kazada çözüme kavuşturulamamış ya da müddeinin kendi kazasında görülen dava sonucuna itirazı sebebi ile divana başvurması sonucu divana intikal eden davalara bakar. Divana bireysel başvuru yapılabileceği gibi çeşitli meslek grupları ya da cemaatler toplu olarak da başvurabilir¹¹⁵.

1.2. Eski Türk Hukuku

1.2.1. Töre

Toplumların tarihi hukuk tarihi bakımından iki döneme ayrılabilir. Bunlardan ilki yazılmamış hukuki kurallar, örf ve adetten oluşan örfi hukuk devri ikincisi ise yazılı kanunlar devridir¹¹⁶. Türk tarihinde İslamiyet'e geçiş öncesi ve sonrasında töre, yasa, kanun gibi isimlerle belirtilen hukuki uygulamalar mevcuttur.

¹¹³ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 73-74; Heyd, *Studies Old Ottoman Criminal Law*, 227.

¹¹⁴ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 423.

¹¹⁵ Yıldız, *92 Numaralı 1657/1658 Tarihli Mühimme Defteri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 27, 28.

¹¹⁶ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 13. En eski Türk devleti Asya Hun Devletine bakıldığında bile gelişigüzel bir topluluk olmadığı ve toplumun en küçük birimi aileye kadar bir düzen ve teşkilat halinde olduğu anlaşılır. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay (Ankara: TTK Yayınları, 1998), 46.

Töre esas olarak, toplumun uyması gereken sosyal-hukuki kurallar bütünüdür. Töre halk içinde ortaya çıkan ve nesilden nesile aktarılan kurallar, Türk hanının kanun yapma yetkisi sayesinde ortaya koyduğu kurallar ile son olarak beylerin kurultayda aldıkları kararların bir araya gelmesi sonucu oluşur¹¹⁷.

Töre bir nevi hukuki ve sosyal kurallar olduğundan günün koşullarının gerektirdiği yeniliklere açıktır. Bununla birlikte könilik (adalet), uzluk (iyilik), tuzluk (eşitlik) ve kişilik gibi kavramlar değişmez¹¹⁸. Kaşgarlı Mahmud, töre kavramını görenek, adet diye açıklarken, il bırakılır görenek bırakılmaz, örneği ile törenin önemine dikkat çeker¹¹⁹.

Sekizinci yüzyıla ait en eski Türk abidelerinden olan Orhun Abidelerinde kanun¹²⁰, nizam, örf ve adet anlamına gelen töre sözcüğü yer alır. Abidelerde bir toplumun ayakta kalabilmesi için kendisine ait olan töresine, hukukuna sahip çıkmasının önemine vurgu yapılır. Abidelere göre, Türk milleti töresinden uzaklaştıkça dağılır, zayıf düşer ve ancak tekrar töresi gereğince bir araya geldiğinde tekrar kuvvet bulabilir¹²¹.

Uygur vesikalarında töriçi olarak kaydedilen töre; usul, kaide, anane anlamlarında kullanılır. Töre, törü kelimesinden türemiştir. Törenin geniş anlamdaki kullanımı kanun manasındadır. Uygur belgelerinde geçen yosun da töre ile eş anlamlıdır¹²². “Beylik iyidir ama törü daha iyidir”¹²³.

Kutadgu Bilig’de törü sözcüğü könilik (doğruluk) sözcüğü ile birlikte kullanılır. Bu durum törenin kanunların üstünde bulunan ahlak kurallarına ve insan haklarına dayanan temel bir yasa olduğuna işaret eder¹²⁴. Törenin değişmez kuralları olmakla birlikte bazı

¹¹⁷ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 288.

¹¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010), 238.

¹¹⁹ Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk*, 221.

¹²⁰ Yunanca kavıcu dan türeyen kanun sözcüğü Abbasiler devrinden itibaren Arapça ve Farsça’da vergi belirleme, vergi kaydı ya da vergi kanunu anlamlarında kullanılmıştır. İlhanlı belgelerinde açıkça belirtildiği gibi bu kanunların amacı köylüler ve şehirliilerin kanunlarda belirtilen mükellifietler üzerine vergilerini ödemesini sağlamaktır. Osmanlı sultanları da aynı amaçla kanunnameler yayınladılar. Heyd, “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat”, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*, çev. Selahaddin Eroğlu, ed. Ferhat Koca, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 52. “*Kanunlar olayların özünden doğan zorunlu bağlardır: Bu bakımdan bütün varlıkların kanunları vardır; Tanrının kanunları vardır; maddi evrenin kanunları vardır; insanüstü varlıkların kanunları vardır; hayvanların kanunları vardır; insanların kanunları vardır*”. Tabiata en uygun yönetim şekli bir milletin kendi yapısına ve menfaatine en uygun olandır Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, çev. Fehmi Baldaş (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998), 49-55.

¹²¹ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2015), 49/41-45.

¹²² Ahmet Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları”, *Türkiyat Mecmuası* (İstanbul: İÜ Türkiyat Enstitüsü, 1937), 4/31.

¹²³ *Kutadgu Bilig İncelemesi*, haz. Agop Dilaçar (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 96.

¹²⁴ Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 149.

kuralların toplumun menfaati doğrultusunda gerektiğinde değişmesi ve güncel koşullara uyulanabilir olması törenin dinamik ve pragmatist özelliğine işaret eder¹²⁵.

1.2.2. Adet

Divan-ü Lûgat-it Türk'te görenek, adet anlamında “ögreyük” sözcüğü yer alır. Sözcük burada zaman kavramı ile birlikte kullanılmıştır¹²⁶.

Kanun anlamında kullanılan bir başka sözcük adettir. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan dönemine ait hukuki düzenlemelerde çokça kullanılır. Akkoyunlu Devleti'nde ilerleyen dönemde nizam sözcüğü adetin yerini alır¹²⁷.

1.2.3. Yasa

Moğollarda kullanılan yasa veya yasak tabiri XIII. Yüzyıl ortalarından itibaren Türk lehçelerinde kullanılmaya başlar. Yasa, Cengiz'den önce de vardır. Yasa, Türk gelenek hukukunun kuşaktan kuşağa geçerek oluşan kuralların bir araya gelmesi ile oluşan milli bir hukuktur. Bununla birlikte, Cengiz'in hakimiyet altına aldığı Uygurlardan, Moğollara yazı öğretmelerini istemeleri ve Cengiz'in yasasını Uygurlara hazırlattığı yönündeki bilgiler yasa sözcüğünün Moğollardan Türklere geçtiği hakkındaki düşüncüyü dayanaksız çıkarmaktadır¹²⁸. Yazıcızade Ali “Selçukname” adlı eserinde (1423) “töre ve yasa” ile “adet ve töre” kavramlarına birlikte yer verir¹²⁹. Bu kavramların birbirlerinin yerine kullanıldığı görülür.

Türk-Moğol gelenekleri Osmanlı Devletinde, Osmanlı hukuk ve idari geleneği ile birlikte yürürlükte kalır. Bu kanunnameler içerik olarak kamu hukuku, devlet organizasyonu, idare, vergilendirme, ceza hukuku gibi konuları içine alıyordu. Ancak o dönemde

¹²⁵ Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2003), 94-95.

¹²⁶ Mahmud, *Divan-ü Lûgat-it Türk*, 159,160.

¹²⁷ Heyd, *Studies Old Ottoman Criminal Law*, 168. Hegel, örf ve adet hukukunu yazılı hukuktan daha az gelişmiş olduğunu bu tür hukukta düşünce evrenselliğinin açık olmadığını belirtir. Az sayıda kişinin tesadüfî imtiyazı olarak niteler. Buna göre örf adet hukuku alışkanlıklara dayandığından hayatın bir parçası olma avantajına sahiptir. Bunların yazılı hale getirilmesi adet ya da örf olmaktan çıkarmaz. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, 174.

¹²⁸ Mehmet Canatar, “Yasa, Yasak, Yasakname Tabirleri”, *Adalet Kitabı*, ed. Halil İnalçık, (Ankara: Kadim Yayınları, 2012), 21-35.

¹²⁹ Abdullah Bakır, *Yazıcızade Ali'nin Selçuk-Name İsimli Eserinin Edisyon Kritiği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 25-288.

bugünkü gibi kamu hukuku ve özel hukuk gibi hukuki ayırım, hukuki uzmanlaşma yer almaz¹³⁰.

1.2.4. Örf

Örf kavramı geleneksel hukuku ifade eder. Örf, toplum tarafından olumlu algılanan ve kabul edilen şeylerdir. Başka bir tanıma göre nizam-ı alem için vaz edilen kanun olup siyaset-i sultanî veya yasağ-ı padişahiyi kapsar¹³¹. Örfî hukuk ise Osmanlı sultanlarının irade ve fermanları ile belirtilen hukuk kurallarıdır¹³².

Örf, kanunun eş anlamlısı gibi görünür. Bazen de şer' ve örf ya da şer' ve kanun aynı anlamı ifade eder. Bununla birlikte örf, şer ve kanunla bazen de birlikte kullanılır¹³³. Örf, hukukun kaynağına işaret eder. Osmanlı uygulamasında yeni ele geçirilen bölgelerde yürürlükte olan yerel hukuku, genellikle bazı yeni ilave ya da çıkarma ile büyük ölçüde korur. Belirli cezaları ifade etmek için örf-i maruf tabiri kullanılır.

Örf kanuna göre daha kapsayıcıdır. Kanun örfe dayanır. Örfün yaygın kullanımı ise sultanın iradesidir¹³⁴. Türkiye'de Tanzimat'tan sonra bile özellikle idare ve teşkilat hukuku, kamu hukuku alanında örfî hukuk, eski Türk devletlerinden gelen hukuk uygulanır. Osmanlı Devleti zamanında ise yeni ele geçirilen bölgelerde uygulanan vergi ve teşkilat uygulamaları çoğu zaman aynen devam ettirilir¹³⁵.

1.2.5. Yargu

Yargu kelimesi Uygur hukuk vesikalarında yer alır. Vesikada sözcük, hüküm ve karar anlamına gelir. Uygur ve kazan lehçelerindeki anlamı yar-, mahkum etmek, muhakeme etmek ve tenkit etmek anlamındadır. Alyat ve Osmanlı Türkçesi'nde yargı ve karar, mahkeme hükmü, memur emri gibi anlamlara gelir. Sözcük Moğol dilinde, mahkeme,

¹³⁰ İnalçık, "Kanunname", 4/562.

¹³¹ Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-Feth*, haz. Mertol Tulum (İstanbul: Baha Matbaası, 1977), 12; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/745-746.

¹³² İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", *SBFD*, 13/2, 103.

¹³³ "Atam dedem kanunudur" ifadesi ile başlayan Fatih Kanunnamesi, Fatih'ten önce var olan gelenek ve sultan emirlerini içerir. Fatih Sultan Mehmed, *Atam Dedem Kanunu*, haz. Abdülkadir Özcan, Yitik Hazine Yayınları,, İzmir, 2013. Örf kavramı vergi konusunda da karşımıza çıkar. Toplanan vergiler de rüsum-u örfiyye ve rüsum-u şer'îye olarak gruplandırılır. Örfî vergiler geleneksel olarak toplanan vergilerdir. *Üsküdar Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi, 17 numaralı Sicil*, ed. Coşkun Yılmaz, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010). Bu ifadelerin yaygın olarak kullanıldığını sicillerden takip etmek mümkündür.

¹³⁴ Heyd, *Studies In Old Ottoman Criminal Law*, 169.

¹³⁵ Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları*, Birinci Cilt Kanunlar (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1943), 16.

dava anlamındadır. Günümüzde kullanılan yargı ve yargıç kelimeleri bu sözcükten türemiştir¹³⁶.

Yukarıda kısaca değindiğimiz toplum düzenine dair sözlü ya da yazılı hukuk ve kaynaklarının ortaya çıkışında en temel gaye adaleti tesis etmektir. Adalet insanları olgunluğa götüren bir vasıtaadır. Kuranda geçtiği şekli ile bir fiil ve hüküm olarak adl ise adaleti gerçekleştirme anlamına gelir¹³⁷. Adalet aynı zamanda dengeyi gözetmektir. Adaletin ölçüsü hakkaniyetli olmasıdır. Hak ise daha önce de ifade edildiği gibi objektif bir kavramdır keyfi değildir.

11. yüzyılda Yusuf Has Hacıp tarafından kaleme alınan ve ilk Müslüman Türk Devleti, Karahanlı hükümdarına sunulan nasihatname ve siyasetname türündeki esere bakıldığında hükümdar Küntogdu'nun adaleti temsil ettiği görülür. Beyliğin temeli adalet yoludur. Diğer prensipler ise devlet, akıl ve kanaattir. Devlet, vezir Ay-toldı'dır. Akıl ise onun oğlu Ögdülmüş'tür. Kanaat, vezirin akrabasından Ogdurmuş tarafından temsil edilir. Adaleti simgeleyen hükümdarın vazifeleri şunlardır: Para ayarını düzenlemek, halkı adil kanunlarla idare etmek, eşkıyaları ortadan kaldırmak, yolları açık ve güvenli tutmak, herkese mertebesine göre muamele etmek. Hükümdarın mutlak hakimiyetine dayanan bu devlet sisteminde otorite sahibi adil hükümdarın en önemli görevi güçlünün zayıfa karşı zulmünü engellemesi ve adaletin sağlanmasıdır. Kutadgu Bilig'de adalet önemle üzerinde durulan bir kavramdır. Buna göre taht üç ayak üzerindedir. Hiçbir tarafa eğilmez. “Ben işleri doğruluk (könilik) ile hallederim, insanları bey veya kul olarak ayırmam. Ben işleri bıçak keser gibi atarım, hak arayan kimsenin işini uzatmam. Zulme uğrayarak kapıma gelen ve adaleti bulan kimse benden tatlı tatlı ayrılır. Benim sertliğim zalimler içindir. Kanun karşısında herkes eşittir.”¹³⁸.

¹³⁶ Caferoğlu, *Türkiyat Mecmuası*, 30.

¹³⁷ Gencer, *Adalet Kitabı*, 231.

¹³⁸ Hacıp, *Kutadgu Bilig*, 146-163; İnalcık, *Adalet Kitabı*, 8-10. Hintlilere ait eski bir siyaset ve ahlak kitabı olan Kelile ve Dimme'de adalet; doğruluk, iyilik, güzle ahlak kavramları ile eşleştirilir. Buna göre adalet devletin ana direğidir. Adalet olmadan dirlik ve düzen sağlanmaz. Adalet kavramına riayet kadim zamanlardan itibaren devlet adamlarından beklenen en önemli vasıftır. Aksi halde devlet kısa ömürlü ve sıkıntı içinde olur. Beydeba-İbnü'l Mukaffa, *Kelile ve Dimme*, çev. Said Aykut (İstanbul: Şule Yay, 2003), 25-35.

1.3. İlk Müslüman Türk Devletleri: Otorite ve Yargı

Türkler, İslam Devlet anlayışına kendilerine özgü yeni bir yorum getirir. Türkler, İslami anlayışa sadece sultanın tam bağımsızlığı kavramını getirmekle yetinmez aynı zamanda hukuk ve adalet kavramını da yine kendine has bir anlayışla yorumlar¹³⁹.

İslam Devletlerinde halifeliğin önemi, 11.yüzyılda Büveyhi ve Anadolu Selçuklu Devleti ile daha da yükselir. Böylelikle İslami devlet teorisi ile mutlak güç ve adalet anlayışı yaygınlık kazanır. Bu süreç aynı zamanda güçlü Türk hanedanlarının bağımsızlarını ilan ettiği döneme denk düşer. Türkistan geleneği olan bey-kağan ve töre, devlet otoritesinde hakim unsur olur. Başka bir ifade ile 9.ve 10. yüzyıllarda İslamiyet'e geçen toplumlarda devlet ve hukuk kavramı devlet otoritesi lehine ve hukuku uygulayan güçler adına gelişir. Bu dönem Türk beylerinin bağımsızlıklarını ilan ettikleri sürece rastlar. Bu beyler, kamu idaresini kendi devlet ve hukuk geleneğine göre organize eder¹⁴⁰.

Türkler İslamiye'te geçtiklerinde kökeni eskiye dayanan güçlü hukuki bir yapıya sahiptir. Dokuzuncu yüzyılda kurulan ve ilk Müslüman Türk devletlerinden biri olan Samani Devleti Bağdad sarayı ile yakın temas halindedir. Samaniler kamu kurumlarını Abbasi-Samani modeline göre düzenler. Samani döneminde, ordu teşkilatı, rütbe ve memuriyet isimleri ise Türk geleneğine göre düzenlenir. Türk kabileleriyle ilişkilerde Kök-Türk ve Eftalit hukuki gelenekleri etkisini sürdürür¹⁴¹.

Karahanlı'larda İslami görüntü adı altında Türk hukuk geleneği varlığını korur. İlk Müslüman Türk Devletleri ile birlikte Türklerin İslamiyet'e geçiş sürecinde ortaçağ, Türk hukuk tarihi bakımından önem gösterir¹⁴².

Türk adalet sistemi, hem Selçuk ve hem de Osmanlı Devleti'nde siyasi hayattaki istikrarın temelini oluşturur. Osmanlı Devleti'nde yasama yetkisini sultan, yürütme yetkisinin başını veziriazam çeker¹⁴³. Yargı ise sultanı temsilen kadının görevidir.

¹³⁹ İnalçık, "Şeriat ve Kanunname", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, haz. Feridun Emecen vd. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 2/121-124.

¹⁴⁰ İnalçık, *Şeriat ve Kanunname*, 122.

¹⁴¹ Fuad Köprülü, "Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri: İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?", *Adalet Kitabı* ed. Halil İnalçık vd. (Ankara: Kadim Yayınları 2012), 52-59.

¹⁴² Köprülü, *Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri*, 61.

¹⁴³ Mustafa Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2010); Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 434.

Büyük Selçuklu sultanı Melikşah (1072-1092), vezir Nizamülmük'ün teşviki ile büyük hukukçulardan oluşan bir heyet toplar ve medeni hukuka ait hükümleri kapsayan bir mecelle hazırlattır. Sultan, bunun tüm ülkede uygulanmasını emreder. Devletin çeşitli merkezlerinde yer alan medreselerde dini yargılama için (kaza) devletin gereksinim duyduğu insan unsuru yetiştirilir¹⁴⁴. Ancak bunun dışında devlet teşkilatına ait laik bir yargılama da yer alır¹⁴⁵.

Selçuklularda askeri amaçlarla devletin çeşitli bölgelerine yerleştirilmiş ve görev karşılığı kendilerine bazı hukuki ayrıcalıklar verilmiş olan Türk kabileleri arasında ve Türk köylerinde özellikle medeni hukukta örf ve adet hukuku yürürlükte¹⁴⁶. İslam hukuku ilk Müslüman Türk devletleri ve Anadolu Selçuklularında muhtemelen pek iyi bilinmez. Bu sebeple de Anadolu'da daha çok örfi kurallar egemendir¹⁴⁷. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tuğrul Bey, dindar bir Müslüman olmasına rağmen din ve devlet işlerini ayırmaya özen gösterir. Kararlarında daha çok Türk töre ve yasasını dikkate alır¹⁴⁸. Osmanlı Devleti, Selçuklu'nun bir uzantısı olarak eski Türk örfünü devam ettirir.

1.3.1. Selçuklu Döneminde Kadılık

Anadolu beyliklerin de de Selçuklu ve Osmanlı örneğinde görüldüğü gibi adli işlere kadılar bakar¹⁴⁹. Anadolu beyliklerinde de varlığını koruyan ve kaynağını eski Türk geleneğinin oluşturduğu kanunlar Osmanlı İmparatorluğunda uzun süre aynen devam eder. Zamanla, bu durum dönüşerek yerel özelliklerini yitirir. Böylelikle tipik Osmanlı kanunları ortaya çıkar. Özellikle Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan kanunlarında bunu açıkça görmek mümkündür¹⁵⁰. Selçuklu döneminde kadının idari teşkilattaki yeri 2. bölümde daha kapsamlı ele alındığından burada kısa tutulmuştur.

¹⁴⁴ Burada dikkati çeken bir başka nokta ise Büyük Selçuklu Devletinde mezhepler arası çatışmaları önlemek amacıyla vaizler, devletin ve kadıların denetimine alınır. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999), 326-27.

¹⁴⁵ Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset Teşkilat ve Kültür* (Ankara: TTK Yayınları, 1995), 515-516.

¹⁴⁶ Köprülü, *Orta zaman Türk Hukuki Müesseseleri*, 65. Selçukluda bilinmeyen, Osmanlılara İlhanlılardan gelen en büyük siyasî umde, yine yasak zihniyeti ve vergideki tamga'dır. Yani devletin esası, şeriat değil bunlardır. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş* (İstanbul: Enderun Yayınları, 1981), 1/340.

¹⁴⁷ Neşet Çağatay, "Osmanlılarda Şer'i-Örfi Hukuk Kavramı ve Uygulanışı", *XXII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: TTK, 1994), 659.

¹⁴⁸ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 134.

¹⁴⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 140.

¹⁵⁰ Barkan, *Hukuki ve Malî Esaslar*, 119.

BÖLÜM 2: TİMAR SİSTEMİNİN HUKUKİ BOYUTU VE KADININ BU KAPSAMDA DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. Tımar Sistemi ve Osmanlı Devleti'nde Uygulandığı Coğrafya

Avrupa kıtasında yaşanan gelişmeler kuruluşundan itibaren Balkan coğrafyasında ve Avrupa kıtasında aktif siyaset izleyen Osmanlı Devleti'ni yakından ilgilendirir. Kanuni'nin hükümdarlığı dönemi ile başlayan süreçte Osmanlı Devleti, Avrupa kıtasındaki fetih hareketlerini sürdürür. Bu süreçte Avrupa, coğrafi keşifler ile yeni kıtalara açılır. Avrupa'nın yeni keşfettiği bu bölgelerden getirilen kıymetli maden artışı fiyat yükselişlerini tetikler¹⁵¹. Kıtada sadece siyasi ve iktisadi değil aynı zamanda dini reformlar da çağa damgasını vurur¹⁵². Avrupa'da kanlı mezhep çatışmaları XVI. ve XVII.yüzyıl boyunca devam eder. XVI. yüzyılda Avrupa kıtasında sadece mezhep savaşları yaşanmaz. Şiddetli veba salgınları da yaşanır¹⁵³. Bu duruma bağlı olarak nüfus önce ciddi oranda azalırken daha sonra salgınların ortadan kalkması ve gelişen iktisadi koşullar ile birlikte ciddi bir nüfus artışı kaydedilir. Kıta, bir yandan yüzyıl savaşları ile mücadele ederken diğer yandan vebadan etkilenen bölgelerde yaşanan kıtlık ile mücadele eder¹⁵⁴. Batı ve Orta Avrupa kıtasında bu gelişmeler yaşanırken Asya'da Ruslar harekete geçer. Küçük Moskova Knezliği büyük bir devlet olma yolunda ilerler¹⁵⁵. Osmanlı Devleti'nin kuzey batısı ve doğusunda bu gelişmeler yaşanırken güneyde ise Yavuz döneminde Mısır alınmış, Halep ve Kahire gibi önemli ticari merkezlerin yanı sıra kutsal topraklar Osmanlı hakimiyetine geçmiştir¹⁵⁶. Bu süreç, coğrafi keşifler, ticaret yollarının ağırlık merkezinin değişmesi, ateşli silahların icadı, uluslararası şirketler ile deniz aşırı

¹⁵¹ Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten* 34 (1970), 588-593; Özer Ergenç, "XVI. Yüzyılın sonlarında Osmanlı Parası Üzerine Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler", *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayı*, (1978), 86-88. Barkan'ın fiyat yükselişi konusundaki görüşüne eleştiri için bakınız: Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: TVYY, 2007), 130-132.

¹⁵² İnalçık, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyeti İle Özdeşleşme Süreci* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 171-175.

¹⁵³ Carter Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, çev. Özgür Umut Hoşafçı (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2014), 26-27.

¹⁵⁴ Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler*, çev. Ertürk Demirel, Dost Yayınları (İstanbul: Dost Kitabevi, 2012), 94-95.

¹⁵⁵ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 119.

¹⁵⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2/287-290.

sömürgecilik faaliyetleri sonucu Avrupa kıtası ve Britanya dünya ticareti ve siyasetinde etkin bir rol oynamaya başlar¹⁵⁷.

Avrupa’da silah teknolojisinde ilerleme savaş stratejilerini değiştirir. Buna karşın Osmanlı ordusu ise geleneksel silahlar ile sürdürdüğü savaşlarda dejavantajlı duruma düşer¹⁵⁸. Osmanlı Devleti’nde, devletin temel idari birimi olun tımar sistemi değişen koşullar ile birlikte dönüşüm sürecine girer¹⁵⁹. Tımarlar önce iltizama kayar ardından hayat şartı ile mukataaya dönüştürülür¹⁶⁰. Tımar sistemi ile oluşturulan ve ihtiyaçları yerel kaynaktan temin edilen eyalet askerleri, tımarlı sipahilerin, sayısı giderek azalır¹⁶¹. Buna karşın doğrudan hazineden maaş alan merkezi ordu, yeniçerilerin, sayısının artması hazinenin üzerindeki yükü artırır. Devleti uzun süre uğraştıracak Celali İsyanları patlak verir¹⁶². Osmanlı Devleti elinde bulunan askeri gücünü kendi bünyesindeki isyanları bastırmak için kullanır¹⁶³. Devletin vergi politikasına tepki ile birlikte bu yüzyılda ortaya

¹⁵⁷ Azmi Özcan, “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 22/294.

¹⁵⁸ İnalçık, *Devlet-i Aliyye II* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 157.

¹⁵⁹ Mehmet Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 100-104; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1977), 97.

¹⁶⁰ Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri”, *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayı*, (1978), 45; Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar, “5. Yaşar Yücel”, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 176-77; Öztürk, “Osmanlı Klasik Sisteminin Teşekkülü ve Çözülüşü”, *Türkiye Günlüğü* 58, (Kasım 1999), 133-155. XVII. Yüzyıldan itibaren toprak hukuken olmasa bile fiilen devlet kontrolünden çıkarak ayanların malikaneleri haline dönüşür. Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Gözlemler”, *Belleten*, 138/152, (1974), 671. Toprak tasarrufundaki değişiklik üretim organizasyonundaki değişiklikleri beraberinde getirir. İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipliği ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder - Faruk Tabak (İstanbul: TVYY, 1998), 19-20; Halil İnalçık - Donald Quataert (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1300-1600*, çev. Halil Berktaş (İstanbul: Eren Yayınları, 2004), 1/114. Osmanlı Devleti kendi iç dinamiklerine göre dönemlendirildiğinde “klasik” dediğimiz dönem, devletin tüm kurumlarını ve politikasını tımar ve kul sistemi içerisinde işlevselleştirmesidir.

¹⁶¹ Para ekonomisinin yeterince gelişmediği ve ulaşım şartlarının bugüne kıyasla çok daha geri olduğu bir dönemde büyük kısmı aynı olarak toplanan vergilerin nakde çevrilmesi ve hazineye aktarılarak oradan dağıtılmasının güç olması bunun yanı sıra askeri ve idari sebeplerle doğu ve batı çeşitli ülkelerde farklı adlar altında var olmuş olan ve Osmanlı İmparatorluğunda da tımarlı sipahi adı altında yer alan eyalet askerlerinin yetiştirilmesinde başarı ile uygulanan sistemdir. Osmanlı Devleti’nde de kendine has koşullar altında gelişen tımar sistemi sosyal-iktisadi yapı içinde önemli bir yer teşkil eder. Barkan, “Tımar”, *İA* (Ankara: MEB, 2001), 17/28. Tımar, askeri ya da idari hizmet karşılığında birtakım hakların, özellikle de toprak kullanımının ya da siyasi-bölgesel hakların verilmesi ya da devredilmesi şeklinde özetlenebilir. Roma İmparatorluğunda ve eski doğunun tamamında tüm devirlerde benzer uygulamalar yer alır. Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 2/436-437.

¹⁶² Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları* (Ankara: Barış Yayınları, 2019) 14-15.

¹⁶³ William J. Griswold, *Anadolu’da Büyük İsyan*, haz. Ayşen Anadol (İstanbul: TVYY, 2002), 20-22.

çıkan iklimsel değişimler ve kuraklık ile bunun sonucunda ortaya çıkan kıtlıklar kaçınılmaz olarak sosyal çalkantıları besleyen önemli etkenler arasında yer alır¹⁶⁴.

Osmanlı Devleti'nde bu süreçte Avrupa'daki gibi yeni bir mezhep ortaya çıkmamakla birlikte dini görünümlü ya da devletin bizzat zındıklıkla itham ettiği bazı zümrelerin isyanı devleti epey uğraştırır¹⁶⁵. Devletin getirdiği ağır vergilere isyan bazen dini ya da mezhepsel bir renge bürünür¹⁶⁶.

Celali isyanları klasik dönemde Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıran meselelerin başını çeker. Osmanlı Devletinde ortaya çıkan isyanlar Avrupa'daki gibi ayrıcalıklı zümrelerin çatışması değil, birikmiş hoşnutsuzlukların doğurduğu taviz elde etmeye yönelik, saman alevi gibi parlayan isyan hareketleridir¹⁶⁷. Ancak yaşanan bu sıkıntılar bir müddet daha Osmanlı'nın toprak bakımından genişlemesine engel teşkil etmez. Bununla birlikte artan fiyatlar, yüksek enflasyon, eşkıyalık hareketleri, toprakların ekip biçilmemesi, çift bozanlık, devleti zor duruma sokar. Bir başka mesele hanedan mensupları ve devlet adamları arasındaki rekabet, otoriter sultanlar başta olmadığında, devlet için ciddi bir tehdit sebebi olur.

Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde yaşanan bu süreç XVI. yüzyıl sonu ve özellikle de XVII. yüzyıl çalkantılı ve karmaşık bir süreci de beraberinde getirir. Bu dönüşüm süreci doğal olarak yargı, polis, suç ve cezalandırma kavramlarını da etkiler¹⁶⁸.

Tımar sistemi ise esas olarak bazı asker ve memurlara belirli bölgelerden kendi adına tahsil yetkisi ile verilen, vergi toplama görevidir. Tımar, yıllık geliri 20.000 akçeye kadar olan askeri dirliklere verilen isimdir¹⁶⁹. Tımar tahsis edilen görevli yaptığı hizmetlerin karşılığı olarak kendisine tahsis edilen vergileri toplar.

¹⁶⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Zafer Karademir, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014); Sam White, *The Climate of Rebellion In The Early Modern Ottoman Empire* (New York: Cambridge University Press, 2011); Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattab Alınan Vergiler* (İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Sermet Matbaası, 1964), 8-9.

¹⁶⁵ , *Türkiye Sosyal Tarihinde İslamın Macerası* (Ankara: TVYY, 2010), 4-8.

¹⁶⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 72/345-346; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nillüfer Epçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009), 2/303-304.

¹⁶⁷ Şerif Mardin, *İdeoloji ve Din*, 93-94.

¹⁶⁸ Noémi Levy - Alexandre Toumarkine, *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza* (İstanbul: TVYY, 2008), 3.

¹⁶⁹ Barkan, *Tımar*, 17/1, 286-287. Para ekonomisinin yeterince gelişmediği bir dönemde büyük kısmı aynı olarak toplanan vergilerin nakde çevrilmesi ve hazineye aktarılarak oradan dağıtılmasının güç olması ve askeri idari sebeplerle doğu ve batı çeşitli ülkelerde farklı adlar altında var olmuş bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğunda da Tımarlı sipahi adı altında eyalet askerlerinin de yetiştirilmesinde başarı ile uygulanmıştır. Cezar, 1527-28 yıllarında devlet gelirlerinin % 37'sinin has ve tımar alanlarından

Osmanlı Devletinin temel idari birimi olan tımar sisteminde göre ehl-i örfün yetkileri arazinin statüsüne göre değişir¹⁷⁰. Bu değişim, vergi toplama ve bunun karşılığı olarak yerine getirilen görevleri kapsar. Tımarların kendi içinde serbest tımar veya serbest olmayan tımar gibi ayrıma tabi olması hangi vergiyi kimin toplayacağını belirler. Osmanlı kadısı yerelde sadece kanunları uygulayan bir idareci değildir. Vergilerin uygulanması bakımından tımar sisteminin de garantörü pozisyonundadır¹⁷¹.

Tımar, vergi toplama ve buna bağlı yükümlülükler açısından, serbest tımar ve serbest olmayan tımar şeklinde iki gruba ayrılır. Serbestiyet esas olarak, asayişini temin etmek ve cezaları yerine getirmekte kimin yetki sahibi olduğu dolayısı ile bu görevi yerine getirmek için vergiyi kimin toplayacağı meselesidir¹⁷². Sancakbeyi kendi sancağı dahilinde subaşı ise kendi subaşılik bölgesinde asayişini sağlamakla sorumludur. Bu görevleri sebebiyle cerimelerden pay alırlar. Bununla birlikte her türlü suç ve cerime hakkında hüküm verme yetkisi sadece kadıya aittir. Serbest zeamet içinde kadının verdiği hükmü yerine getirme zeamet sahibinin görevidir¹⁷³. Sancak dahilinde, serbest olmayan tımarlarda köylerin dirlik ve düzenliliğinin sağlanması görevi paşa sancağında oturan beylerbeyine aittir. Beylerbeyi her nahiyeye bu görevi ifa etmesi için birer subaşı tayin eder. Ancak bu nahiyeler içinde sultana, üst düzey görevlilere ve kapıkulu askerlerine dirlik olarak verilen köyler ve sultan vakıfları serbest sayıldığından buraların güvenliği dirlik sahibi tarafından sağlanırdı¹⁷⁴. Bu durum güvenlik ile ilgili zaman zaman bazı sıkıntılara yol açar. Mesela, eşkıya serbest olmayan tımarlardan serbest tımarlara kaçınca sancakbeyi müdahale edemez. Hüdavendigâr sancak beyi Ahmed, bölgedeki eşkıya ile baş edemediklerini bunun sebebinin de ele geçirilmek istendiğinde eşkıyanın serbest tımarlara ve havas-ı hümayun arazisine iltica ettiklerini merkeze bildirir. Merkezden gelen cevapta, bu karmaşa ortamının sürmesini engellemek için sancakbeyinin mübaşir

oluşturduğunu kaydeder. XVI. Yüzyıl başlarından XVII. Yüzyıl başına kadar ki sürede devlet gelirleri içinde yer alan has ve tımar arazilerinin gelirlerinde ciddi bir azalma yaşanır. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi* (İstanbul: Alan Yayınları, 1966), 36-40.

¹⁷⁰ Tımar sözcüğünün etimolojik kökeni hakkında bakınız: Öztürk, “Tımar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi”, *OTAM* 31, (Bahar 2012), 92.

¹⁷¹ Linda Darling, *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East* (New York: By Routledge, 2013), 143.

¹⁷² Nicoara Beldiceanu, *XIV.Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Teori Yayınları, 1985), 31.

¹⁷³ İnalçık, “Osmanlı Hukuk Sisteminde Adaletin Üstünlüğü”, *Adalet Kitabı*, ed. Halil İnalçık vd. (Ankara: Kadim Yayınları, 2012), 192.

¹⁷⁴ Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya* (İstanbul: TVYY, 2012), 76.

atayarak durumla bizzat ilgilenmesi ve kadı ile birlikte teftişte bulunarak bu tür yerlere saklananların bulunup, şer' ile gerekenin icra edilmesi emredilir¹⁷⁵. Buradan da anlaşılabilceği üzere kadı, ehl-i örf mensupları ile işbirliği halinde toplum düzeninin sağlanması için gerekli tedbirleri alır¹⁷⁶.

Sancakbeyi ve adamları serbest tımarlar dışında dirlik köylere karışamaz. Bu açıdan kadılar kazaların tamamı üzerinde tek otorite sahibidir. İlerleyen dönemde ise sancağı temsil eden ehl-i örf mensubu doğrudan divana bağlılığını kaybederek sancakbeyinin kendi daire personeli haline dönüşür. Bu durumda kadı kazasında sultanı ve divanı simgeleyen tek yetkili vasfı ile tüm sancağa örfi işler bakımında da hakim konumuna geçer. Sonuç olarak askeri amirlik yetkisi de bulunan sancakbeyi etkinliğini ilerleyen yüzyıllarda büyük oranda yitirir.

Osmanlı Devletinde Basra, Mısır, Habeş, Yemen, Trablusgarp, Tunus eyaletleri tımar sistemi dışında iken Van, Diyarbakır, Çıldır, Musul gibi bazı doğu vilayetleri de ocaklık yurtluk denilen özel statüye sahiptir¹⁷⁷. Bagdat, Girit, Kefe¹⁷⁸ de ise bazı livalarında kısa bir müddet tımar sistemi uygulanır¹⁷⁹. Bunun dışında kalan diğer Osmanlı coğrafyası, Anadolu ve Balkan toprakları tımar sistemi ile yönetilir¹⁸⁰.

Osmanlı tımar sistemi Ortaçağ Avrupa feodalizmine benzetilse de temel olarak ortaçağ Avrupası'nda görülen toprak sisteminden farklıdır¹⁸¹. Osmanlı Devletinde özellikle tahıl

¹⁷⁵ Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa* (Ankara: TTK, 2014), 139.

¹⁷⁶ Şehzade sancağında da yetki bakımından şehzadenin diğer sancakbeylerinden farklı olmadığı, buradaki farkın şehzadenin lalası ve maiyeti ile birlikte bulunmasından kaynaklandığı, şehzade divanının nişancı, defterdar kadı gibi görevlilerden oluştuğu ve kadının burada ön plana çıkmış olabileceğine dair yorumlara rastlamak mümkündür. Bu tür çalışmalar sancak divanı hakkında bize fikir verebilir. Feridun Emecen vd., *Şehzade Divanı Defterleri*, ed. Abdülkadir Özcan - Ahmet Arslantürk, (Ankara: TÜBA, 2017), 33-34.

¹⁷⁷ Bu sancaklar bölgenin fethi sırasında hizmetlerinden dolayı eski sahiplerine bırakılan sancakbeyliği belirli bir aile elinde bulunan sancaktır. Adli ve hukuki bakımdan bu statüdeki sancakların klasik sancaktan farkı yoktur. Merkezden atanan kadı kazaî meselerdeki yegane söz sahibidir. Kadı hükmü olmadan kimse cezalandırılmaz. Bunun dışında bölgede yer alan hükümet tipi sancaklar vardır. Bunun yurtluk-ocaklık sancaktan farkı burada tahrir yapılmaması bu sebeple de tımar ve zeamet yer almamasıdır. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 23-25.

¹⁷⁸ Kefe sancak ve eyaletinde tüm askeri ve ilmiye sınıfının ulufeli olması Kefe'yi salyaneli eyalet yada sancak statüsüne daha uygun hale getirir. Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 130.

¹⁷⁹ Barkan, *Tımar*, 17/1, 293.

¹⁸⁰ M. Öztürk, "Osmanlı Miri Rejiminin Suriye ve Irakta Uygulanması", *Akademik Bakış* 9/18 (Yaz 2016), 3-12.

¹⁸¹ Feodalizm kavramındaki belirsizğe dikkat çeken ve Osmanlı feodal mi sorusuna cevap arayan Singer, hukuki açıdan Avrupa'daki feodal toplum ile serf- efendi ilişkisinin Osmanlı'daki yargılama ve cezalandırmadan çok daha farklı olduğuna dikkat çeker. Avrupa'da efendi toprağına bağlı köylüyü yargılama hakkına sahipken Osmanlıda böyle bir durum söz konusu değildir. Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, (İstanbul: TVYY, 1996), 17-21; Halil Cin - Gül Akyıldız, *Tarihte*

ekilen tüm toprakların sahibi devlettir. Miri toprak statüsündeki bu araziler devletin denetiminde bulunur. Toprağı işleyen köylü devlete karşı kiracı konumunda yer alır. Köylü kiracı olarak gerekli şartları yerine getirmemezse kanunnamelerde de açıkça belirtildiği gibi anlaşması feshedilir. Yerine bir başkası geçer¹⁸². Devlet açısından, üretimin sürekliliğini sağlanması ve kamu görevlerinin aksamaması açısından tımar arazilerinin işlenmesi önem arz eder. Aksi bir durum özellikle temel tüketim maddelerinde yaşanacak kriz ciddi toplumsal çalkantıların önünü açabilir.

Osmanlı Devletinde tımar sisteminin uygulandığı, miri arazi sistemi dediğimiz bu coğrafya, bazı eksikliklerle birlikte günümüz Türkiye Cumhuriyeti sınırlarının da ana hatlarını oluşturması bakımından ayrı bir öneme haizdir¹⁸³. Tımar sisteminin uygulandığı coğrafya aynı zamanda merkeziyetçiliğin merkezden atanan memurlar vasıtası ile daha etkin uygulandığı coğrafyadır.

2.1.1. Eyalet Sistemi

2.1.2. Sancak ve Nahiye

Osmanlı kuruluş döneminde vilayet, liva, kaza, nahiye tabirlerinin birbirlerini yerine sıkça kullanılan kavramlar olur. Nahiye kavramı kuruluş dönemi Osmanlı'da daha esnek bir ifade biçimidir. Eyaletin yanı sıra, liva, bazen de livanın bir parçasını ifade etmek için kullanılır¹⁸⁴.

Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni (Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1995), 32.

¹⁸² Raiyyetin 3 yıl boz koyduğu yeri sahibinden alıp başka kimseye tapuya vermek *örfen caizdir*. Barkan, *Hukuki ve Mali Esaslar*, 7; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, (İstanbul: YKY, 2019), 113.

¹⁸³ Osmanlı miri rejimi tımar sisteminin uygulandığı yerlerdir. Bu sınırlar Avrupa'da Tuna nehrinin güneyini, Anadolu coğrafyasını ve kuzey Irak, Musul, Kerkük vilayetlerini kapsar. Bu bölgelerden uzaklaştıkça coğrafi yapı, kültür değişir. Salyaneli eyaletlerde merkezi otorite kurulamaz, merkezle bütünleşemez. Tımar sisteminin uygulandığı coğrafyada ise çıkarılan onbinlerce asker ortak tarih şuuru oluşmasını sağlar. Bizzat Mustafa Kemal'in belirlediği Misak-ı milli sınırları yaklaşık olarak bu tımar sisteminin uygulandığı vilayetleri kapsar. M. Öztürk, "Osmanlı Miri Rejiminin Suriye ve Irakta Uygulanması", *Akademik Bakış* 9/18, (Yaz 2016), 3-12. Merkezden uzaklaştıkça dezavantaj durumuna gelen jeopolitik durum ve bu sebeple uzak bölgelerde tımar sisteminden farklı sistemlerin benimsenmesi devletin bu durumun farkında olarak merkeziyetçilikten uzak, yerel kanun ve gelenekler doğrultusunda politika geliştirerek bu bölgeleri bu şekilde denetimi altında tutması esnek bir yönetim anlayışına işaret eder. Esneklik ise zayıflık anlamına gelmediği gibi bilakis gücün göstergesidir. Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altıok, (İstanbul: TVYY, 2011), 20. Bu durumun, Osmanlı sisteminin esnek yapısının, en büyük üstünlüğü olduğu söylenebilir. Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, 19.

¹⁸⁴ M. Tayyib Gökbilgin, *XV. Ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataaalar*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2007), 8. Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarına yayılan Osmanlı Devleti'nde Rumeli

Selçuklu döneminde eyalet ya da vilayet kavramı şehir ve etrafı ile birlikte belirli bir bölgeyi ifade eder. Eyaletin başında melik'ül ümera'nın (beylerbeyi) yer alması idari açıdan bu yapılanmanın göstergesidir. Osmanlı döneminde bu idari yapılanma daha sistemli hale getirilir. Eyalet ve sancaklar oluşturulurken bölgenin coğrafi-stratejik konumu ile birlikte etnik yapısı da etkili olur. Sancak beylerinin vazifeleri yalnızca idari-askeri bakımdan değil sancak dahilindeki tımar taksimatını da kapsadığından yetki alanı geniştir. Sancak beyi sancağında kadı ile birlikte hareket eder¹⁸⁵.

Kuruluş döneminde daha çok askeri bir bölgeyi ifade eden sancak tabiri idari taksimat içinde öne çıkan bir diğer idari birimdir. Her sancak için ayrı ayrı düzenlenmiş tahrir defterleri yer alır. Genel olarak her tahrir defterinde o sancağa ait kanunnamelerde kayıtlıdır¹⁸⁶. Osmanlı kanunnameleri çoğu kez eyalet kanunnameleri (genel kanunnameler) ve sancak kanunnameleri şeklinde tanzim edilir. Ancak Fatih Kanunnamesinde de görüldüğü gibi bazen de kanuni düzenlemeler yasakname şeklinde kaleme alınıp sancaklara gönderilir¹⁸⁷. Beyazıt II döneminde Osmanlı Kanunnameleri belli bir forma kavuşurken sancakbeylerinin sefer sırasında ordu ihtiyacını karşılamak üzere yükümlülükleri ve tahsil edeceği miktarlar belirtilir¹⁸⁸.

Sancaklar, coğrafi ve tarihi şartların sonucunda oluşmuş birimler olup idare ve hukuk yönünden birbirinden kesin çizgilerle ayrılmaları oldukça zordur. Sancak, çoğunlukla aynı anda ya da aynı kumandanlar eliyle Osmanlı Devleti'ne katılmış bir dereceye kadar tabii ve idari yöresel özellikleri olan idari bir birim niteliğindedir. Bundan daha önemlisi sancaklar ne merkezi güce rakip olabilecek kadar büyük ne de fazla önemsiz görülecek kadar küçüktür. Belirli bir sayıda tımarlıyı besleyebilecek bölgeler şeklinde sancaklar tesis edilir. Osmanlı ceza kanunnamelerine göre reaya suç işlediği sancak sınırları dahilinde yargılanır ve burada cezalandırılır¹⁸⁹.

ve Anadolu beylerbeyi yer alır. Rumeli ve Anadolu üç tuğlu paşaların idaresinde yer alan eyaletlere ayrılmıştır. Eyaletlerde tuğlu paşaların idaresinde liva (sancak) adı altında çeşitli kısımlara ayrılmıştır. Paşa makamının bulunduğu sancağa Paşa sancağı denir. Livalarda ulema sınıfından kadıların idaresinde bulunan kadılık ve kazalara kazalarda nahiyelere ayrılmıştır. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîs'l Beyân Fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlğürel (Ankara: TTK, 1998), 25; Beldiceanu, *Osmanlı Devleti'nde Tımar*, 5.

¹⁸⁵ Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Sancağı* (Ankara: TTK, 2013), 25-30.

¹⁸⁶ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1659 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Yayınları, 1978), 17-18.

¹⁸⁷ R. Anhegger - H. İncik (haz.), *Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Osmani*, (Ankara: TTKY, 2000).

¹⁸⁸ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 2/46-51.

¹⁸⁹ Kunt, *Sancaktan Eyalete*, 19-20.

Selçuklularda şehir ve çevresini oluşturan bir idari bölgenin başında subaşı yer alır. Selçuklu subaşı, Osmanlı sistemindeki sancakbeyi, atlı sancakbeyi, yaya sancakbeyi şeklindeki üç farklı görevin tüm yetkilerine sahiptir. Bu sebeple görevi açısından beylerbeyine benzer. Bu açıdan kaza kadısı üstü bir konuma sahiptir. Selçuklu döneminde subaşı sancağın tam yetkili valisi durumunda iken Osmanlı il subaşı şehri ve kasabanın düzenini sağlamak üzere divan tarafından atanmış kadı karşısındaki durumu çok net olmayan bağımsız bir konumdadır¹⁹⁰. Selçuklu’da kadılıklarda şehrin asayiş ve askeri teşkilatını subaşı idare eder. İktâ arazilerinde ise asayiş işini naibler üzerine alır¹⁹¹. Kadılar ise devletle halkın ilişkisini şer ve kanuna göre düzenleme vazifesinde olduklarından kazalarında yer alan köy, kasaba ve şehre bakar. Osman Bey dönemi sonuna kadar Osmanlı Devleti bu şekilde idare edilir. İznik, İzmit, Bursa, Bilecik birer kazaî birimdir. Bunların başında birer kadı yer alırken subaşı da bulunur. Subaşılar asayiş amiri ve kazanın askeri şefi durumundadır. O dönemde sancak tabiri idari bir birimden ziyade askeri bir bölgeyi ifade eder¹⁹².

Eyalet tabiri ise kuruluş dönemi Osmanlı Devletinde tam olarak klasik dönemdeki anlamı ile yer almaz. Bazen eyalet yerine vilayet kullanılabilir. Vilayetin örfi idarecisi için vali tabiri kullanılır. Vali-i memleket tabiri ile herhangi bir yerin idari amiri ya da kadı, naib gibi hem adli ve hem de kazai amirini ifade eder. XV. yüzyıl ortalarında ise eyalet kelimesi beylerbeyilik bölgesi olmayan daha küçük bölgeler için kullanılmaya başlar¹⁹³.

Osmanlı Devleti’nde sancak dahilinde serbest olmayan tımarlarda köylerin dirlik ve düzenliliğinin sağlanması görevi Paşa sancağında oturan beylerbeyine aittir. Beylerbeyi bu görevi yerine getirmek için her nahiyeye birer subaşı tayin eder. Ancak bu nahiyeler içinde sultana, üst düzey görevlilere ve kapıkulu askerlerine dirlik olarak tahsis edilen köyler ve sultan vakıfları serbest sayıldığından buraların güvenliği dirlik sahibi tarafından sağlanır¹⁹⁴.

¹⁹⁰ Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 397-398.

¹⁹¹ Büyük Selçuklularda uygulanan iktâ sistemi, Osmanlılara ana hatları ile tımar örneği teşkil edebilecek özelliklere sahiptir. Dirlikler bir hizmet karşılığı ve hükümdarın isteğine uygun olarak belirli bir süre için belirli bir görevle verilir, babadan oğula geçebilirdi. Bizansta pronioia denilen sistemde Osmanlı tımarına benzer bir şekilde görev karşılığı toprak tahsisleri imparatorluğun askeri yapısının temelini oluşturuyordu. Pronioia adını taşıyan bu tımarlarda toprak ve üzerinde yaşayan köylü imparatorun malı kabul edildiğinden satılamaz, devredilemez, miras bırakılmaz ve vakfedilemezdi. Barkan, *Tımar*, 8/1, 294-295.

¹⁹² Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 204-205.

¹⁹³ Gökbilgin, *Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, 7.

¹⁹⁴ Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 76.

İlk Osmanlı müderrisi Davud-u Kayseri ve Taceddin Kürdi fıkıh tahsilini M 1273/83 yıllarında Konya başkadılığı yapan Siraceddin el-Urmevi'den alır. Bu durum Selçuklu kadılık müessesesinin Osmanlıya aktarılmasında etkili olur¹⁹⁵.

Selçuklularda durum net olarak bilinmese de Osmanlılarda kaza denilen idari birim, doğrudan divana bağlıdır. Bu bakımdan, tüm kadılar yetki bakımından birbirine eşittir. Kadılar mansıp ve derece bakımından birbirinden farklı olsa da ve görev yaptığı kazalarda yetki bakımından birbirine denktir¹⁹⁶. Kadılığın en alt derecesindeki kadı ile mevleviyet gibi üst düzey kadı bulunduğu kazada aynı yetkiye sahiptir.

Her kazanın sultan adına kadıya mutlak hükmü ve icra bölgesini gösteren belirli sınırları vardır. Bununla birlikte bir kadı başka bir kadıya kendisine mürasele adı verilen bir mektup göndererek bir davaya bakmasını isteyebilir¹⁹⁷.

Osmanlı Devleti bir taraftan eyalet (beylerbeyilik) ve sancak (liva) olarak idari ünitelere ayrılırken aynı zamanda bu ayrıma tabi topraklar üzerinde yer alan kazalar bu yapıya paralel birer şer'i idari ünite şeklindedir¹⁹⁸. Osmanlı Devleti'nde kuruluş döneminde sancakların ileriki dönemlere kıyasla çok daha küçük olması sebebi ile bir sancakta bir kadılık yer alırken zamanla daha büyük sancaklar söz konusu olduğunda bir sancak bölgesinde birden çok kadılık bölgesi yer almaya başlar.

Osmanlı topraklarındaki her şehir ve kasabada yer alan kadı; yargıç, noter ve padişahın diğer emirlerini uygulayan merkezden atanmış tek resmi yetkili olarak görev yapar. Kadı, sancakbeyinin aksine görev bölgesinin tamamında otorite ve yetki sahibidir¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Tak, *XVI-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri*, 4. Selçuklu adalet yapısı şeri ve örfi olarak diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi iki gruba ayrılır. Şeri yargı sisteminde davalara kadılar bakar, bunlar evlenme, boşanma, miras, nafaka, noter görevini yerine getirir, vakıf yönetir ve vakfiye düzenler. Kadı'l-kudat denilen baş kadı sultan tarafından atanır. Sultanın doğrudan kontrolü olmadığı bölgelerde kadıları eyalet valileri tayin eder. Örfi mahkemede ise davalara emir-i dad bakar. Bunlar daha çok ceza meseleleri ile ilgilenir. Büyük Selçuklularda Emir-i Dad'ın, adalet bakanlığı görevini yerine getirdiği ve Divan-ı Mezalimin başkanlığını yaptığı düşünülebilir. Ordu içindeki anlaşmazlıklarda ise kadı-yı leşker'in başkanı olduğu askeri mahkemeler devreye girer. Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 515-516.

¹⁹⁶ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 287.

¹⁹⁷ İnalçık, *Adalet Kitabı*, 137.

¹⁹⁸ Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 71.

¹⁹⁹ Colin İmber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, çev. Şiar Yalçın (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 250.

2.1.3. Kaza İdaresi

Sözlükte, fıkhi anlamı, halk arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları şer’i hükümlere göre muhakeme etmek şeklinde ifade edilen kaza Osmanlı Devleti’nde kadının idaresinde, belirli bir sancak dahilinde yer alan idari bir birimdir²⁰⁰.

Sancak sınırları belirlenirken coğrafi-iktisadi ve nüfus gibi etkenler etkili olurken kadılık bölgesi belirlenirken, o bölgenin sağlayacağı gelir göz önüne alınır. Belli kurallar çerçevesinde kaza bölgesi tespit edilir ve tespit edilen kaza sınırlarının daha sonra günün koşulları gereğince yeniden düzenlendiği durumlar da vardır²⁰¹.

Osmanlı Devleti kuruluş döneminde klasik dönemde görüldüğü gibi gelişmiş defter ve belge türlerine rastlanmaz. Merkezi bir bürokrasi oluşabilmesi için devletin merkezi bir yapıya bürünmesi gerekir. Bu bakımdan Fatih devri öncesi, henüz tam anlamıyla merkezi yapının ve miri arazinin tesis edilmediği dönemde, tımar sistemi ve buna bağlı olarak kaza ve kadılık teşkilatı hakkında net bir bilgiye ulaşmak zorlaşır²⁰². XV. yüzyıl ilk yarısında tımar kelimesi hasları da kapsayan genel bir tabirdir. Haslar bu dönemde beylere tahsis edilir. Bu dönemde kadılara verilen tımarlar da kadının görev süresi ile sınırlıdır²⁰³.

Bir başka kaza tanıma göre bir kadının yetkisi altında bulunan idari bir birimdir²⁰⁴. Kaza, aynı zamanda, ticari ve kültürel bakımdan çevresinin merkezi olmuş bir kasaba ya da şehir ile bunları çevreleyen köylerden oluşan bir merkezi ifade eder. Tarihi seyir içinde meydana gelen kazaları ortaya çıkaran faktörler iktisadi, coğrafi ve kültürel açıdan ele alınabilir. Bununla birlikte herhangi bir şehir ve kasaba olmadan sadece köyler halinde ortaya çıkmış kazalara da rastlanmak mümkündür. Bu tür kadılıklar, muhtemelen Türk göçebe hayatı sonucu ortaya çıkmış olmalıdır²⁰⁵. Türkiye’de merkezi konumdaki kaza ve

²⁰⁰ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, 2/15. Kadının sadece dini hükümlere göre karar vermediği çoğu kez kanunnamelerde yer bulan örfi hukuka göre hüküm verdiği sicillerde açıkça görülür.

²⁰¹ Kazaların nasıl oluşturulduğu ya da birleştirildiği veya ayrıldığı konusu tam olarak net değildir. Bununla birlikte kadı sicillerinde kaza sınırlarının değiştirilmesi bazı nahiyelerin kadılığa katılması ile ilgili belgelere rastlanır. Rumeli kazaskerliğine ait bir ruznamçeye göre kazalarla ilgili bu tür işlemler sultana arz edilmiş ve onun onayı ile gerçekleşmiştir. Bazen halk da kazaların birleştirilmesi için müracaat etmiştir. Bunun gerekçesi de halkın mahkemeye gitmekte zorluk çekmesi olarak gösterilmiştir. Şentop, *Kazaskerlik*, 101-102; Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 128.

²⁰² Öztürk, “Erken Osmanlı Kaynak Formlarının Yapısal Karakteri, Muhtevası ve Osmanlı Tarihi Açısından Önemi: Sultan Birinci Murad’ın Evrenos Bey’e Verdiği İmtiyaz Beratı”, *Üçüncü Uluslararası Doğu Avrupa Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı* (CİEES) (Sakarya 2019).

²⁰³ İnalçık, *Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, (Ankara: TTKY, 1987), 27.

²⁰⁴ Gökbilgin, *Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, 8.

²⁰⁵ Toplu yaşayan ya da bazı durumlarda yaşadıkları yer ile ayırt edilebilen bazı konar-göçer grupların kazaî ihtiyaçları için bazen müstakil birer kadı tayin edilir. Böylelikle bu gruplara idari ve kazaî şekil verme

şehirlerin bir kısmı Türkiye kurulduktan sonra ortaya çıkmış olsa da çoğunluğu Bizans, Roma ve bunların da öncesine kadar giden bir geçmişe uzanır. Bu kaza ve şehirlerin önemli bir kısmı Anadolu’da siyasi, iktisadi, kültürel merkez olma özelliğini Osmanlı döneminde de korur²⁰⁶.

Kadılıklar; büyük- küçük kazalar, sancak ve eyalet kadılıkları olmak üzere iki gruptur. Bursa, Edirne gibi büyük ölçekli kazalarda mevleviyet kadıları yer alır. Mülkiye teşkilatlanmasında yer alan kaza adı herhangi bir ilçenin askeri işleri dışında idari-hukuki ve mahalli işlerin kadılar vasıtasıyla görülmesi özelliği ile idari teşkilatımızda uzun soluklu olarak kullanımda kalır²⁰⁷. Yönetim unsurunun temel birimi olan kaza adı ve kullanımı günümüze kadar devam eder²⁰⁸.

2.2. Osmanlı Devlet Teşkilatı: Yönetici Sınıf

2.2.1. Ehl-i Örf ve Ehl-i Şer

2.2.1.1. Ehli Örf (Ümera)

Osmanlı toplumu askerî ve reaya olarak iki temel sınıfa ayrılır. Askerî sınıf ise kendi içinde ehl-i örf ve ehl- şer’ denen iki alt gruptan oluşur. Ehl-i şer’ sınıfını Türk- Müslüman kökenli medrese mezunu ilmiye sınıfından kişiler oluşturur. Ehl-i Örf ise devşirme ocağından yetişme yetenekleri doğrultusunda devlet kadrolarında yükselebilen gayri müslim kökenli bireylerden oluşan sınıftır. Klasik dönemde sistem bu şekilde işlemekle birlikte bu dönem sonlarına doğru bozulmaya başlar. Enderun’a Türk kökenliler girerken iltizamla ile de yine yerel unsurlar devlet sistemine entegre olur.

Osmanlı Devleti’nde kuruluşundan Fatih dönemine kadar vezirlik, sadrazamlık gibi devletin en önemli görevlerini Türk ve Müslüman kökenli medrese mezunu ilmiye

yoluna gidilir. Buralara tayin edilen kadılar oymakları ile birlikte şehir şehir dolaştığından belirli bir yerleri yoktur. Buna örnek olarak Yörükân-ı Ankara kazası kadılığı verilebilir. XVI. Yüzyıl ortalarından itibaren Yeni-il ve Halep Türkmenleri birer kaza oluşturuyorur. Bozulmuş gruplarında da hukuki işleri için kadılar tayin edilir. Ancak bu tayin Bozulmuş’a idari bir yapı kazandırılması sonrasında gerçekleşir. Konar- göçer gruplardan oluşan bazı kaza ve nahiyelere rastlamak mümkündür. XVIII. Yüzyıl başlarında Bozok, Amasya ve Çorum sancağında müstakil bir kaza olan Ekrad-ı Lek kazası, Bok-ok sancağındaki Çepni-i Çunkar kazası bu duruma başka birer örnektir . Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskanı* (İstanbul: Eren Yayınları, 1987), 20-21.

²⁰⁶ Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 425-426.

²⁰⁷ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 90-91.

²⁰⁸ Coşkun Üçok vd., *Türk Hukuk Tarihi* (Ankara: Savaş Yayınevi, 2002), 199. 5442 sayılı İl İdaresi Kanununda bu ibareyi görmek mümkündür. Bugünde idari gruplandırma, coğrafi şartlar, iktisadi yapı, kamu hizmetleri ihtiyacı gibi gerekçelerle belirlenir.

sınıfından yetişmiş kişiler yerine getirir. Kuruluş dönemi bu sivil idare tarzı, Fatih dönemine kadar devam eder²⁰⁹. Fatih'in devleti merkezileştirme faaliyetleri doğrultusunda Enderun'da eğitim almış devşirme sınıfından gelen kişiler, sadrazamlık ile eyalet, sancak yönetimi gibi üst düzey idari kadrolarda yer almaya başlar. Bu sınıf Enderun veya Acemi Oğlanları ocağından yetişme sipahilikten asesbaşılığa, kethüdalık ve sadrazamlığa kadar yükselebilen, ulema dışında kalan devlet görevlilerini kapsar²¹⁰.

Buna karşılık askeri sınıfın diğer kanadını Türk-müslüman ailelerden gelen, ehl-i şer' denilen ilmiye sınıfı mensupları oluşturur. Bu iki sınıf Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıfı oluşturur. Şeyhülislam Ebussuud Efendi ile birlikte ilmiye sınıfında hiyerarşisi yeniden tesis edilir. Kadıların tayin, terfi ve mülazemet defterleri belli sistem dahilinde tekrar oluşturulur²¹¹. Bu düzenleme medrese öğrencileri arasında eşitlik sağlamak, öğrencileri daha nitelikli hale getirmek ve mezunları kontrol edebilmek gibi amaçlarla yapılır²¹². Ancak ortaya çıkan bazı sıkıntılar bu düzenlemede de değişikliğe gidilmesine sebep olur. Örneğin mazul kadıların kazasker divanına mülazemeti zorunlu olduğundan bunlar mazuliyet döneminde geçim sıkıntısı çeker. Kazaskerlerin padişahla birlikte sefer zamanı sefere gitmesi sebebiyle bu esnada kazaskerle birlikte hareket eden kadılarda büyük

²⁰⁹ İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik", *Belleten*, 603. Fatih'e kadar veziriazamlar kazaskerlikten gelmez. Veziriazamın vezirler yerine kazaskerden tayin edilmesi Osmanlı kuruluşunda ilmiye sınıfının etkisini göstermesi açısından önemlidir. Şentop, *Kazaskerlik*, 4. Bir başka sivil yapılanma olan ahilik teşkilatı ve Osmanlı'nın kuruluşunda yer alan önemli unsurlardan bir diğeridir. Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, çev. Güzin Yalter, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 41-107.

²¹⁰ İpşirli, "Ehl-i Örf", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/519.

²¹¹ Lüzum kelimesinden türetilen mülazım kelimesi ilmiye mesleğinde iki ayrı süreci ifade eder. Öncelikle kadı adayı medreselerde okutulması zorunlu kitaplardan sorulan sınavlarda geçerli not almalıdır. Bazı mezun adaylar ise üst düzey müderrislerin himayesinde mülazım olmak için hocaları tarafından kadıaskere teklif edilir. Kadıaskerliği mülazemete kabul edilen aday bu süreçte bir tür hizmet içi eğitim alır ve kadıasker tarafından imtihan edilir. Ancak bu sistem zamanla değişir. Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlmîye Tarikinde İstihdam ve Hareket: Rumeli Kadıaskerliği Ruznamçeleri Üzerine Bir Tahlil Denemesi (XVI. Yüzyıl)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 31-35. Ebussuud Efendi'nin fetva düzenlemedeki rolü ortaya bazı şeri hususlar koymaktan ziyade zamanın gerektirdiği şekilde alınan alınan kanuni tedbirler ile medresele tahsilinden geçmiş adaylar için şer'i bir dille fetva şeklinde açıklanmış, şeri kurallar dışında daha önceden sultan tarafından verilmiş kararların göz önüne alması istenmiştir. Ebussuud Efendi tarafından verilen fetvaların çoğu kendisi şeyhülislam olmadan önce verilen bazı emir ve fermanlara dayanması ve bunun gibi sultan emirleri ilgilendiren hususların öteden beri kural haline geldiğinin delil olarak gösterilmesi dikkat çekici bir noktadır. Barkan, *Hukuki ve Malî Esaslar*, 1/52; Şentop, *Kazaskerlik*, 65.

²¹² Hariç ve dahil (iç-il ve kenar) mesreselerine dikkat çeken Repp, medreselerin yevmiye-akçe üzerinden derecelendirilmesine ve bu bakımdan kanunmaların anokranik özellik kaydettiğini belirterek bu derecelendirilmiş ilmiye hiyerarşisini değerlendirirken erken Roma dönemindeki "cursus honorum" (Kamu yönetimindeki politikacıların ardışık olarak yerine getirmek zorunda oldukları görev silsileri) kavramına atıfta bulunur. Repp, *The Müfti of İstanbul*, 41-54.

sıkıntı yaşar. Bu gibi sebeplerden Şehit Ali Paşa sadrazamlığı zamanında (M 1576) mülazemet usulü kaldırılarak yenilikler yapılır²¹³.

Osmanlı hukukunda en köklü düzenlemeler Kanunî döneminde yapılır. Bu dönemin öne çıkan iki ismi şer'i hukuk alanında Ebussuud Efendi, örfî hukuk alanında ise Celalzade Mustafa Çelebi'dir. Bu dönemdeki ceza kanunnamesi Celalzade Mustafa Çelebi tarafından hazırlanmıştır²¹⁴.

Osmanlı Devleti'nde Türk-Müslüman reayanın çocuğunun askeri sınıfa dahil olmasının tek yolu medrese eğitiminden geçerek ilmiye sınıfına dahil olmaktır²¹⁵. Ancak, Kanuni'nin son dönemlerinde iyice gün yüzüne çıkan Celali isyanları askerî sınıfı oluşturan ehl-i şer ve ehl-i örf mensuplarının birinin diğeri aleyhine (kapıkulları lehine) güçlenmesinde ve büyümesinde etkili olur²¹⁶. Şehzade Mustafa ve sonrasında Şehzade Bayezîd dönemlerinde Anadolu'daki karmaşa ortamını fırsat bilip burada yer alan ehl-i örf maiyetinde görev almak üzere Anadolu'ya geçen kapıkulları, tımar sahiplerinin ehl-i örf kadrolarında daha az yer almalarına yol açar²¹⁷. Osmanlı taşrasında kapıkullarının sayısı ve etkinliği artar.

²¹³ Buna göre, bir mazul kadı tekrar atanmak için kendi derecesindeki mazullerin en kıdemlisi olacak ve kendisinin yeterliliğine bakılacak. Kadılığa geçecek olanlar kazasker huzurunda sınav edilecek, yeterli görülenler kazasker tarafından şeyhülislama bildirilecek ve bunu da defterine kayıt edecektir. Şeyhülislamın onayı ile kazasker huzurunda başarılı olan aday sırası gelince kadılığa atanacaktır. Şer'i geliri yeterli olan kazalar müstakil olarak belirlenecek yeterli olmayan kazaların kadılarına mansıplarına ilave olunarak kıdemli olan kadıların gelirine karşılık olarak verilecek bu ise kazasker arzı ve şeyhülislamın ataması ile gerçekleşecektir. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 108-109.

²¹⁴ M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı Kanunnameleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 148. Ebussuud Efendi'nin Rumeli kazaskerliğine kadar (1537) mülazemet kayıtları düzenli tutulmamıştır. Bu dönemde Anadolu kazaskeri Çivizade, ecnebi olanları mülazemetten men etmiş, bunlar da birleşip sultana arzuhal sunmuş bunun üzerine Kanunî, Ebussud'dan durumu incelemesini istemiş, Ebussuud men edilenleri tekrar göreve tayin etmiştir. Ebussud mülazımlar için ayrı bir defter tutulması usulünü getirmiştir. Her ulemaya da payesine göre mülazım verileceği ayrıca da yetenekli olanlar için 7 senede bir nevbet usulü getirileceği kararlaştırılmıştır. İpşirli, *Kazaskerlik*, 643.

²¹⁵ Osmanlılarda ilk medrese Orhan Bey (M.1330) tarihinde İznik'te açılır. İlk müderris olarak da Davud'u Kayseri atanır. Bundan sonra Osmanlı vezir ve beyleri ele geçirilen yeni yerlerde mektep, medrese, cami, imaret gibi kurumlar tesis edilir. Osmanlı uleması zamanla sayıları artan bu medreselerden yetişir. Fatih döneminde Sahn-ı Seman medreselerinin açılması ile birlikte ilmiye sınıfı hiyerarşisi sıralaması daha sistematik hale getirilir. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 3-4. Ebussud'un fetvasının fıkhi açısından eleştiri için bakınız: Katip Çelebi, *Mizanü'l Hakk fi İhtiyari'l- Ehakk*, terc. Orhan Şaik Gökyay - Süleyman Uludağ (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2008), 91.

²¹⁶ Sultan III. Mehmet zamanında devşirme dışında yerli halkın devşirme sınıfına dahil olup Enderun mektebine, Enderun içinde yeni bir çatışma unsuru oldu. Gittikçe artan yeniçeri sayısı ulufelerin ödenmesini ciddi bir sıkıntı haline getirir. Göriceci Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, haz. Musa Şimşekçakan (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 1997), 67-71. Uzunçarşılı, Kanuni'nin vefatından sonra yeniçeri teşkilatının bozulmaya başladığını belirtir. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I* (Ankara: TTKY, 1988), 478.

²¹⁷ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları* (Ankara: Barış Yayınları, 1999), 18-19.

Bu grubun dışında kalan reaya ise toplumun üretici sınıfını teşkil eden köylü, esnaf ve zanaatkar ve tüccar ile elinde padişah beratı bulunmayan, vergi mükellefi olan toplumsal grupları ifade eder²¹⁸. Osmanlı kanunnamelerine göre raiyyet oğlu raiyyettir. Bu raiyyet bulunduğu yerden başka yere göçerse kadı onu bulup geri getirir²¹⁹. Miri araziye işleyen burada ikamet eden köy halkı işte bu reayadır. Şehir veya kasaba halkı köy toprağını ekip biçseler bile toprağını işledikleri köyde ikamet etmedikçe reaya sayılmazlar²²⁰. Tımar sistemi gereğince özellikle ehl-i örf sınıfının ifa ettiği çeşitli devlet görevlerine karşılık maaş niteliğinde toplanan bu vergilerin zamanında toplanması işlerin zamanında yürütülmesi önem arz ettiğinden tımar ve vergi konusu Osmanlı kanunnamelerinde ağırlıklı bir yere sahiptir²²¹.

2.2.1.2. Ehl-i Şer'

Osmanlı devletinde ulema sınıfı üç temel görevi yerine getirir. Bunlardan biri olan tedris, eğitim-öğretim faaliyetlerini kapsar. Bir diğeri fetva ise çeşitli meseleler karşısında yeterli fıkıh bilgisine sahip alimlerin ilgili hususta verdiği cevaplardır²²². Son ulemanın olarak kazaî görevi yer alır.

Osmanlı divanında veziriazam en önce gelirken Osmanlı sultanı sivil yaşamında sultan, oğullarının sünnet düğününe önce ulemayı davet eder. Fatih, sağ tarafına Mevlana Fahriddün, sol yanına Mevlana Tusi, karşısında da Mevlana Şükrullah ve İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'i oturtur²²³.

Osmanlı arşiv belgelerinde ve kanunnamelerde ilmiye sınıfına verilen kıymet “varisu ulumi'l-enbiya ve'l mürselin” ifadesiyle kendini gösterir. İlmiye mensubu, padişah tarafından “icra-yı ahkam-ı şeriyye ve infaz-ı kavanin-i me'riyye ve itmam-ı hidemat-ı miriyye” eylemekle görevlendirilir. Taşıdığı öneme atfen bu sınıfın dejenerasyonu,

²¹⁸ Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2010), 37, 38. Bu toplumsal gruplara, esas olarak reayadan olan ancak padişah beratı ile bir kısım vergilerden muaf tutulan askerî ve raiyyet arasında yer alan *muaf ve müselleme* adı verilen bir zümre de dahildir. Padişah beratı ile askerîden olan biri reaya statüsünü alırken yine padişah beratı ile reayadan biri askerî statüsüne geçebilirdi. Yusuf Halaçoğlu, *XIV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı* (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 105.

²¹⁹ Barkan, *Kanunlar*, 20

²²⁰ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, 46-47.

²²¹ Barkan, *Kanunlar*, 1-23. Detaylı bilgi için bakınız: İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu”, *Belleten* 23/92, (Ekim 1959).

²²² Kınalızade ulema sınıfını “ab” suya benzeterek, canlıların sudan yaratıldığını ifade eden ayete vurgu yapar. İlim bu bakımdan olmazsa olmaz bir özellik arz eder. Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlak-ı Ala-i*, 479.

²²³ Öztürk, *Aşıkpaşazade Tarihi*, 202.

devletin önemli bir dayanağından mahrum kalması anlamına gelir. Kadı, kazaî ve idari yetkileri ile birlikte diğer askeri sınıflardan farklı olarak ve sultanın vekili sıfatı ile doğrudan padişaha karşı sorumludur. Sultan taşrada doğrudan kadıyı muhatap alır²²⁴. Bu durum kadıyı taşrada diğer askeri sınıftan ayıran en önemli özelliktir. Osmanlı zihniyetine göre ulema, insan bedenindeki kalp gibidir. Kalbe bir hastalık arız olsa bedenin diğer unsurları da bundan nasibini alır, sıhhati bozulur²²⁵.

2.2.1.3. Ehl-i Örf ve Kadı

Osmanlı taşra yönetiminde biri ehl-i örfü diğeri ehl-i şer'i temsil eden subaşılık ve kadılık, Osmanlı idari sisteminin temel yapıtaşları arasında ve birbirini tamamlayan iki unsur olarak bulunur²²⁶. Subaşı hem kazanın asayiş ve icra amiri hem de kazanın askeri şefi konumunda yer alır. Kadının verdiği cezayı infaz etme subaşının görevidir²²⁷. Kazada subaşı ile birlikte adli ve idari amir olarak kadı yer alır²²⁸. Subaşı adli zabıta, yüksek emniyet görevlilerinden biri ve infaz memuru olarak görev yapar. Subaşının bu görevlerini ifa edebilmesi için maiyetinde belli sayıda kapıkulu bulunur²²⁹. Kadı hükmünü vermeden subaşının cezayı infaz etmesi söz konusu değildir. Bedensel cezaları yerine getirme görevi ise sancakbeyine verilmiştir²³⁰.

Sivil idarenin başı olan kadı yargı ve diğer idari işleri temsil ederken subaşı yürütme kuvvetini temsil eder. Kadı, gerek gördüğünde subaşı ve asesbaşı gibi diğer görevlileri

²²⁴ Fatih Sultan Mehmed, *Atam Dedem Kanunu*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2012), 22; Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkiyatına Dair Kaynaklar, Kitab-î Müstetab Kitabı Mesalihi'l Müslimin ve Menafî'il – Mü'minin – Hırzû'l-Mülûk* (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 13/69; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 102.

²²⁵ Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkiyatına Dair Kaynaklar*, 190.

²²⁶ Sultanın yürütme yetkisini yerine getiren ehl-i örf bu görevi kadının bilgisi ve onayı dahilinde yerine getirir. Taşrada önde gelen örf mensubu sancakbeyi kendi hüküm bölgesinde görevlendirdiği kişilerin icraatta bulunabilmesi için bu görevlendirmeyi kadıya bildirmesi gerekir. 1594/1002 tarihli bir fermanla kadı sicilinde yer alan mektupta Hüdavendigar sancakbeyi Mehmed Sahra nahiyesine atadığı subaşıyı kadıya bildirir. Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 146.

²²⁷ Şenay Gergin Kalan, *100/1 Numaralı Kayseri Şer'îye Sicili (H.1004/M.1692) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 137-140.

²²⁸ Osman Gazi Karacahisar'ı fethettikten sonra (1289) atadığı ilk devlet görevlileri kadı ve subaşıdır. Atsız, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*; Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, 14-15; Nihat Azamat (haz.), *Anonim Tevârih-i Ali Osman* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992), 10-11; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 1/32; Münecimbaşı Ahmet Dede, *Münecimbaşı Tarihi*, çev. İsmail Erünsal (İstanbul: Tercüman 1001 Eser, 1974), 1/80.

²²⁹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ*, çev. Ruşen Sezer (İstanbul: YKY, 2011), 88.

²³⁰ İnalçık, *Klâsik Çağ*, 117. Osmanlı sultanları taşra idaresine erken dönemden itibaren hep ikili yetkili atar: Kılıç ehli bir bey ve ulema kökenli bir kadı. Bey sultanın yürütme yetkisini kadı ise hukuki yetkisini temsil eder. Bey kadı hükmü olmadan ceza veremez. Cenk Reyhan, "İlim Kılıç Kalem: Osmanlı Kamu Personeli Rejiminde Üçlü İşlevsel Ayrışma", *Belleten* 73/263, (Nisan 2008), 115.

denetleyebilir. 1538 tarihli Malatya livası kanununda, “Ehl-i örf olanlar bu kanundan tecavüz etmeyeler. Tecavüz edenleri hakümü’l-vakt olanlar men edeler. Memnu olmayanları devlete arz eyleyeler” ibaresi yer alır²³¹.

Sicillerde yer alan dava kayıtlarında subaşı ya da subaşı erkanın mahkeme huzurunda bulunduğu dair bir ize rastlamadık. O halde kadı ile subaşı arasındaki bürokratik işleyiş, yazışma veya iletişim ne şekilde gerçekleşti? Verilen cezalar nasıl yerine getirildi? Bunun yanı sıra sicillere dayanarak davalarda suçlu olduğu tespit edilen şahsa ve şahıslara ne ceza verildiği ve bunun nasıl yerine getirildiğine dair kayda rastlamak kolay değildir.

Burada altı çizilmesi gereken nokta kadının yargılama yetkisinin esas olarak sivilleri kapsamasıdır. Askeri sınıfın ilmiye koluna mensup olanları divanda kazasker, ilmiye dışında yer alan askeri personelin davasında divanda vezir, defterdar gibi görevliler yer alır²³². Askeri sınıfa mensup olanların yargılanması kazaskerlik makamınca yerine getirilir²³³. İdam gibi ağır cezalar divanda görüşülür. İdam cezasının infazı için sultanın onayı gerekir²³⁴. Sultan yargılama yapmadan da özellikle “kullar” için idam cezası verebilir. Çünkü devşirme sisteminde gelen “kullar”ın sultanın iradesi karşısında can ve mal teminatı bulunmaz²³⁵. Bu durum Osmanlı kuruluş döneminde nüfuzlu ve yerli Türk-Müslüman ailelerden gelen örneğin Çandarlı ailesi gibi dirayetli devlet adamları için geçerli değildir²³⁶. Onları yargılamak ve cezalandırmak için geçerli gerekçeler bulmak lazımdır. İdam cezasının yanı sıra kürek cezası ve hapis cezası kararları divan-ı hümayunda alınır²³⁷. İlerleyen süreçte tüccar tayfası arasında büyük miktarda (3000 akçeden fazla) davaların divan-ı hümayunda sadrazam ve kazasker tarafından görülmesi hakkında emr-i şerife binaen kadıdan bu tür davaları divan- hümayuna havale etmesi istenir²³⁸.

²³¹ Barkan, *Hukuki ve Malî Esaslar*, 114.

²³² İpşirli, “Kazaskerlik”, 589-590.

²³³ Abdullah Demir, *Osmanlı Mahkemesi* (İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2010), 69.

²³⁴ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl* (Ankara: Phonix Yayınları, 2007), 64. Mumcu bu eserinde yuvarlak bir kavram olan siyaseti “örf” anlamında kullandığını belirtir. Buradaki “örf” kavramını ise adetten farklı olarak bizzat hükümdarın iradesi olarak tanımlar. a.mlf., *Siyaseten Katl*, 24.

²³⁵ Mumcu, *Siyaseten Katl*, 63, 89, 101.

²³⁶ Mumcu, *Siyaseten Katl*, 57

²³⁷ Yıldırım, *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)*, 32, 48, 49.

²³⁸ Murat Yıldız, *92 Numaralı Mühimme Defteri*, 18.

2.3. İlmiye Teşkilatı

Osmanlı Devletinde medrese mezunlarının oluşturduğu ilmiye teşkilatı özerk bir yapıya sahiptir. Ancak nihayetinde bu müessesede sultanın otoritesine tabidir. Sultanın mutlak vekili olarak sadrazam seyfiye ve ilmiyeye nezaret eder. İlmiye içinde eğitim-öğretim ve kaza birbirini tamamlayan iki unsurdur²³⁹.

Osmanlı medrese teşkilatı başlangıçta Selçuklu medrese teşkilatının uzantısı olarak devam eder. Osmanlı Devletinde ilk medrese Orhan Bey zamanında (M 1330) İznik'te inşa edilir. Buraya ilk müderris olarak Muhyiddin Arabi ekolünden Davud-u Kayseri tayin olunur²⁴⁰. Fethedilen yeni yerlerde Osmanlı medreseleri ve diğer kurumları inşa faaliyeti devam eder.

Prensipte tüm müslüman teb'a ilmi kariyer basamağı olarak seçebilir. Bununla birlikte sosyal konum, aile bağları, servet, mevki, genç ulema adayının kariyerinde etkili olabilir. Bilgili ve nüfuzlu hoca veya idarecinin himayesi de bir başka önemli etkendir²⁴¹. Osmanlı Devleti'nde Türk-Müslüman tebanın çocuklarının askeri sınıfa dahil olmasının ve devlet bürokrasisinde yükselebilmesinin tek yolu daha önce de belirtildiği üzere ilmiye sınıfına dahil olmaktan geçer²⁴². Bu durum en azından tımar sistemindeki bozulma ve iltizam sisteminin yaygınlaşmasına kadar devam eder. Ümerayı oluşturan diğer askeri sınıf ise sistemin iyi işlediği süreçte devşirmelerden oluşur. Enderun sisteminin dejenere olmasından sonra Türkler diğer askeri sınıflara da girerek sisteme entegrasyonu artar. Bu duruma dikkat çeken Koçi Bey Enderun'a yerli unsurun dahil olması ve gittikçe artan ulufeli sayısının sadece devşirme ocağında eski disiplini bozmakla kalmayıp ağır mali külfet getirdiğine dikkati çeker²⁴³. Katip Çelebi'nin verdiği rakamlara göre 1562 tarihinde

²³⁹ İncalcık, "Kazasker Ruznamçe Defterlerine Göre Kadılık", *Adalet Kitabı*, ed. Halil İncalcık, (Ankara: Kadim Yayınları, 2012), 124.

²⁴⁰ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 3. İlk Osmanlı müderrisi Davud-u Kayseri ve Taceddin Kürdi fıkıh tahsilini M. 1273/83 yıllarında Konya başkadılığı yapan Siraceddin el-Urmevi'den yapar. Tak, *XVI-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri*, 4.

²⁴¹ Leeuwen, *Vakıflar ve Şehir*, 83.

²⁴² Gelibolulu Mustafa Ali, ilmiye sınıfının özellikle kadılığın Türklerin tekelinde olmasını eleştirir. "Zır cahil, liyakatsız" bunları diye nitelendirirken mülazete ise liyakatsız olanların torpille alındığından yakını. Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Ali* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 115-117.

²⁴³ Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, 67-73.

41.479 ulufeli yer alırken 1609 yılına gelindiğinde bu sayı 91.202'ye çıkar²⁴⁴. Gittikçe artan bu devşirme sayısı hazine için büyük sıkıntı oluşturur.

Medrese talebesi mezun olduktan sonra kadılık veya müderrislikten birini tercih edebilir. Osmanlı Devletinin kuruluş döneminde müderrisliğin kadılığa tercih edildiğine dair rivayetler yer alır. Erken dönemde kadılık, görevin hassasiyetinden dolayı, cehennemden bir hasır yer diye nitelendirildiğinden müderrislik daha çok tercih sebebidir. Burada diğer bir etken, kadıların ücretlerinin başlangıçta müderrislerden daha az olması olabilir. Ancak Yıldırım Bayezid zamanına gelindiğinde durum değişmiş, kadılık mesleği yapılan düzenlemelerin de etkisi ile daha tercih edilir bir hal almıştır²⁴⁵. Medreseden mezun olan aday müderrislik veya kadılık için öncelikle sıra bekler. Anadolu'da kadı veya müderris olmak istiyorsa Anadolu kazaskerinin Rumeli'de kadı ya da müderris olmak istiyorsa Rumeli kazaskerinin belirli günlerde meclisine devam eder ve kazaskerin ruznamçe defterine adını kaydettirir. Mülazemet defterleri denen bu defterler Ebuussuud Efendiye kadar düzenli tutulmaz²⁴⁶. Bir süre müderrislik yaptıktan sonra kadılığa geçmek de mümkündür²⁴⁷. Mülazemet denilen staj sürecinden sonra kadı görev yerine atanır²⁴⁸.

Osmanlı Devleti kuruluş döneminde bir yandan siyasi organizasyon şekillendirilirken diğer yandan da Dursun Fakih, Aşık Paşa, Elvan Çelebi gibi ulemanın tesiri ile devletin kültür temelleri atılır. II. Mehmet ile birlikte medrese teşkilatında önemli bir aşama kaydedilir. Fatih'in açtığı yedi basamaklı sahn-ı seman medreselerinden sonra Kanuni döneminde açılan Süleymaniye medreseleri ile basamak sayısı biraz daha artar²⁴⁹. Fatih

²⁴⁴ Çelebi, *Bozuklukların Giderilmesinde Tutulacak Yollar (Dusturu'l Amel li-İslahi'l- Halel)* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 27.

²⁴⁵ Lütfi Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, haz. Kayhan Atik (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 68; Azamat, *Tevarih-i Al-i*, 33; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 91.

²⁴⁶ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 55.

²⁴⁷ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 94-95

²⁴⁸ Ulema sınıfının istihdam ve hiyerarşik yapısı ile atanma ve tayin işlemlerini kapsayan kadiasker ruznamçe defterleri önemli kaynak durumundadır. İlmiye sınıfına dahil olabilmenin ilk koşulu medrese tahsilinden sonra mülazemete kabul edilmektir. Kadıasker ruznamçelerinin önemli kısmı Bab-ı Meşihat Şeyhülislamlık Arşivinde diğer bir kısmı da Nuri Osmanîye kütüphanesinde yer alır. Anadolu kazaskerliğine ait en eski ruznamçe 1565-1566 tarihine aittir. Şimdiye kadar tespit edilen en eski mülazım ruznamçesi 1544/1551 tarihli mülazım ruznamçesidir. Ruznamçeler ile ilgili detaylı bilgi için bakınız: Bayezid, *İstihdam ve Hareket*, 10-26. Dürrizade Mustafa Efendi zamanında tutulan ruznamçe defterine bakıldığında adı geçen şahısların hangi birimden nereye atandıklarını görmek mümkündür. Bu defterlerde mudlikten mülazımlığa geçiş takip edilebilir. *1117 (1763-1764) Tarihli 115 Numaralı Rumeli Kazaker Ruznamçesi*, Ertuğrul Oral (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993).

²⁴⁹ Cahid Baltacı, *XV- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2005), 1/71-73.

ile başlayan medrese yapımı Kanuni ile kemale erer²⁵⁰. Bu dönemden itibaren Tanzimat'a kadar ki süreçte devletin adli yapılanmasında köklü bir değişime rastlanmaz. Tanzimat bu bakımdan bir kırılma noktası oluşturur²⁵¹.

2.3.1. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda İlmiye Sınıfının Rolü

Erken dönem Osmanlı Devletinde Anadolu Selçuklularından farklı olarak Osmanlı vezirleri Türk kökenli ve ulema sınıfındandır. Ulema-devlet adamı işbirliği Osmanlı Devleti'nin kısa zamanda örgütlenmesine büyük katkı sağlar²⁵². Osman Gazi devleti idare ederken ve bürokratik yapıyı tesis ederken danışma mercii olarak ulemadan faydalanır²⁵³. Osmanlı veziri Alaeddin Paşa, Nizameddin Ahmed Paşa, Hacı Paşa ve Sinaneddin Yusuf Paşa ise aslen ahi kökenlidir. Bunlar, ilmiye mesleğine girdikten sonra buradan devlet hizmetine geçer. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynayan veziriazam Kara Halil'in de yine ahilerden olduğu ve Şeyh Edebali'nin isteği üzerine Osmanlı hizmetine girdiği anlaşılmaktadır²⁵⁴. Osmanlı Devletinin kuruluşunda ve teşkilat yapısının şekillenmesinde önemli yere sahip Çandarlı ailesi de aynı zamanda ulema sınıfına mensuptur²⁵⁵. Osmanlı kuruluşunda ve teşkilatlanmasında önemli rol oynayan ilmiye sınıfı "kul" kökenli askeri sınıf karşısında kendisine ayrıcalıklı bir alan oluşturur. Osmanlı ulemasının ayrıcalıklı konumu Osmanlı yönetim meşruiyetinin temel taşı olarak yer alır. Bu sebeple devletin sonuna kadar devlet bu sınıfa açıktan meydan okuyamaz. Sultanın tahtan indirilmesi için bile şeyhülislam fetvasına gerek duyulur²⁵⁶.

²⁵⁰ Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 268.

²⁵¹ Feyzioğlu, *Kadılık Kurumu*, 102.

²⁵² Taneri, *Vezîr-i A'zamlık*, 58.

²⁵³ Şentop, *Kazaskerlik*, 19.

²⁵⁴ Taneri, *Vezîr-i A'zamlık*, 47-48.

²⁵⁵ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi* (Ankara: TTK Yayınları, 3. Baskı, 1988), 3. Burada belirtilmesi gereken bir başka nokta erken dönem ve devamında Osmanlı uleması üzerinde Fahreddin Razi tesiri (rey ekolü) sözkonusudur. Molla Fenari, MollaYegan, Hızır Bey, Lütfi Paşa, İbni Kemal, Ebuussuud Efendi gibi ulema bu mektebin mensubudur. Bunlar başlangıçtan itibaren hoca talebe ilişkisi içinde hep birbirine bağlıdır. Fahreddin Razi mektebi mensubu ulema Osmanlı medreseleri ve Osmanlı dini bürokrasisinin en tepesinde yer alır. Bu durum Osmanlı merkezi yönetiminin hukuki konularda dini referansının Fahri Razi mektebi tarafından temellendirildiğini gösterir. A. Yaşar Ocak, "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", *Türkler Ansiklopedisi* 11/20. Büyük Selçuklular döneminde Rey'de dünyaya gelen Razi, pek çok ilme vakıf olmasının yanı sıra özellikle kelim alimi olarak ön plana çıkar. İb-i Arab, İbn-i Rüşd gibi alimlerle çağdaştır. Eş'ari kelim sistemini benimser. Şii-batını görüşleri sert bir şekilde eleştirir. İmam Gazali'nin eserlerinden etkilenir. Detaylı bilgi için bakınız: Mecdi Mehmed Efendi, *Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri*, haz. Abdülkadir Özcan, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 1/40-41; Uludağ, *Fahreddin Razi Hayatı, Fikirleri, Eserleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 75.

²⁵⁶ Madeline Zilfi, *Osmanlı Uleması*, çev. Mehmet Faruk Özçınar (Ankara: Birleşik Yayınları, 2008), 5-8.

XV. yüzyıl ortalarından itibaren ulema sınıfı statüye daha fazla önem göstermeye başlar. İlmiye derecelerini daha sıkı kurallara bağlayan düzenlemeler yapılır²⁵⁷. Bu durum ilmiye sınıfının bürokratikleşmesini hızlandırır. Ancak ilmiye teşkilatında en köklü düzenlemeler Kanuni döneminde şeyhülislam Ebuusuud Efendi tarafından gerçekleştirilir²⁵⁸. Bu dönemde öne çıkan isimler şer'i hukuk alanında Ebussuud Efendi, örfi hukuk alanında ise Celalzade Mustafa Çelebi olur. Celalzade Mustafa Çelebi ceza kanunnamesini hazırlar²⁵⁹. Kendisi Bağdat ve Zigetvar gibi önemli seferlerde yer alır. Celalzade'nin nişancı olmasıyla birlikte yaklaşık çeyrek yüzyıl sultanın tüm emir ve kanun metinleri kendisinin elinden geçer. Kullandığı ifade tarzları XVII yüzyıl ilk çeyreğine kadar bürokrasi diline örnek teşkil eder. Celalzade şeyhülislam Ebussuud ile işbirliği yaparak örfi hukukla şer'i hukuku bağlaştırma yoluna gider. Celalzade, Osmanlı kanunlarının tutarlı ve kullanışlı bir form almasına ve Sultan Süleyman'a "Kanunî" lakabının verilmesinde etkili olur²⁶⁰.

Yaklaşık otuz yıl şeyhülislamlık yapan Ebussuud Efendi fetvalarında şeri hususları ortaya koymaktan ziyade, zamanın gerektirdiği şekilde alınan kanuni tedbirleri, şeri bir dille fetva formunda açıklar. Bunda şer'i kurallar dışında daha önceden sultan tarafından verilmiş kararlar göz önünde tutulur. Ebussuud Efendi tarafından verilen fetvaların çoğunun kendisi şeyhülislam olmadan önce verilen emir ve fermanlara dayanması ve sultanın emirlerini ilgilendiren hususların öteden beri kural haline geldiğinin delil olarak sunulması bu duruma işaret eder²⁶¹.

²⁵⁷ Özcan, *Kanunname-i Al-i Osman*, 5-14.

²⁵⁸ Sekiz yıl kazaskerlik yaptıktan sonra H. 1545-1574 yılları arasında şeyhülislamlık yapar. Ertuğrul Düzdağ, *Kanuni Devri Şehülislamı Ebussuud Efendi Fetvaları* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2012), 15.

²⁵⁹ Kenanoğlu, "Osmanlı Kanunnameleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil", 148. Osmanlıda mezhep uygulamasının daha katı hale gelmesinin sebebi de Ebussuud Efendi'dir. Bu dönemde Anadolu ve Rumeli'de kadıların Hanefi mezhebinin dışında başka bir mezhep görüşü ile karar alması yasaklanmıştır. Hatta kadılar Hanefi mezhebi içinde farklı bir görüşten yararlanmak istediklerinde kendi bireysel tercihlerini ortaya koyamamış bu durum sultanın onayına bırakılmıştır. Ebussuud Efendi farklı görüşlerin uygulanması gerektiğinde bunu fetva ile sultana arz etmiş, sultanın "mucebince amel oluna" şeklindeki fetvası ise tüm kadıları bağlayıcı bir hal almıştır. Ebussuud'un doğrudan sultana sunduğu fetvalar daha sonra Maruzat adı altında toplanmıştır. Ebussuud bir taraftan örfi mirî arazi esaslarını şer'i şekle dönüştürken diğer taraftan da şer'i hukuk alanında sultana arz ettiği fetva uygulamasıyla kanunî kalıplaştırmanın yolunu açmıştır. M. Akif Aydın, "Türk Hukuk Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5, (2005), 16-17.

²⁶⁰ Nev'izade Atâî, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 2/113-114; Funda Demirtaş, *Celal-zade Mustafa Çelebi, Tabakatü'll-Memalik ve Derecatü'l-Mesalik*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009), 24.

²⁶¹ Barkan, *Hukuki ve Malî Esaslar*, 52. Şeyhülislam Ebussuud Efendinin mülazemet dahil, ilmiye sistemindeki ana bürokratik reformların kurucusu ve molla payeli kadılıkların tayinini üzerine aldığı genel kabul görür. Ancak kendisinden daha eski tarihli sultana sunulan bir rapor mülazemet ve mesleğin temel

2.3.2. Osmanlı Devletinde İlk Kadı Tayini

2.3.2.1. Fakı Zümresi

Osmanlılar Batı Anadolu’da beylik haline geldiklerinde beyliği oluşturan toplumsal unsurlarından biri de fakı zümresidir²⁶². İmamlık, hatiplik bazen de kadılık gibi görevleri, yerine getiren bu sınıfın en ünlü temsilcisi Tursun Fakı’dır²⁶³.

Erken tarihli Osmanlı kroniklerinden olan Aşıkpaşazade Tarihi ve daha sonraki Osmanlı kroniklerinde ilk Osmanlı kadısı olarak Dursun Fakı adı geçer. Buna göre Karacahisar’ın fethinde sonra Osman Gazi buraya ilk kadı olarak, Dursun Fakı’yı atar. Dursun Fakı, Karacahisar’da hükümdarlık alametlerinden olan Cuma hutbesini Osman Gazi adına okur²⁶⁴. Tursun Fakı Osman Gazi adına ilk Cuma namazını kıldırır ve Osman Gazi adına

yapısının bundan önce de düzenlendiğine işaret eder. Bu rapor kaleme alındığı dönemde, kadı tayinlerinin müderrisler arasından yapılması kuralı yürürlüktedir. Raporun yazarı düzenli olarak medrese eğitimi almayan naibler yada alt seviyede dini görevlilerin rüşvet alan aracılar sayesinde kadılığa geçtiğini kaydeder. Raporda kadıların tayininde en önemli ölçüt olan düzenli bir medrese eğitimi almayan naiblerin veya alt seviyedeki dini görevlilerin rüşvetle kadılığa geçtiği kaydedilmiştir. Burada ehil olsun olmasın herhangi bir adaya bir aracı vasıtası ile iltimas sağlandığı durumda sultanın lütfuna mazhar olabilmesi uygulaması eleştirilir. Mesleğe haksızlıkla giren bu tür kimseler mülazamet beklemeden tayin edilip terfi almaktadır. Burada dikkati çeken nokta erken dönemde bile kadı olarak atanmak ve bunu devam ettirmek için rüşvet ve iltimas yaygın bir durumdur. İnalçık, *Adalet Kitabı*, 131. “Ebussuud Efendi’nin klâsik dönem Osmanlı ulemâsı arasında mümtaz bir mevki işgal ettiği tartışma götürmez. Ancak, kabûl etmek gerekir ki, ulaştığı şöhretin mühim bir kısmı da, bulunduğu makâmın yüksekliğinden kaynaklanır. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı âlimlerinin büyük çoğunluğunun devletin yönetim çarkı içerisinde geldikleri makamlarla uygun bir şöhret kazandıkları görülecektir”. Bu görüşü abartılı bulmamak gerekir. Çünkü, onların büyük çoğunluğu, yaratıcı birer ilim adamı olmaktan ziyâde, kurulu düzeni devam ettirmenin tabîi birer elemanı durumunda idiler. Devletin kendilerinden beklediği şey, ilmî araştırma ve incelemenin kendisi değil, fiilî hizmet idi. Devletin içindeki bu statüleri, ne kadar bilgili olurlarsa olsunlar, daha önceki yüzyıllarda yaşamış bulunan Ebû Hanîfe, Fahrüddîn-i Râzî, Gazzâlî, Seyyid Şerîf-i Cürcânî, İbn Sînâ, Fârâbî ve benzerleri çapında yaratıcı kimseler olmalarını mühim ölçüde engellemiş; diğer bir ifâdeyle, hemen hepsi geçmiş ulemânın nakilci talebeleri olmaktan ileri gidememişlerdi.” Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (HÜ), “Akademik Yazılarım”, XV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetim Kademesi İçinde Ebussuud Ailesi, (Erişim 28 Ocak 2023). Ocak ise Osmanlı da kuruluş ve devletleşme sürecinde iç ve dış siyasi mücadeleler sebebi ile parlak düşünce ve bilim ürünleri beklemenin abes olduğunu belirtir. Hızla genişleyen bir devlette bu duruma uygun olarak siyasi, idari ve hukuki yapılanmanın gerekliliği sebebi ile pragmatik amaçlar doğrultusundaki uygulamalar bilim ve düşünce hayatını yönlendiğini savunur. Ocak, *Türkler Ansiklopedisi*, 11/12.

²⁶² Fıkıh kelimesinin ismi faili olan fakı kelimesi fıkıh alimi anlamındadır. Fıkıh kelimesinin farklı tanımları için bakınız: Hayreddin Karaman, “Fakih”, *DİA* (Ankara: Diyanet Yayınevi, 1995), 12/126; Macdonald, *Encyclopedia of İslam*, 2/756. Burada belirtilmesi gereken bir başka nokta İslam fikhî ve hukuk kavramlarının birebir eşleştirmenin doğru olmayacağı her iki kavramın içerik olarak birbirinden farklı olduğudur. Fıkıh yargı kurumunu ürettiği doktrinleri destekler. Bedir, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 27-52.

²⁶³ Mehmet Gel, “Kuruluş Devri Osmanlı Fakı Zümresinin Tipik Bir Öncüsü; Tursun Fakı”, *OTAM* 26, (Güz 2009), 94.

²⁶⁴ Atsız, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, 27; Hoca Sadeddin Efendi, *Tacüt-Tevarih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 1/32-57; Münecimbaşı, *Münecimbaşı Tarihi*, 64; Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, 14. Bununla birlikte ilk Osmanlı kadısının Şeyh Edebalı olduğu görüşüne de rastlamak

ilk hutbeyi okuyan ilmiye mensubu bir şahıs olarak Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını dünyaya ilan eden şahıs olarak tarihteki yerini alır²⁶⁵.

Tursun Fakı, kayınpederi Şeyh Edebalı'den tefsir, hadis, fıkıh dersleri alır²⁶⁶. Osman Gazi ile savaflara katılır ve orduda imamlık yapar. Tursun Fakı ölümüne kadar kadılık görevini yürütür²⁶⁷.

Osmanlı ulemasından ve fakihlerinden bazıları özellikle erken dönemde Suriye, Mısır ve İran gibi ülkelerde tahsilini tamamlayan kişilerden oluşur. Bunlar arasında tahsilini Horasan'da yapanlar da vardır. Farklı coğrafyalardaki eğitim sisteminden geçerek Osmanlı ilmiye sistemine entegre olan ulema, Osmanlı bünyesinde fakih, müderrislik, kadılık ve müftülük²⁶⁸ gibi görevlerin kendine has bir yapı oluşturmaya zemin hazırlar²⁶⁹.

Medrese eğitimini ve daha sonrasında mülazemet denilen staj aşamasını tamamlayan kadı adayı, bizzat sultan tarafından atanır. Zamanda genişleyen ülke sınırlarına paralel olarak bu konuda yeni düzenlemeye gidilir. Suhte isyanları sırasında devlet taşradaki medreselerin çoğunu kapatmak zorunda kalır. 1006/1597 tarihli fermanda artık taşra medreselerinde gelen adayların kabul edilmeyeceği bildirilir²⁷⁰.

mümkündür. Kamil Şahin, "Edebalı", *DİA* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994), 10/393-394.

²⁶⁵ Ahmet, Vehbi Ecer, "Osmanlı Devleti'nin İstiklal Hutbesini Okuyan Devlet Adamı Dursun Fakih", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 1/186.

²⁶⁶ Vefaiyye tarikatına mensup olan Edebalı aynı zamanda ahi teşkilatının reisidir. Kamil Şahin, *DİA*, 10/393. Vefaiyye tarikatı için bakınız: Dursun Gümüşoğlu (haz.), *Tâcü'l Arifin Es-Seyyid Ebu'l Vefâ Menakibnâmesi Yaşamı Tasavvufî Görüşleri*, (İstanbul: Can Yayınları, 2006).

²⁶⁷ Mecdi Mehmet Efendi, *Şakaik-i Numaniyye ve Zeyilleri Hadaiku's-Şakaik*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 1/21; İsmet Çetin, *Tursun Fakih: Hayatı Edebi Eserleri Şahsiyeti Mesnevileri* (Ankara: İlesam Yayınları, 2002), 9. Mehmet Gel, Tursun Fakih'in Şeyh Edebalının Osmanlı kroniklerinde Baba İlyas soyundan gelen Şeyh Edebalının müridi olarak gösterilmesini bu ailenin nüfuzunu ön plana çıkarmak istenmiş olabileceği düşüncesi ile istenmiş olabileceğine değinir. Gel, *Fakı*, 99.

²⁶⁸ Müftü sıklıkla batılı yazarlar tarafından papaya benzetilir. Prestij olarak bazı açılardan sultanın mutlak vekili sadrazam ile kıyaslanabilir. Müftülüğün kökeni ve gelişim tarihi hala müphem. Bu memuriyetin erken dönemini inceleyen eserler genel olarak İstanbul'un fethinde önce 1425 tarihini başlangıç alır. Ebussuud Efendinin düzenlemesi ve kaynakların izin verdiği ölçüde bu kurumun ortaya çıkışı ve yıllar içinde nasıl geliştiği ve ilmiye hiyerarşisinde gitgide yükselişi, kuşkusuz 16. yüzyıl sonu ve devamında devletin önem meselelerinden biridir. Repp, *The Mufti of Istanbul*, 19-20.

²⁶⁹ Recep Cici, "Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5, (2005), 242.

²⁷⁰ İnalcık, *Adalet Kitabı*, 127. 1550'den 1560'lı yıllara kadar aralıklarla devam eden saltanat mücadeleleri ordu ve halk arasında bölünmelere yol açar. Buna karşın merkezi idarenin aldığı tedbirler adaletsizliklere zemin hazırlar. Bunlara ek olarak merkezi otorite ve taşra arasındaki irtibat kopuklukları uyumsuzluklar ve devşirme kökenli bazı devlet adamlarının kışkırtmasıyla yıkıcı hale bürünür. En parlak dönemin yaşandığı rivayet edilen bu dönemde medreselerin durumu da pek parlak değildir. Eğitim anlayışı ise durağanlaşmaya başlar. İlim adına daha ileriye gidilemeyeceği kabul edilir ve ilim giderek nakilci hale dönüşmeye başlar.

2.3.3. Osmanlı Devleti’nde Kadı Tayini

Osmanlı Devletinde ulema sınıfı daha önce de belirttiğimiz üzere tedris, ifta ve kaza olmak üzere üç temel görevi yerine getir. Kaza işini yerine getiren kadı sadece şeri hukukun değil örfi hukukunda uygulayıcısı konumunda bulunur²⁷¹. Tedris işini yerine getiren müderrisler ise medreselerde eğitim- öğretim faaliyetinden sorumludur.

Osmanlı kuruluş döneminde kadı tayinleri önce Bursa kadısı tarafından daha sonra kazaskerliğin tesis edilmesinden sonra da kazaskerler tarafından yapılır. İlerleyen dönemlerde şeyhülislamlar, yüksek dereceli mevleviyet kadılıkları ve müderrisleri tayin işlerini üstlense de devletin idari ve adli teşkilatının temelini oluşturan kadı ve müderris tayin ve azilleri her zaman kazaskerin görevi olur. Bu atama ve azil işleri ruzname denilen deftere kaydedilir. Bu defterlerin XVI. yüzyıl başlarından itibaren tutulmaya başlandığı söylenebilir. Ancak bu döneme ait birkaç defter bilinmektedir. XVI. yüzyıl sonlarından itibaren ruzname defterlerinin sayısı çoğalır²⁷².

Ebussuud’un fetvasına göre anlaşmazlık yaşayan kişiler kadıya gitmek yerine alternatif olarak bir kimseyi aralarında hakem tayin edip davalarını bu şekilde gördürme yoluna gitseler, belirledikleri bu hakemin hükmünün hukuki bir geçerliliği yoktur²⁷³.

Osmanlı Devleti bürokratik yapısı XVI. yüzyılda ciddi bir teşkilatlanma içine girer. Askeri bürokrasi (seyfiyye), ilmiye sınıfı ve kalemiyye sınıfları ayrışır. Bu ayrışma ile birlikte ilmiye sınıfı kendi içinde yeniden yapılandırılır. Kadılık ile ilgili ilk düzenleme ise Fatih kanunnamesinde yer aldı. Buna göre, sahn mollalarının makamı mevleviyettir. Bütün sancak beyine tasaddur eder. Dahil ve Haric müderrisi de mevleviyet makamındadır. Hariç, dahil ve sahn 50 şer akça ile olur. “İnşa ettirdiğim medreseye Sahn adını verdim. Sahndan sonra 500 akça ve Ayasofya Medresesi bu şekilde olur. Önce danışmed sonra mülazım olur. Ardından 20 akçalık medreseye sonra sırayla 25, 30, 35, 40, 45, 50 akçaya ulaşır. 50 akçalık müderris tüm ağaların üzerinde oturur. Sahn’a ulaştıktan sonra 500 akçalık kadı olup bundan sonra da kazasker olur. Daru’s-Saltanat’ım

Yeni ilmi çalışmalardansa mevcut bilgiyi koruma yolu tercih edilir hale gelir. Bu dönemde yazılan eserlerin daha çok şerh, haşiye gibi özellikte olması bu durumu teyid eder. Bu eğitim sistemi içinde mezun olduktan sonra iş bulma sıkıntısı yaşayan medreseliler gittikleri yerlerde çeşitli huzursuzluklara sebep olur. HÜ, “Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Sünni Muhalefet: Birgivi Mehmed Efendi”.

²⁷¹ Ahmet Yiğit, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kadıları ve Mühimme Defterlerine Göre Vazifeleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 14, (1999), 159.

²⁷² İpşirli, *Kazaskerlik*, 640.

²⁷³ Şeyhülislam Ebussuud Efendi, *Maruzat*, haz. Pehlül Düzenli (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 247.

kadısı beğlerbeğiler ile beraberdir. Ve İç-ilde yirmi akce muderris kadı olsa, kırkbeş akce ile olur. Ve ucyuz akçe kadı makam-ı mevleviyete karibdir. sair yuzelli akce kadılar, defter kethüdalarının ve alay beğlerinin ustune oturlar. Amma ki ikiyuzbin akce sancak dahi olursa altına oturlar. Mansıbı ücyüze varmayınca mal defterdarlığına mustehık olmaz. Ve dahil molallarına dahi mal defterdarlığı ve nişancılık verilmek sahn müderrislerine dahi kanunumdur (iç-il İstanbul, Bursa, Edirne gibi merkez kazalardır) Ve ebna-i mevali-i izamdan mufti efendi ve hoca efendi oğulları altmışar akçe şehremininden ulufeye mutasarrıf olalar. Ve kadıasker oğulları kırkbeşer akce ulufeye mutasarrıf olalar. Ve taht kadısı oğulları otuz akce ulufeye mutasarrıf olalar. Ve şahzade hocası oğlu dahi otuz akce ulufeye mutasarrıf olalar. Ve sahn mollası oğlu yirmi akceye mutasarrıf ola.”²⁷⁴.

Kaza kadılıkları Rumeli, Anadolu ve Mısır kaza kadılıkları olmak üzere üçe ayrılır. Yavuz’un Mısır’ı fethi sonrası burada oluşturulan kazaskerlik kısa süre sonra kaldırılır. Anadolu kazaskerliğine bağlanır. Rumeli de kadılık yapanlar Rumeli kazaskeri defterinde kayıtlı olduklarından Anadolu kadılığına geçemez. Bunlar Rumeli de kazalarda yükselmek suretiyle kadılık eder. Anadolu da kadılık yapanlar da Anadolu kazaskeri defterinde kayıtlı olduklarından burada yükselir. Rumeli kaza kadılıkları dokuz, Anadolu’dakiler 10 dereceye ayrılır. Kadılık geliri her bin hanede on akça olarak bunun üzerine belirlenir, kadı tayininde resm-i berat olarak aylığın belli bir kısmı alınır. Rumeli kazaskerine bağlı Rumeli kadıları mülazemetten sonra Çinad derecesinden başlayıp Eğri, İnebahtı, Salisei Saniye, Karib-i Ala ve sitte-i Rumeliye kadar çıkar ve buradan emekli olur. İçlerinde kıymetli olanlardan ikisi Rumeli kazaskeri divanında müşavir olarak yer alır. Rumeli’deki kazalar bu dokuz dereceye göre ayarlanmıştır. Anadolu kadılıkları ise 10 dereceye ayrılır. Anadolu kazaskerine bağlı Anadolu kadılıkları da ibtidadan başlayarak tasia, samine, sabia, sadise, hamişe, rabia, salise, saniye, Musul ve sitte-i Mısır derecelerinden oluşur. Anadolu kazaskerine tabi Mısır kadılıkları da sadise, hamise, rabia, salise, Musul ve Sitte-i Mısır olamk üzere altı dereceye ayrılır. Bunlar içinde en yüksek dereceli sitte-i Anadolu ve sitte-i Mısırdan tecrübeli ikişer kişi Anadolu kazaskeri divanında müşavir olur. Bu müşavirlere ilmiye dilinde tahta başı denmiştir. Bunlar kazaskerin sağında ve solunda oturduklarından sağ tahtabaşı ve sol tahtabaşı adını alır.

²⁷⁴ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), 1/324-325. Daha önce kısaca üzerinde durulmaya çalışıldı ancak dahil-haric yada iç-il kenar kavramları için bakınız: Repp, *The Müfti of İstanbul*, 41-43.

Bunlara arpalık tahsis edilir. Rumeli, Anadolu ve Mısır'daki kazalarda kadılık ederek sitte derecesine çıkanlara eşraf-ı kuzat denir. Bu kaza kadılarını tayinlerini kazasker yapar. Kazaskerler yaptıkları tayinleri divan sonrası bizzat padişaha değil yeni kanun gereğince belirlenen tayin defterlerini şeyhülislama sunar ve onun aracılığıyla sadaret yoluyla sultana arz eder. Kazaların kadılıkları beşer akça zam ile yirmiden kırk akçaya kadar çıkarken ilerleyen dönemde para rayicine göre kırk akçadan başlayarak yüzelli akçalık en son mertebeye çıkmıştır. Yüz elli akçalık kadılıklar ise önemli kaza kadılıkları olup bunların atanması kazaskerin sadrazama onun da sultana arzı ile gerçekleşir. Sancak kadıları teşrifatta eyalet defter kethüdaları ile sancak ve kazalardaki alay beylerinin üzerinde yer alır²⁷⁵

2.3.3.1. Mülazemet ve Mazuliyet

Medreseden mezun olan talebe mülazım ismiyle matlab ya da tarik defteri denilen deftere adını kaydettirir. Ebussuud Efendi'den önce de var olduğu anlaşılan ancak onun zamanında düzenlenen mülazemet usulüne göre, mülazımlar müderrislik ve kadılık seçeneklerinden birini tercih eder. Kadılığa geçenler ilk olarak kaza kadılığına tayin edilir. Bu makamdan şeyhülislamlığa kadar giden yükselme imkanı bulunur. İlerleyen dönemde kadılık mansıp ve paye olarak da iki kısma ayrılır: Bilfiil vazife icra edildiğinde mansıp, vazife yapılmadan sadece unvan kullanıldığında paye denir. Osmanlı kadıları kademe olarak ise iki ana gruba ayrılır. İlki mevleviyet denilen büyük kadılıklardır. Büyük ve önemli vilayetlere, önemli sancaklara bunlar gönderilir. Bunlardan yevmiyelerine göre ikiye ayrılırdı: 300 akçalı mevleviyetler (devriye mevalisi) ve diğeri 500 akçaya kadar artan büyük mevleviyetlerdir. En yüksek mevleviyet Anadolu ve

²⁷⁵ Kazalardan sonra sancak kadıları yer alır. Sancakların bazı vilayetlerine önemli eyaletlerin kadılıklarına mevleviyet rütbesinden tayin yapılır. Mevleviyetler de iki grup olup üçyüz akçalı bu mevleviyetler sancak ve bazı eyaletlerin kadılıklarından oluşur. En yüksek mevleviyet beşyüz akçe yevmiyelidir. Bunlar devletin önemseydiği önemli eyaletlerin kadılıklarıdır. Mevleviyetlerin kadılık süresi bir yıldır. Bunların ataması 16. yüzyıl ortalarına kadar kazaskerin sadrazama arzı ile olurken bu dönemden itibaren şeyhülislamın sadrazam aracılığıyla yaptıkları inha ile olur. 300 ve 500 akçalı mevleviyetler arasındaki fark yevmiye miktarlarıdır. Mevleviyet kadılıkları XVI. yüzyılda İstanbul, Edirne, Bursa, Filibe, Sofya, Selanik kadılıkları olup sınırlar genişledikçe yeni mevleviyetler ilave edilir. XVI. ve XVII. yüzyılda Şam, Halep, Mısır, Diyarbakır, Bağdad büyük mevleviyetler arasında yer alır. Ancak daha sonra gerek görüldüğünde başka bazı eyaletlerde büyük mevleviyetler arasına dahil edilir. Konya (M. 1572), Kûdûs (M.1576), Selanik (M. 1578), Bosna (M. 1581), Kütahya (M.1583), Şile ve Kandıra kazalarının ilhakı sonrası Üsküdar mevleviyet olur. Rumeli de Tırhala Yenişehir, Belgrad; Anadolu'da Bursa, Ankara, Kayseri, Tokat, Erzurum, Trabzon (XVII. yy) beşyüz akçalı mevleviyetler arasındadır. Bunun dışında kaza kadılığı iken mevleviyet haline getirilmiş daha sonra tekrar kaza kadılığına dönüştürülmüş kadılıklarda mevcuttur. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 91-96.

Rumeli kazaskerliğidir. Ayrıca payesi de bulunur. Bunun dışında, İstanbul kadılığı birinci derecede mevleviyet statüsündendir. Haremeyn mevleviyeti, Bilad-ı hamse mevleviyeti (Edirne, Bursa, Şam, Mısır ve Filibe kadılıkları), mahreç mevleviyeti, Devriye mevleviyeti (belirli merkezlerde dolaşırlar) ve pâye-i mücerrede sahipleri (İzmir ve Edirne için bunların mansıbı yok) yer alırdı. İkincisi ise kaza kadılıklarıdır. Bunlar da kendi aralarında derecelere ayrılır. En yüksek derecedeki 150 akçalı sitte ya da eşref-i kuzat denilen kadılık makamıdır. Bundan başka olağanüstü durumlarda ülkenin asayişini temin için toprak kadısı denilen seyyar kadılar ve merkezden gönderilen bazı önemli davaları dinlemek üzere atanan kadılardan oluşur. Kaza kadılıklarının süresi iki yıl, mevleviyetler ise bir yıldır. Kadı görev süresi bitiminde İstanbul'a gelir, kaza kadısı ise Çarşamba günleri kazasker makamına (mülazemet) devam eder. Mevleviyet kadıları ise Cuma günleri sadrazamı Paşa Kapısında ziyaret ederler. Mazuliyet dönemine, infisal, görev başındaki döneme ise zaman-ı ittisal denirdi. Mülazemetin amacı mazuliyet döneminde kadıların mesleki açıdan yeterliliğinin artırılmasının sağlanmasıdır²⁷⁶. XVI. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı Devleti'nde kadının atandığı yeni yerinde görev süresi, örfi müddet, iki yıldır. Osmanlı kadısını, iki yıl sonunda yeni atama için 1-3 yıl arasında değişen mazuliyet süresi bekler²⁷⁷. Atanma ve bekleme süresi konusunda tam ittifak yoktur²⁷⁸.

Yüksek dereceli medreselerden mezun olan danışmendler arasında kadılık mesleğini tercih edenler seçim yoluyla, isimleri fermanla belirlenmiş büyük il merkezlerindeki kadıların yanına, en az beşer kişi olmak koşuluyla stajyer olarak atanır. Danışmedler molla kadıların yanında 3-5 yıl belki biraz daha fazla hizmet edip stajını tamamladıktan sonra İstanbul'a gelip yaklaşık bir yıl kadar mülazemet süresini tamamlaması ardından bağımsız birer kadı olarak ataması yapılabilir. Kadı görev yerine bir yıllığına ya da uzatmalı olarak iki yıllığına gönderilir başka bir yere atanmadan önce de İstanbul'da bir

²⁷⁶ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 89-95; Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 269-270. Selim Karahasanoğlu'nun yayınladığı 18.yüzyıl ilk yarısına ait bir kadı günlüğünde kadının ortalama bir yıl kadar görevde kaldıktan sonra beş yıl gibi uzun bir süre yeni bir atama için beklediği kaydedilir. Buna göre mazul Sofya kadısı Sadreddinzade mazuliyet süresinde ilimden ziyade evini yeni baştan inşa işine koyulur. Medreseden mezun sayısının arttıkça mazuliyet süresinin arttığı gözlemlenebilir. Selim Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 84.

²⁷⁷ Beyazıt, Osmanlı İlmiye Bürokrasisinde Merkez - Çevre İletişimine Dair Sorunlar (XVI. Yüzyıl), *Tarih Araştırmaları Dergisi* 47, (2010), 161.

²⁷⁸ Detaylı bir kıyaslama için bakınız: İbrahim Erdoğan, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Taşrada Yargı Uygulamaları: Harput Örneğinde "Hakimü's Şer", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi* 1/2, (2014), 55.

yıl mülazemette beklemesi gerekir. Bu durum, 30 yıl kadılık yapmış birinin bu sürenin yaklaşık üçte birini İstanbul'da mülazemette geçirmesi anlamına gelir²⁷⁹. Bu uygulama kadının bu süreçte yaşaması muhtemel geçim sıkıntısını akla getirir²⁸⁰.

Mülazemet sistemi muhtemelen medrese mezunlarının sayısının arttığı XVI. yüzyıl başlarından itibaren önem kazanır. Devlet kadrolarının gelişimi yavaşken medrese mezun sayısındaki artış mevcut kadro sayısından daha yüksektir. Bu durum atama bekleyen kadı ve müderrisleri ümitsizliğe sevk etmiş olmalıdır. Çivizade Muhyiddin Efendi, Anadolu kazaskerliği zamanında Osmanlı sınırları dışından gelen medrese mezunlarını mülazemet için kabul etmeyince mezunlar, Kanuni'ye toplu şikayette bulunur. Sultan konuyla ilgili olarak Rumeli kazaskeri olan Ebussuud Efendiyi görevlendirir. Ebussuud, bunun üzerine meseleyi çözüme kavuşturmak için mülazemet usulünü yeniden düzenler²⁸¹.

Ebussuud Efendi mülazemet kayıtları için ayrı bir defter tutulması usulünü getirerek mülazımların nasıl belirleneceğini de belirli kurallara bağlar. Buna göre medreseden mezun olan herkes matlab defterine kaydolamaz. Bunun için, öncelikle belirli alimlerin belirli zamanlarda ve belirli sayıda kişiye mülazemet vermesi usulü getirilir. Bunun dışında bazı özel durumlarda da mülazemet verilir. Nevbet, teşrif, mevtadan, i'adeden, müstakıl arz, tezkire hizmeti ve fetva emaneti olmak üzere 7 farklı mülazemet yolu mevcuttur. Ebussuud Efendi'nin belirlediği usuller geçerli olmakla birlikte zaman zaman bu uygulamadan farklı davranıldığı da anlaşılır. Mülazemet defterlerinin düzenlenmesi ve korunmasından ise Rumeli kazaskeri sorumludur. Mülazemet defterinin Anadolu ve Rumeli kazaskerliği olarak iki ayrı defterde tutulması ve adayların görev istediği görev bölgesine yere göre sadece tek deftere kaydedilmesi sultan tarafından emredilmiştir. Mülazemet defterine kaydolan kişi ilmiye kadrosuna atanmak için sırasını bekler. Sırası gelen kadı ya da müderrislik görevlerinden birini tercih eder. Müderrislik ile başlayıp kadılığa geçmesi de mümkündür. Kadılık ile göreve başlayanlar önce kaza kadılıklarına tayin edilir. Kadılıkta kadro azlığı buna karşın talep fazlalığı, tarafgirliğe yol açabileceği

²⁷⁹ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 435-436.

²⁸⁰ İlmiye sınıfının gerilediği ve kalemiyyenin ön plana çıktığı XVII. Yüzyılda, 5-6 yıl gibi uzun süre mazul kalan kadıların yoksulluk sebebi ile kitaplarını sattığı ve aslında bu dönem kadılarının eski dönemlerdeki meslektaşları gibi ilmi bakımdan yeterli donanımına sahip olmadıkları ve rüşvet ya da iltimas yolu ile atandıklarına dair rivayetlerde yer alır. Ali Fuat Bilkan, *Hayri-Name'ye Göre XVII. Yüzyılda Düşünce Hayatı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2002), 131-132. O dönemlere ait edebi eserlere kadıların içinde bulunduğu duruma dair eleştiriler yer bulunur. Bunlardan birisi olan rüşvet konusu en çok yakınılan konuların başında gelir. Bilkan, *Düşünce Hayatı*, 37, 120.

²⁸¹ Şentop, *Kazaskerlik*, 65.

kaygısı ve yerel halkla kadıların fazla kaynaşmasının istenmemesi gibi sebeplerle kadıların görev süresi sınırlandırılır. Önceleri 3 sene iken sonradan 20 aya kadar düşürülür. Süreyi tamamlayan kadı İstanbul'a gelir yeni bir göreve tayin edilinceye kadar bekler. Kadı, mazuliyet denilen bu bekleme süresi içinde kayıtlı olduğu kazasker toplantılarına devam eder²⁸².

Mazul kadıların kazasker divanına mülazemeti zorunlu olduğundan bunlar bu dönemde geçim sıkıntısı yaşar. Kazaskerlerin padişahla birlikte sefer zamanı sefere gitmesi ve dolaşması sebebiyle bu esnada kazaskerle birlikte hareket eden kadılarda büyük sıkıntıya düşer. Bu sebeple Şehit Ali Paşa sadrazamlığı zamanında (M 1576) mülazemet usulü kaldırılarak yenilikler yapılır. Buna göre: Bir mazul kadı tekrar atanmak için kendi derecesindeki mazullerin en kıdemlisi olacak ve kendisinin yeterliliğine bakılacaktır. Kadılığa geçecek olanlar kazasker huzurunda sınav edilecek, yeterli görülenler kazasker tarafından şeyhülislama bildirilecek ve deftere kaydedilecektir. Kazasker huzurunda başarılı olan aday şeyhülislamın onayı ile sırası gelince kadılığa geçebilir. Şerî geliri yeterli olan kazalar, müstakil olarak belirlenecek, yeterli olmayan kazaların kadılarına ek olarak mansıp verilecektir. Kıdemli kadıların gelirine karşılık olarak verilecek bu mansıplar ise kazasker arzı sonucu şeyhülislamın ataması ile gerçekleşecektir²⁸³.

Şeyhülislam Ebussuud Efendi mülazemet dahil ilmiye sistemindeki ana bürokratik reformların kurucusu olarak molla payeli kadılıkların tayinini şeyhülislamın yetkisi kapsamına alır. Ancak daha eski tarihli sultana sunulan bir rapor daha önce de belirtildiği gibi mülazemet ve kadılık mesleğinin temel yapısının bundan önce düzenlendiğine işaret eder. Rapor kaleme alındığı dönemde kadı tayinlerinin müderrisler arasından yapılması kuralı yürürlükteydi. Raporun yazarı düzenli olarak medrese eğitimi almayan naibler yada alt seviyeden dini görevlilerin rüşvet alan aracılar sayesinde kadılığa geçtiğini kaydeder. Raporda, kadıların tayininde en önemli ölçütün düzenli bir medrese eğitimi olmakla birlikte naiblerin ve alt seviyedeki dini görevlilerin rüşvetle kadılığa geçtiği kaydedilir.

²⁸² Şentop, *Kazaskerlik*, 64-66. Mazullere eleştiri: Fetva işi sırasında mazul molla, müderris ve kırktan mazuller gelip gidip işe müdahale ederler. Bunların medreseye gidip ders dinlemesi gerekirken bu meşguliyetten anca ayda yılda bir gitmeye vakitleri kalmaz. Bazı müftülere bir kere bile olsa ders nasib olmaz. Burada padişaha şeyhülislamı davet edip sohbet etmesi tavsiye edilmiş. Şeyhülislam tüm ehl-i islamın şeyhi anlamına geldiğinden sultanın kendisinden taşrada olan zulm için kendisini ikaz etmesi lazım gelir. Hüseyin Efendi, *Telhîs'l Beyân*, 201; İpşirli, "Mülazemet", *DİA* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2020), 31/536-537.

²⁸³ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 108-109.

Raporda, ehil olsun olmasının herhangi bir adayın bir aracı vasıtası ile iltimas sağlayarak sultanın lütfuna mazhar olması eleştirilir. Mesleğe haksızlıkla giren bu tür kimseler mülazemet beklemeden tayin edilip terfi almaktadır²⁸⁴.

Mülazemet süresi konusunda Akdağ iki yıl kaydını düşerken İnalıcık 1597 tarihli bir fermana göre bu süreyi üç yıl olarak belirtir²⁸⁵.

2.3.3.2. Kadı Azlini Gerektiren Durumlar

Osmanlı kroniklerinde kadı azli konusunda en eski rivayet, Yıldırım Bayezid'in kadıların aynı eve toplatılıp, hepsinin yakılmasını emredecek kadar öfkelenen şikayetler sonucunda yer alır. Sultanı bu denli kızdıran kadıların rüşvet ve yolsuzluk iddialarının ayyuka çıkması olur. Sultanın aşırı hiddeti karşısında çok sevdiği Habeş asıllı nedimi araya girerek kadılardan şikayete yol açan esas sebebin gelir yetersizliği olduğunu sultana beyan eder. Nedim, bu durumun çözümünün kadılar için bir gelir kaynağı tahsis edilmesi gerektiğine sultanı ikna eder. İkna edilen sultan ve diğer devlet adamlarının da onayı ile kadıların geçim sıkıntısı çekmemesi ve rüşvete sapmamaları için yaptıkları hizmet karşılığına belirlenen miktarlarda ücret almaları karara bağlanır²⁸⁶.

Osmanlı kanunnamelerinde kadının hangi durumlarda azil edileceğine dair hükümler açıkça belirtilir. Buna göre Niğbolu Vilayeti Kanunnamesinde: “Ve subaşıların ve sipahilerin cüzi bahane ile tımarları alınmaya. Meğer sefer-i hümayuna varmaya ve yahud katl-i nefis idüp sancakbeyi ve kadı mektublarıyla malum olmuş ola. Ol vakit zikr olan mektublar hıfzolunub tımarın ahara vereler. Sonrada sipahi ve yahud subaşı gelüb bu cerime benden sadır olmadı diyü şikayet eyler ise ol mektublar ile cevap vereler ve eğer mezkurlara zikrolan kazıyye telbis ile mektub virilmiş olalar sancakbeyinin ve kadının dahi azline sebep ola” ifadeleri yer alır²⁸⁷. ...ve kadılar vilayette zulm olduğun bilip def

²⁸⁴ İnalıcık, *Adalet Kitabı*, 131.

²⁸⁵ İnalıcık, *Ruznamçe*, 135; Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 395.

²⁸⁶ Kadıların fesadı aleni olmaya başladı. Sultan Bayezid bu durumdan haberdar olunca ne kadar kadı varsa Yenişehir de bir eve konup yakılmasını emretti. Bunun üzerine Yıldırım'ın Habeşli nedimi duruma engel oldu. Habeşli nedim sultana ‘sultanum kadıları kiralım, keşişleri yerine dikelüm’ dedi. Sultan bunun üzerine Ali Paşayı çağırıp sordu: Bu kadılar okumuş mudur? Nedimde okumayanın kadı olamayacağı cevabını verdi. Peki niçin böyle davrandıklarını sordu. Ali Paşa cihetleri olmadığı için böyle yaptıklarını söyledi. Bunun üzerine Ali Paşanın önerisi ile ölen kimseden 1000 akçadan 20 akçasını kadıya resim alınması ve her mektupta iki akça resim alınması kararlaştırıldı. Bu adet o zamandan kaldı. Kadılar azad edildi. Atsız, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, 90-91; Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, 33-34; Lütfi Paşa, *Tevarih-i Ali Osman*, 1/165.

²⁸⁷ Barkan, *Hukuki ve Malî Esaslar*, 267.

eylemezler ise ve def' eylemeye kadir olmadığı vakit dergah-ı muallaya arz eylemeyecek olur ise sebeb-i azl ola²⁸⁸.

Yine merkezden taşraya gönderilen bazı emirlerde haracın kayıtlara göre toplanması ve deftere kaydedilip kadı tarafından imzalanıp mühürlenmesi istenirken aksi durumun azil sebebi olacağı kaydedilmiştir²⁸⁹. Buradan da anlaşılabileceği gibi kadının tımar gibi önemli bir meselede ihmali, bulunduğu kazada zulme göz yumması, merkezden gönderilen emre itaat etmemesi gibi durumlar azil sebebidir.

Osmanlı Devleti'nde ulema katline sıcak bakılmaz. Ümera sınıfında farklı olarak ulema sınıfı bu idam konusunda bürokrasinin en imtiyazlı sınıfını oluşturur. Ulema sınıfı dışındaki diğer askeri sınıf, devşirmeler, sultanın kulları sayılması itibarıyla can ve mal güvenliğine dair teminata sahip değil. Ulema katli için fetva alınırken ümera için buna gerek duyulmaz. Sadrazamların bile sultan karşısında herhangi teminatı yoktur²⁹⁰. Bununla birlikte Yavuz döneminde kazasker katli ve IV.Murad döneminde kadı katli ile ilgili rivayetlere rastlamak mümkündür²⁹¹.

2.3.3.3. Kazasker ve Kadıların Gelir Kaynakları

Yıldırım Bayezid döneminde kadılardan gelen şikayet ve rüşvetin arttığına dair şiddetli söylentiler sebebi ile sultanın hiddetlenip tüm kadıların toplatılıp bir evde yakılmasını emrettiğine dair rivayete daha önce yer verildi. Osmanlı kroniklerinde yer alan rivayetlere göre bu olaydan sonra kadıların yaptıkları işlemlerden alacakları vergi oranları belirlenir²⁹². Ali Paşanın önerisi ile ölen kimsenin miras taksiminden 1000 akçadan 20 akçasının kadı resmi olarak alınması kararlaştırılır²⁹³.

Kadıların geliri kendi kaza bölgelerindeki her 1000 hane için 10 akça olarak hesaplanır. Fatih döneminde kadılıklar günlük geliri 300 akçadan aşağı ve yukarı olmak üzere iki

²⁸⁸ Barkan, *Hukuki ve Malî Esaslar*, 270

²⁸⁹ ...harcgüzar keferenin haraçların haracilere verilen nişanlı defter mucebince o yerin kadıları marifeti ile mahkemede aldırıp ellerine verilen defter gibi kendileri defter edeler. Kadılar dahi kendi caniblerinden defter edeler. Tamam olunca kadılar yazdığı defteri haraciler defteri ile mukabele edip nush eyledikten sonra imzalayıp mühürleyip kapıma göndereler. Naib imzasıyla gelen makbul olmayıp azline sebep olur. Züleyha Yörдем Sönmezışık, *Bursa A-119 Numaralı Şer'îye Sicili Tahlil ve Transkripsiyonu*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 536-538.

²⁹⁰ Mumcu, *Siyaseten Katl*, 60-65.

²⁹¹ Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, çev. Zuhuri Danışman (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967), 1/338; Azamat, *Tevarih-i Al-i*, 120.

²⁹² Atsız, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, 91.

²⁹³ Azamat, *Tevarih-i Al-i*, 36.

gruba ayrılır. 300 akçadan yukarı kadılıklar mevla ya da molla ünvanı ile mevleviyet payesi ile diğerlerinde ayrışır. Bu grup kadılıklar imtiyazlı bir grubu oluşturur²⁹⁴. Fatih Kanunnamesinde bir sicilden yedi akça, hüccetten otuziki akça, imzadan oniki akça, miras paylaşımından binde yirmi akça, bakire nikahından otuziki akça, dul kadının nikahından ise 15 akça olarak kadının bu işlemlerden alacağı ücret net bir şekilde belirtilir²⁹⁵.

Burada kanunnamelerde belirtilen harç miktarlarına uyulup uyulmadığı bakımından birkaç örneğe yer verelim. Örneğin miras taksimi söz konusu olduğunda zaman zaman kadının bu işlemde aldığı harç akçe cinsinden sicile kaydedildiğinden devletin belirlediği harç oranlarına ne derece uyulduğunu hesaplayabiliriz. Örneğin, Manisa 1535-1565 tarihlerini kapsayan sicilde kadı vefat eden şahsın borçlarını terekeden çıkardıktan sonra kalan 4500 akçeden 110 akçe harç alır. Hesaplandığında yaklaşık % 2.44 (% 24.4) oranına tekabül eder. Yine aynı sicilde kadı 3500 akçeden 68 akçe harç alır. Bu ise % 1.94 (% 19.4) gibi bir oranı gösterir. Aynı deftere devam ettiğimizde başka bir kayıta bu kez kadının bu kez % 1.17 (% 11.7) oranında miras taksiminden mahkeme harcı aldığı görülür. Aynı deftere ait başka bir kayıta % 1.5 (% 15) oranı karşımıza çıkar. Yine aynı defterden devam ile bu kez karşımıza % 2.15 (% 21.5) oranı; bir başka kayıta % 1.8 (% 18) gibi oranlar karşımıza çıkar²⁹⁶. Fatih kanunnamesinde % 20, I. Selim dönemine ait kanunnameye % 15 olarak belirtilen tereke taksiminden alınacak harç oranı ile kıyaslandığında kanunnamelerde belirtilen orandan bazen biraz daha yüksek bazen de daha düşük oranda kadının miras taksiminden harç aldığını gösterir. Belirttiğimiz örnekler Kanuni dönemine ait olması sebebiyle o döneme ait kayıtlara baktığımızda Anadolu beylerbeyine, gerek askerî gerekse reaya tayfasının mirasının olduğundan fazla gösterilip varislerin mağdur edildiğine dair divana yapılan şikayet üzerine gönderilen hükme de rastlanır. Bu hükümde özellikle küçük varis ya da yetimlerin mağdur

²⁹⁴ İnalçık, “Kazasker Ruznamçe Defterlerine Göre Kadılık”, *Adalet Kitabı*, ed. Halil İnalçık, (Ankara: Kadim Yayınları, 2012), 125.

²⁹⁵ *Fatih Sultan Mehmed Atam Dedem Kanunu*, haz. Abdülkadir Özcan, Hazine Yayınları,, İzmir 2013, 21. Benzer oranlara Osmanlı kroniklerinde de rastlamak mümkündür. Sadeddin, *Tacüt-Tevarih*, 1/214. I. Selim dönemi kanunnamelerinde ise miras taksiminden %15 akçe alınacağı kayıtlıdır. Yaşar Yücel - Selami Pulaha, *I. Selim Kanunnamesi (Tirana ve Leningrad Nüshaları 1512-1520)* (Ankara: TTK Yayınları, 1995), 73.

²⁹⁶ Turgut Uzun, *Manisa'nın 6 Numaralı H.942-773 (M. 1535-1565) Tarihli Şer'îye Sicil Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (Niğde: Niğde Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 184-185, 71, 70, 132, 149-150.

edilmemesi emredilir Miras taksiminden alınacak oran olarak ise bu kez rakamsal ifade ile değil “adet-i kadime” ifadesi ile belirtilir²⁹⁷. Bu bakımdan kadıların miras taksiminden net olarak aldıkları oranı söylemek kolay değildir. Bu oran zaman ve bölgeye göre değişebilmektedir.

Kadıların gündelikleri, onların rütbeleri, atandıkları kazanın büyüklük ve önem derecesini gösterir. Devlet kadılara hazineden para ödemez kadılar yaptıkları işlemler karşılığında tahsil ettikleri rusüm ile geçinir. Bu sebeple kadılar kendi bölgelerinde başka bir bölgenin kadısının müdahil olmasını veya işlem yapmasını istemez. Bu durum kanunnamelerde de yasaklanmıştır. Kadılar mahkemeye gelen her türlü davadan ücret almanın yanı sıra nikah akdi, tereke taksimi ve diğer sözleşme tarzındaki işlemlerden aldıkları ücretler kadıların toplam gelirini oluşturur²⁹⁸. Selim I Kanunmesine göre kadı, hüccetten 26 akça alacak bunun da 4 akçası naibe, 2 akçası ise katibe verilecekti. Aynı kanunnameye göre dul kadın nikahından alınacak 20 akçanın 15’i kadının, 3’ü naibin 2 akçası da katibin olacaktır²⁹⁹.

Peki Osmanlı kadısı varlıklı bir bürokrat mıdır? Kadı bazen de nakit parası mal ve mülkü ve kişisel ev eşyası ile zengin bir şahıs olarak karşımıza çıkabilir. 1583 tarihli bir fermanndan bir kadının 10.000 altın vakfettiği görülmüştür. Konyalı ve eski kadılardan olduğu anlaşılan bu şahıs 10.000 altın ile Konya ve çevresinin en büyük kredi kaynağı durumundadır. Bu şekilde ihtiyaç sahiplerine verilen borç para ile vakfa faiz yoluyla gelir sağlanır. Yine 1593 tarihli bir kayıttan eski Kudüs kadısının Ankara’da darü’l kurra için 150.000 akça vakfettiği görülür. Bu miktarlarda parayı vakfedebilen kadıların oldukça zengin olduğu sonucuna ulaşılabilir³⁰⁰. Ancak her kadının geliri farklı düzeydedir³⁰¹.

Naima 1015/1606 yılında Belgrad kadısı Murad Paşaya 2000 altın borç verdiğini kaydeder. Murad Paşaya Belgrad’da iken sadrazamlık verilince kadı Çeşmi Efendiye de Halep mevleviyeti verilir³⁰². Kadıların refah durumu görev yaptığı kaza ve döneme göre değişiklik göstermiş olmalıdır. Sicillerde, kadının vakıftan ya da başka bir kadıdan veya

²⁹⁷ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 5/54.

²⁹⁸ Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 105-107.

²⁹⁹ Yücel - Pulaha, *I. Selim Kanunnamesi*, 54.

³⁰⁰ Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 187.

³⁰¹ XVII. yüzyılda malulen emekli bir kadının terekası hakkında bakınız: Saadet Maydaer, “XVII. Yüzyılda Bursa’da Emekli Bir Kadı Baldırzade Oğlu Derviş Mehmed Efendi ve Serveti”, *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fak. Dergisi* 13/2 (2008), 569-592.

³⁰² Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, 1/475.

kadının herhangi bir şahıstan borç aldığına dair kayıtlara da rastlamak mümkündür³⁰³. Dolayısıyla birkaç spesifik örnek yanıltıcı olabilir.

Kadının maiyetinde yer alan bab naibi, müşavir, çuhadar ve diğer görevlilerin de belirli bir maaşı yoktur. Bunlar şer'i gelirden pay alırlar. Kadının maaşı 500 akça yevmiyeli mevleviyetler derecesinde hesaplanmış olmakla birlikte bunun üzerinde bir gelir elde edilebilir. İstanbul kadısı yaptığı şer'i işlerden belirli bir ücret alır. Bu belirli ücretinden fazlasını talep edilmesi Divan-ı Hümayun'a şikayet sebebidir. İstanbul Rumeli toprağında yer aldığından Rumeli kazaskerliğine bağlıdır³⁰⁴. Kazaskerliğinde kendine has ciheti vardır³⁰⁵.

Hazerfen Hüseyin Efendi kadılık ile ilgili önemli bilgilere yer veriyor. Buna göre bu dönemde nevbet alınıp kazaskere onar mülazım vermek ferman olunmuştur (ve ila yevmina kanun oldu). 1001 senesinde Zekeriya Efendi vefat eder yerine Bostanzade fetva makamına tekrar tayin olunur. Kendisi arpalığa bedel 600 akça vazife ile tayin edilir. III. Mehmed'in cülusunda 100 akça daha terakki ihsan edilerek ve 700 akça olur. Ardından 50 akça daha zam yapılır. Rumeli kazaskerinin vazifesi 572 akçadır. Anadolu kazaskerinin vazifesi ise 563 akçadır. Rumeli ve Anadolu kazaskerliğinden emekliye ayrılanların vazifeleri 200 akçadır. İstanbul kazasından olanların 120'şer akçadır. Bazılarına riayeten 200 akça verilmiştir. Mekke, Medine, Edirne, Bursa kazasından emekli olanların 100 akçadır. Ancak bunlardan bazılarına 120 akça verilmiştir. Diğer mevleviyet olan kazalardan ayrılan ve emekli olanların vazifeleri 80 veya 90 akçadır³⁰⁶.

³⁰³ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927 /1513-1521)*, haz. Bilgin Aydın - Ekrem Tak, ed. Çoşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 221; Yakup Ünal, XVII. (1615-1617) *Yüzyıl Başlarında Bursa (B-35 Numaralı Bursa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 122-123; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971/ M. 1562-1563)*, 125-126.

³⁰⁴ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 139-137; Rumeli'de ilk tımarların kadılara ve askeri teşkilattan da yayalara verildiği anlaşılmaktadır. Çirmen sancağında yer alan tüm kadınların tımar tasarruf ettikleri görülür. Bu tımarlar cihet-i kaza sebebiyledir. Gökbilgin, *Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, 77-79.

³⁰⁵ Rumeli kazaskerinin vazifesi 572 akçadır. Anadolu kazaskerinin vazifesi ise 563 akçadır. Rumeli ve Anadolu kazaskerliğinden emekliye ayrılanların vazifeleri 200 akçadır. İstanbul kazasından olanların 120 şer akçadır. Bazılarına riayeten 200 akça verilmiştir. Mekke, Medine, Edirne, Bursa kazasından emekli olanların 100 akçadır. Ancak bunlardan bazılarına 120 akça verilmiştir. Diğer mevleviyet olan kazalardan ayrılan ve emekli olanların vazifeleri 80 veya 90 akçadır. Hüseyin Efendi, *Telhis'l Beyân*, 199.

³⁰⁶ Hüseyin Efendi, *Telhis'l Beyân*, 199.

2.3.3.4. Adlî Hiyerarşi

Orhan Bey Bursa'yı ele geçirip devlet teşkilatını düzenleyinceye kadar başkent kadısı kadıasker görevini de yerine getirdiğinden ayrıca bir kazasker yer almaz³⁰⁷. Kara Halil kazaskerliğe getirildiğinde boşalan başkent kadılığına başka bir atama yapılır. Böylece kazaskerlik ile başkent kadılığı birbirinden ayrılmış olur (1361/763). Sefer zamanında başkent kadısının da sefere katılması sebebiyle başkent kadılığı işi aksadığından bu görev için kazasker atanarak mesele çözüme kavuşturulur³⁰⁸.

Orhan Bey döneminde devlet hızla teşkilatlandırılır. Ele geçirilen yeni yerler kaza şeklinde tesis edilir. Bu kazalara fetihten hemen sonra kadı ve subaşı tayin edilir. Bu idari birimlerde, adlî-idarî-beledî tüm işler kadılara bırakılır. Bu dönemde başkent Bursa'da divana katılarak kadıların tayin-azil işlerini de yerine getirir. Erken dönemde Bursa kadısı sefere katılınca merkezdeki işler aksadığından yukarıda da belirtildiği gibi kazaskerlik kurumu tesis edilir. I. Murad dönemine denk gelen bu süreçte Çandarlı Kara Halil ilk kazasker olur. Çandarlı daha sonra kazaskerlikten vezirliğe geçer. Çandarlı Kara Halil Paşa ardından oğlu Ali Paşa ve sırasıyla aynı aileden Halil Paşa, Süleyman Paşa ve İbrahim Paşa kazaskerlik görevini ifa eder. Fetret döneminde Musa Çelebi ve Çelebi Mehmet'te bulundukları yerlerde kendilerine kazasker tayin eder. Bu dönemdeki ilmiye tayinlerini Osmanlı klasik düzenindeki sistematikleştirilmiş yapı ile kıyaslamak ve tüm kadıların merkezden atandığını düşünmek hataya sevk edebilir. Örneğin, Murad I. Döneminde Osmanlı Devleti henüz merkezi bir devlet olmaktan uzak olduğundan Rumeli'de Evrenos Bey gibi uç beyleri özellikle idari ve hukuki olmak üzere her anlamda özerk bir yapıya sahiptir³⁰⁹.

Kazaskerlik kurumu gerçek anlamda Fatih döneminde tesis edilir. Bu kurum XVI. yüzyıldan itibaren gelişmiş ve teşkilatını tamamlamış olarak karşımıza çıkar³¹⁰. İlmiye teşkilatının tepesinde yer alan kazaskerlik, şeyhülislamlık gibi mevkiler Osmanlı sultanına meşruiyet kazandırma araçlarından biridir. İpşirli, Osmanlı sultanlarının tahta

³⁰⁷ İlk Osmanlı sultanlarından Orhan ve I. Murad sabahları saray kapısının önünde doğrudan doğruya halkın şikayetlerini dinler ve hüküm verir. Bu dönemde divan-ı hümayunun da esas görevi reayanın şikayetlerini dinlemektir. Osmanlı sultanları divana başkanlık yapmayı bıraktıktan sonra da divana açılan ve adalet kasrı denilen bir pencere arkasından şikayetleri dinlemeyi önemli görev addeder. İnalcık, "Adaletnameler", *Belgeler* (Ankara: TTK, 1993), 50-51.

³⁰⁸ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 284.

³⁰⁹ Öztürk, *Sultan I. Murad'ın Evrenos Bey'e Verdiği İmtiyaz Beratı*, 151.

³¹⁰ İpşirli, *Kazaskerlik*, 604-614.

çıkıldığında şeyhülislam, Anadolu ve Rumeli kazaskeri, İstanbul, Mekke-Medine kadısı gibi önemli konumdaki mevleviyet kadılarının biatları ile meşruiyet kazandığını ifade eder³¹¹. Bu durum daha önce belirttiğimiz gibi devletin kuruluş sürecinde aktif rol oynayan ilmiye sınıfının kendine imtiyazlı konum edinme ve bunu sürdürme eylemidir.

Anadolu kazaskerine bağlı Anadolu kadılıkları da iptidadan başlayarak tasia, samine, sabia, sadise, hamişe, rabia, salise, saniye, Musul ve sitte-i Mısır derecelerinden oluşur. Anadolu kadılıkları da böylelikle 10 dereceye ayrılmıştır. Anadolu kazaskerine tabi Mısır kadılıkları da sadise, hamise, rabia, salise, Musul ve Sitte-i Mısır olmak üzere altı dereceye ayrılır. Bunlar içinde en yüksek dereceli sitte-i Anadolu ve sitte-i Mısırdan tecrübeli ikişer kişi Anadolu kazaskeri divanında müşavir olur. Bu müşavirlere ilmiye dilinde tahta başı denir. Bunlar kazaskerin sağında ve solunda oturduklarından sağ tahtabaşı ve sol tahtabaşı adını alır. Kendilerine arpalık tahsis edilir. Rumeli, Anadolu ve Mısırdaki kazalarda kadılık ederek sitte derecesine çıkanlara eşraf-ı kuzat denmektedir. Kaza kadılarını tayinlerini kazasker yapar. Kazaskerler yaptıkları tayinleri divan sonrası bizzat padişaha değil yeni düzenleme gereğince, şeyhülislama sunar ve onun aracılığıyla sadaret yoluyla sultana arz edilir³¹².

XVI. yüzyılda görev yapan kazaskerler Sahn müderrisliğinden mevleviyet kadılığına tayin edilip sonrasında Anadolu ve Rumeli kazaskeri olmaktadır. Genel olarak uygulama bu şekildedir. İstanbul'a atanmadan önce sırasıyla Edirne veya Bursa kadılığı gelir. Mısır, Şam, Halep, Mekke, Medine kadılıkları kazaskerlerin daha önce görev yaptıkları mevleviyet kadılıklarıdır. İstanbul kadılığından Anadolu kazaskerliğine tayin yapıldığı gibi bu hiyerarşi atlanarak doğrudan Rumeli kazaskeri bazen de şeyhülislamlığa tayin edilen kadılar vardır. Aynı yüzyılın ilk yarısında kazaskerlik veya mevleviyet kadılıkları ardından müderrislik yapan alimlere rastlanır. Çivizade Muhyiddin Efendi Sahn müderrisliğinden Mısır kadılığına ardından Anadolu kazaskerliğine buradan da şeyhülislamlığa getirilir. Bu görevden sonra da Rumeli kazaskeri olur. Bu dönemde dikkati çeken bir başka nokta özellikle yüzyılın ilk yarısında kazaskerlerin uzun süre görevde kalmalarıdır³¹³.

³¹¹ İpşirli, *Kazaskerlik*, 637.

³¹² Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 93.

³¹³ Şentop, *Kazaskerlik*, 66-67.

Bu hiyerarşik sıralamadan geçmeden müderrislik veya kadılık yapmadan kazasker olmak bazı durumlarda mümkündür. Şair Baki bu hiyerarşiden geçmeden kazaskerlik makamına getirilir³¹⁴. Bir başka örnek Reisü'l etibba Musa Efendi bazı medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Anadolu kazaskeri tayin edilir. Cinci Hüseyin Efendi de gerekli eğitimi olmadığı halde Galata kadılığına getirilir, buradan da Anadolu kazaskerliğine yükseltilir. Bunun tersine olarak kazaskerlikten sonra kadılık ve müderrislik yapanlara da rastlanır. Damad Mehmed Efendi (Vefatı H.1022/M.1613) Anadolu kazaskerliğinden sonra Mısır kadılığına tayin edilir. Bundan birkaç ay sonra Rumeli kazaskeri olur. Buradan mazul olduktan sonra ikinci defa Anadolu kazaskerliğine tayin edilir. Bu görevden de mazul olunca Galata kadılığı yapar. Sırayla Rumeli kazaskeri ve Mekke kadısı olur. Bu dönemde payeli tayinler artar. Kazaskerlerin önemli bir kısmı bu göreve gelmeden önce kazaskerlik payelerini alır. XVIII. yüzyıl ilk yarısında görev yapan 66 kazaskerin çoğunluğu bu göreve gelmeden önce İstanbul kadılığı yapar. Fiili olarak bu görevi yapmayanlar da payesini alır³¹⁵.

1574 yılından itibaren şeyhülislam, kaza kadıları ve küçük müderrisler dışında kalan mevali kadılarını, müderris ve kazaskerleri tayin yetkisine sahip olur. Kazasker ve mevali kadılarının tayini sadrazamın görüşü alınarak gerçekleştirilir. Daha sonra kazaskerden kadı tayin yetkisi tamamen alınarak tüm yetki şeyhülislamda toplanır³¹⁶.

Kazaskerlik Fatih döneminde Anadolu ve Rumeli kazaskerliği olmak üzere ikiye ayrılır. Kazaskerliğe 500 akçalı mevleviyetlerden terfi edilir. XVI. yy ikinci yarısına kadar kazasker olabilmek için belirli bir düzen bulunmaz. Bu dönemden itibaren Anadolu kazaskerliğine Anadolu kazaskeri payesi ile İstanbul kadılığı yapanlar getirilir. Buradan da Rumeli kazaskerliğine terfi edilir. Daha sonra getirilen paye kanunu ile mevleviyetlerin ve kazaskerliklerin önce o makamın payesini almaları daha sonra fiili

³¹⁴ Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, 1/66.

³¹⁵ Şentop, *Kazaskerlik*, 67-69. Kazasker makamını belli bir dönemden itibaren payeli tayinler yapılmaya başlanır. Payeli tayin yükselme durumundaki bir kadının boş kadro bulunamaması sebebiyle hükmen o kadroya yükseltilmesi sebebi ile tayin edilmesi demektir. Bu dönemde ilmiye kadrolarında yoğunluk olması ve kadro bekleyen çok sayıda adayın olmasının böyle bir uygulamaya yol açtığı söylenebilir. Her kadılık için payeli tayin yer almaz. Payeli kadılıklar daha çok büyük mevleviyetlerdir: İstanbul, Mekke, Edirne, Bursa, Mısır, Medine, Şam, Kudüs ve Halep kadılıkları. Bunların arkasından Selanik, Galata, Yenişehir, Filibe, Üsküdar, Havass-ı Konstantiniye (Eyüp), İzmir, Bağdat, Diyarbakır, Manisa, Sofya, Belgrad kadılıkları gelir. İlk grupta yer alan mevleviyetlerde kadılar önce payeyi alır fiili olarak göreve başlamaları daha sonradır. Ancak bununla birlikte bunun her zaman bu şekilde uygulanmadığı da görülür. Şentop, *Kazaskerlik*, 52-53.

³¹⁶ Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 264.

olarak o makama tayin edilmeleri kanunlaştırılır. Rumeli kazaskerliği görevinde bulunan kadının, eğer Anadolu'dan mazul olanlar arasında ehil biri yoksa yeniden Rumeli kazaskeri olması mümkündür. Eğer varsa bunların arasından en iyisinin Rumeli kazaskerliğine getirilmesi gerekir. Kazaskerlik süresi bir yıldır. XVI. yy ikinci yarısından itibaren Rumeli kazaskerleri şeyhülislam olur. Az da olsa Rumeli kazaskerliği yapmadan şeyhülislam olanlara rastlanır³¹⁷.

Kazaskerlik Osmanlı Devleti'nde kendine has bir yapıya bürünür. Daha önce Türk-İslam devletlerinde aynı isimle bu kurum yer almakla birlikte Osmanlı Devleti'nde kendine özgü bir şekle dönüşür. Osmanlı Devleti'nden önce yer alan bazı devletlerde kazaskerlik kurumu özel yargı kurumu olarak işlevini yerine getirir. Kazaskerlik, sivil kazanın başında yer alan kadılıkudat ile birlikte var olur. Bu bakımdan kazaskerlik sivil kaza ile ilgisi olmayan askeri yargı işlerine bakan bir kurum haline dönüşür. Osmanlı devletinde kazaskerlik aynı adı taşımakla beraber kadılıkudatın görevlerini de kapsayacak şekilde genişletilir. Kadılıkudatlık yerine kazaskerliğin kurumsallaşarak yargının kazaskerlik altında toplanması Osmanlı Devleti'nde hayata geçer. Aslında Osmanlı Devletinde kazaskerlik Fatih dönemine kadar veziriazamlığın bir alt birimi olarak yer alır. Fatih'e kadar veziriazamlar kazaskerlikten gelir. Bu durum, veziriazamın vezirler yerine kazaskerden tayin edilmesi, sivil idareye işaret etmesi açısından önemlidir. Bu dönemde kazaskerlik, veziriazamlık dışındaki diğer görevlerden daha itibarlı olsa gerektir³¹⁸.

XVI.yy ikinci yarısına kadar kazaskerler kadı ve müderris adaylarını sadrazama arz eder. Yevmi 40'tan yukarı müderris ve mevali sadrazama arz ile tayinleri gerçekleşir. Daha sonra 40'tan fazla yevmiyeli müderrisler ve mevalinin tayinleri şeyhülislama bırakılır³¹⁹.

Kaza kadılıkları 5'er akça zam ile yirmiden kırk akçaya doğru çıkarken ilerleyen dönemde para rayicine göre kırk akçadan başlayarak yüzelli akçalık son mertebeye ulaşır³²⁰. Rumeli kazaskerine bağlı Rumeli kadıları mülazemetten sonra Çinad derecesinden başlayıp Eğri, İnebahtı, Salise-i Saniye, Karib-i Ala ve son derece olan Sitte-i Rumeliye kadar çıkar ve buradan emekli olur. İçlerinde kıymetli olanlardan ikisi Rumeli kazaskeri divanında müşavir olarak yer alırdı. Rumelideki kazalar bu şekilde dokuz

³¹⁷ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 152.

³¹⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 85-88; Şentop, *Kazaskerlik*, 4.

³¹⁹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 156.

³²⁰ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 94.

dereceye göre ayrılır³²¹. Kaza kadılıkları ise Rumeli, Anadolu ve Mısır kaza kadılıkları olmak üzere üçe ayrılır. Rumeli de kadılık yapanlar Rumeli kazaskeri defterinde kayıtlı olduklarından Anadolu kadılığına geçemez. Bunlar, Rumelideki kazalarda yükselmek suretiyle kadılık eder. Anadolu da kadılık yapanlar da Anadolu kazaskeri defterinde kayıtlı olduklarından Anadolu’da yer alan kazalarda yükselir. Rumeli kaza kadılıkları dokuz, Anadolu’da on, Mısır’da ise altı sınıfa ayrılır. Kadılık geliri her 1000 hanede 10 akça olarak belirlenir, kadı tayininde resm-i berat olarak aylığın belli bir kısmı tahsil edilir³²².

Kaza kadısı tayinleri divan-ı hümayun toplantısı sırasında ve arz günü denilen günde kazaskerin sultana arzı ile gerçekleşir. Anadolu kadılarını Anadolu kazaskeri Rumeli kadılarını ise Rumeli kazaskeri elindeki deftere göre arz eder ve sultanın iradesini alır. Aynı kadılığa sırası gelmiş birden çok aday talip olursa bu adaylar arasında sınav yapılır. Bu sınav XVII. yüzyıldan itibaren nadiren yapılmış daha çok rica ve iltimas ile kadı tayin edilmiştir³²³.

XVI. yüzyıla kadar vezirlik ve kazaskerlik makamları arasında Çandarlı İbrahim örneğinde de görüldüğü gibi bir geçiş olabiliyordu. Kazasker vezir olabilir ama vezir kazasker olamazdı.

XVI. yüzyılda tüm üst düzey kadılıklar birbirine rakip birkaç ulema ailesinin eline geçer. İlerleyen süreçte zadeler dönemi başlar³²⁴. Buna bir örnek müderris Çivizade İlyas’ın torunları olan Çivizade sülalesidir. 1537 de İlyas’ın oğlu Muhiddin Anadolu kazaskerliğine getirilir. Oğlu Mehmed 1575’te yine aynı göreve gelir. İki yıl sonra da Rumeli kazaskeri olur. III. Mehmed’in hocası Saadeddin 1598 yılında şeyhülislamlığa getirilir. 1601’de Sadeddin’in oğlu Mehmed Esad Anadolu kazaskerliğine atanır. Diğer oğlu da babasının yerine şeyhülislam olur. Teoride her kadı kazaskerlik makamına yükselebilir. Ancak devletin küçük kentlerinde görev yapan kadılar için bu pek de olası değildir³²⁵.

³²¹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 92.

³²² Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 91.

³²³ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 105.

³²⁴ Tezcan, *Journal of Islamic Studies*, 390-393.

³²⁵ İmber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, 218-219.

BÖLÜM 3: KANUNNAME VE MAHKEME

3.1. Osmanlı Kanunnameleri

Arapça usul, nizam anlamlarına gelen kanun sözcüğü Yunanca “kavıcu” sözcüğünden türemiştir³²⁶. Sözcük Abbasiler devrinden itibaren Arapça ve Farsça’da vergi belirleme, vergi kaydı ya da vergi kanunu anlamlarında kullanılır. İlhanlı belgelerinde belirtildiği gibi kanunların amacı köylüler ve şehirliilerin vergilerini ödemesini sağlamaktır. Osmanlı sultanları da aynı amaçla kanunnameler yayınlar³²⁷. Osmanlı Devleti’nde, batılılaşma çabalarından çok önce Anadolu dışındaki diğer İslam devletlerinde rastlanmayan ve şeriatтан farklı olarak örfi hukuka dayanan bir kanunlaştırma faaliyeti görülür³²⁸. Osmanlı kanunnamelerinde ağırlıklı olarak devletin temel düzenini teşkil eden toprakla ilgili meselelere, tımar ve buna bağlı olarak tahsil edilecek vergi konularına yer verilir.

Osmanlı geleneğinde yeni bir fetih sonrası öncelikli olarak buranın tahriri yapılır. Ele geçirilen bu yerde mevcut kanunname bazen ufak değişikliklerle birlikte korunmakla birlikte bazen de yeni kanunname düzenlenerek bölgenin idaresi sağlanır. Ebussuud, Budin’in tahririni yaptıktan sonra Budin kanunnamesini miri rejim kapsamında İslam hukukuna göre düzenler. Ebussuud, devleti arazinin sahibi, işleyeni de kiracı hukuku kapsamında değerlendirir. Bu bakış, devletin toprak hukukundaki temel anlayışını yansıtır³²⁹.

Osmanlılarda kadı hem şer’i konulara hem de örfi meselelere bakar. Örfi yasalar için şeyhülislam “Şer’i maslahat değildir. Ülü’l emr nasıl emretmişse öyle hareket etmek gerekir diye beyanda bulunmuştur³³⁰.

Osmanlı Devleti’nde ilk kanun koyma faaliyeti Osman Gazi döneminde gerçekleştirilmiştir. Karacahisar’ın fethinden sonra (1299-1300) Germiyan’dan gelen bir şahıs sultandan pazar vergisini satın almak ister. Osman Bey, ilk başta buna tepki gösterse

³²⁶ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 13. Baskı, 2004), 1041; Mehmet Kanar, *Büyük Sözlük Farsça Türkçe* (İstanbul: Birim Yayınları, 1998), 468.

³²⁷ Heyd, “Eski Osmanlı Ceza hukukunda Kanun ve Şeriat”, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*, çev. Selahaddin Eroğlu, ed. Ferhat Koca (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 52. Osmanlı kanunnamelerinde de ağırlıklı olarak tımar sistemine dair kurallar yer alır.

³²⁸ Heyd, *Makaleler*, 46.

³²⁹ Aydın, “Türk Hukuk Tarihi”, 16.

³³⁰ Neşet Çağatay, “Osmanlılarda Şer’i-Örfi Hukuk Kavramı ve Uygulanışı”, *XXII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler* (Eylül 1994), 660.

de bunun eski zamandan gelen bir adet, töre olduğu gerekçe gösterilerek pazarı bekleyene ufak bir nesne verilmesi gerektiği konusunda sultan ikna edilir. Uygulamanın adet olduğuna ikna edilen Osman Bey bu uygulamayı yasalaştırır. Buna göre pazara yük getirip satandan iki akça alınması, satamayanadan ise bir şey talep edilmemesini emreder. Böylelikle sultan Osman, vergi konusunda ilk hükmünü koyar³³¹. Osmanlı kroniği Aşıkpaşazade ve kendinden sonraki diğer kroniklerde yer alan bu kayıttan ilk Osmanlı hukuk uygulamasının vergi konusunda olduğu, bunun da örfeye dayandığı anlaşılır.

Osmanlı Devleti'nde kanun terimi daha önce belirttiğimiz anlamlardan farklı şekillerde de kullanılır. Kanun, yasal kurallar dışında genel emirler anlamına da gelir. Osmanlı Kanunları, sadece örf ya da padişah emirleri değil aynı zamanda İslam hukukunu da kapsar. Bizzat sultan tarafından çıkarılan düzenlemeler ile birlikte devleti ilgilendiren tüm hukuk ve hukuk uygulamaları için kanun tabiri kullanılır.

Osmanlı Devleti'nde kanun veya kanunname yerine farklı bölgelerde farklı kavramların kullanıldığı olmuştur. Örneğin Basra'da tapu kayıtlarında kanun yerine düsturu'l- amel tabiri yer alır. Bu tabir Türkmen Safevi devletinde vergi kayıtlarında yaygın kullanılan bir terimdir. Farsça bir terim olan düstur genellikle kanun sözcüğü yerine kullanılır. Düstur terimi kanun anlamında Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu illerinde özellikle Uzun Hasan topraklarında ve İran'da kullanılmıştır³³².

Osmanlı kanunları mahiyet itibari ile genel bazı hükümlerin sistematik olarak düzenlenmiş olmasından ziyade belirli zaman ve mekanda belirli durumlarla ilgili olarak verilmiş emir ve fermanlardan oluşur. Osmanlı kanunnameleri tek bir genel kanunnameden daha ziyade her yerin örf ve adetine göre bir araya getirilmiş yerel özellikleri de barındıran kanun külliyyatıdır³³³. Her bölge için tek değişmez kanunlar yerine bölgesel özelliklere göre adaptasyonlar ile birlikte esnetilerek daha uygulanabilir hale getirilir. Hem devlet hem de reaya açısından pragmatist diyebileceğimiz bu yaklaşım devletin elde ettiği yeni topraklarda esnek bir yönetim uygulamasını sağlar. Devlet bu gerçekçi ve uygulanabilir yaklaşımları sayesinde elde ettiği yeni topraklarda uzun süre varlığını devam ettirir. Bu esnek yaklaşım kırılğan politikaların önüne geçer.

³³¹ Atsız, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, 28.

³³² Heyd, *Studies Old Ottoman Criminal Law*, 167.

³³³ Barkan, *Hukuki ve Malî Esaslar*, 60.

Osmanlı kanunnameleri çıkarılış şekline göre beş gruba ayrılabilir. Bunlar, padişah hükümleri şeklinde kanunnameler, sancak kanunnameleri, belirli gruplarla ilgili kanunnameler (kanun-u yörükan, çingane kanunu vb.) devlet teşkilatı ile ilgili kanunnameler ve genel kanunnamelerdir³³⁴.

Kanunname, adaletname, ferman, hüküm, hattı hümayuna göre daha geniş kapsamlıdır. Osmanlı Devleti’nde yerleşmiş kanunname geleneğine rağmen Tanzimat dönemine kadar ki süreçte bir hukuk alanının tümünü içine alan kanunlaştırma çalışmasına rastlanmaz. Avrupa hukuk literatüründeki anlamıyla kanun kavramı Osmanlı Devletinde XIX. yüzyılda yer alır³³⁵.

3.1.1. Şer’i Hukuk

İslam hukukuna ait İslam şeriatı, dini ve ahlaki düşünceleri ön plana çıkarıp kişi maslahatını ön plana aldığı halde, kanunda devletin faydasını gözetmek esastır. Şeriat ilahi vahye dayanır. Şeriatla toplum ya da birey yaşamına dair her türlü soruna cevap bulma imkanı olmadığından içtihat yöntemi ile Kur’an da yer almayan bazı meselelere cevap verilebilir. Bununla birlikte şeriat değişmez kabul edilirken kanun ihtiyaçlar doğrultusunda değiştirilebilir. Kanunlar ceza verme eğilimindedir. Bu cezaları, şer’i kurallara nazaran daha kararlı bir şekilde yerine getirme eğilimi vardır³³⁶.

Bazı yazarlara göre ise şeriat kurallarına aykırı değilse kanunlar ve sultanın diğer fermanları geçerlidir. Birçok fetva düzenlemesi, kanunlar ve emirlerin şer’ kavramı adı altında adlandırılması bu düşünce temeline dayanır³³⁷. Osmanlı resmi kullanımı şeran

³³⁴ Kenanoğlu, “Osmanlı Kanunnameleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil”, 148-149. Genel kanunnamelerden hiçbirinin mahkemelerde resmi kod olarak zorlanmadığı ileri sürülebilir. Şu bir gerçektir ki belirli emirler belirli tarihlerde geçerlidir. Her zaman imparatorluğun en son fermanı veya hükmü geçerlidir. İnalcık, *Enclpdy of İslam*, 4/566.

³³⁵ Kenanoğlu, “Osmanlı Kanunnameleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil”, 143-144. Osmanlı kanunname külliyatları esasında ferman veya diğer emirlerin kısa bir özetidir. Belirli durumlar, bireysel özellikler, yerler ve olayları içermez. Ceza kanunları ve vilayet kanunnameleri kalıntıları neredeyse tümüyle ferman kayıtlarının korunmasıdır. Genel kanunnameler tüm imparatorlukta geçerlidir. Vilayet kanunnameleri güvenilir bir alim tarafından denetlenebilir. Heyd, *Studies Old Ottoman Criminal Law*, 171. Osmanlı kanunnamelerinin çoğu özel teşebbüs ile düzenlenmiş kişisel ilgi ve imkanlara göre düzenlenmiş nüshalardan oluşur. Devlet kanunlarının gerçek metnini içeren tam bir kanun külliyatı ve uygulamada başvurulacak mercî olma iddiası genel olarak bulunmaz sultanların emri ve mevcut kanunların bir araya getirilerek defter halinde ciltlenmesi sonucu oluşturulan bazı nüshalar ve bu nüshalardan nakledilen diğer parçalar yine aynı nitelikte olarak ancak teşkilat hakkında genel bir fikir vermek için *noksan ve usulsüz* olarak derlenmiş ve gerçek bir kanun koleksiyonu olmaktan uzaktır. Barkan, *Hukuki ve Malî Esaslar*, 22.

³³⁶ Heyd, *Makaleler*, 56.

³³⁷ Bir hukuk kuralının şer’iliğinden kasıt din hükümlerine aykırı olmamasıdır. Dini hükümler yaşamın her alanını kapsamadığından toplum insiyatiline giren alanlarda şerilik kavramını tartışmak yerine sosyal

ifadesi bu yasal anlamı ifade eder. “Örf ile sabit olan nass ile sabit gibidir”³³⁸. Yine şeran terimi bidat, illegal yenilik ya da dini hukukun aksine vergilerin kanunnameye belirtilen miktardan fazla alınması gibi durumlarda da kullanılır. Bu nokta, kanun ve şeriat arasındaki ayrımın net olmaktan uzaklaştığı alandır³³⁹. Örf, adet ve sultan emirlerine dayanan kanunların şeriata aykırı değilse şer’ kapsamına dahil edilip bu doğrultuda da her türlü Osmanlı hukuk kuralı ve hukuk uygulamasını şer’ kapsamında açıklama ve dolayısı ile Osmanlı Devleti’nin şer’i devlet olduğu tezini savunma çabalarına rastlamak mümkündür. Ancak Şer’iye sicillerinden çıkardığımız sonuç medeni hukuk dışında şer’i kurallarının Osmanlı mahkemesinde çok da fazla gündeme gelmediğidir. Medeni hukukta şer’in esas alınmasının sebebi ise bireyler arası ilişkileri devletin kendi bekası için tehdit görmemesinden kaynaklandığı düşünülebilir. Toplum düzenini bozan eşkıyalık veya toprak sisteminin temeli olan tımarların terk edilmesi gibi durumlarda ise derhal örfi hukukun devreye girdiği mahkeme kayıtlarından anlaşılabılır. Esas olarak daha önce de belirtildiği gibi İslam hukukunun öngördüğü bir belirli bir devlet modeli yoktur. Devlet idaresinde esas olan eski Türk geleneksel yönetim anlayışında da vurgulandığı gibi adaletin tesis edilmesidir.

Osmanlı Devleti’nde I.Murad döneminde veziriazamlar Sinaneddin Yusuf Paşa, Çandarlı Halil Hayreddin Paşa ve Çandarlı Ali Paşa tarafından örf hukuku geliştirilir. Osmanlı veziriazamları sultanının onayı ile kanunname hazırlar. Daha önce yer verdiğimiz Celalzade örneğinden de anlaşılabileceği gibi kanunname tedvininde veziriazamın rolü önemlidir. Genellikle ilmiye mesleğinden gelen ve iyi derecede fıkıh bilen erken dönem veziriazamlarına bu konuda devrin önemli alimleri destek olur. I. Murad döneminde Osmanlı mali kurumlarının tesis edilmesinde de görüldüğü gibi devrin alimleri ihtiyaç gereği kanunname neşri için devlet adamlarına telkinde de bulunabilir. Ulema-devlet adamı işbirliği Osmanlı Devleti’nin kısa zamanda örgütlenmesinde bir önemli etkidir. Osmanlı şeyhülislamı örfi hukuk kapsamına giren tımarla ilgili meselelere

gerçeklik ile akılcılık kavramı açısından ele almak daha mantıklı olacaktır. Ali Bardakoğlu, “Osmanlı Hukukunun Şer’iliği Üzerine”, *Osmanlı Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 6/412. Akgündüz ise benzer bir düşünceden yola çıkarak farklı bir sonuca varır. Buna göre şeri kurallara aykırı olmayan her hükmün şeriat kapsamında olduğundan Osmanlı Devleti şer’i bir devlettir.

³³⁸ Köprülü benzer anlayışın Roma hukukunda da yer aldığını ifade eder. Köprülü, “Fıkıh”, *İA* (Ankara: MEB, 2001), 4/603.

³³⁹ Heyd, *Studies Old Ottoman Criminal Law*, 187-190.

hazırladıkları fetva mecmualarında yer verir³⁴⁰. Osmanlı Devleti’nde her zaman esas olan sultanın iradesidir³⁴¹.

XVII. yüzyıl sona ererken sultan II. Mustafa 1107/1695 tarihli ferman ile hüccet ve hükümlerde “şer’ ve kanun üzere” ifadesini yasaklar ve sadece şer’ ifadesinin kullanılmasını emreder³⁴². Bu ifade tarzı dindarlıktan ziyade klasik dönemdeki kadar “mutlak” olmayan sultan iradesinin, zayıfladığının göstergelerinden biri olsa gerektir.

Ebussuud Efendi gibi nüfuzlu bir şeyhülislam da olsa, şeyhülislam kendi hukuki görüşlerinin mahkemede uygulanmasını isterse, bu görüşlerini önce sultana takdim etmesi, sultanın onayı sonrası kadı ve ilgili devlet erkanına bildirilmesi zorunludur. Dolayısıyla şeyhülislamın otoritesi aslında düşünüldüğünden daha sınırlıdır. Osmanlı Devleti’nde kanunların geçerliliği hususunda şeyhülislamın onayına ihtiyaç duyulmaz. Kanunların hukuki temeli, fermanlarda ifade edilen sultanın iradesidir³⁴³. “Osmanlı şeyhülislam ve müftülerinin fetvalarının birçoğunda dini hukukun değil de kanunun tanzim ettiği meselelerle ilgilendikleri her zaman layıkı ile anlaşılmamıştır.”³⁴⁴.

Kanunnamelerde yer alan, “padişah kanunu”, “kanun-u hümayun”, “kavanin-i divan-ı Osmani”, “ferman-ı alıhan-ı zıll-ı Rabbani” gibi ifadeler bu kanunların şeyhülislama danışılmadan neşredildiğinin göstergesidir³⁴⁵.

Devlet görevlileri ile köylü arasındaki ilişki şeriat, kanun ve örfe dayanır. Bu üç unsur idari uygulamada kadı kararlarının temelini oluşturur. Kanunların içeriğini vilayet

³⁴⁰ Taneri, *Vezîr-i A’zamlık*, 57-58.

³⁴¹ Osmanlı sultanları görünüş itibarı ile dini kurallar ve gelenekler kapsamında otoritesini “meşru” addetmeye çalıştı. Bununla birlikte sultanlar otoritesini güçlendirdikçe ilan ettikleri kanunnameler ile meşruluk meselesinin hukuki boyutunu yapılandırdı. Yılmaz Yurtseven, *Osmanlı Devleti’nde Siyasal İktidarın Meşruluk Temelleri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya, 2006, 85.

³⁴² Mahir Aydın, *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı* (Ankara: TTKY, 2013), 53.

³⁴³ Weber’in tanımladığı geleneksel egemenlik türünde yer alan patrimonial egemenlik sultanın iradesine dayanır. Sultan bu iradesini gelenekten alırken yine geleneği muhafaza etme adına yeni kurallar tesis edebilir. Örneğin erk sahibi ile yönetici sınıf arasındaki bağı kuvvetlendiren görevin yerine getirilmesi değil yönetici sınıfın erk sahibine aynı zamanda kişisel bağlılığıdır. Bu bağlılık kapsamında sultan pek çok yeni yükümlülük getirebilir. Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, 341-342. Bu kapsamda Ebuussud’un işlevselliği ve yetkisi, egemen güç açısından sultana şahsi olarak bağlılık düzeyi ile yakından ilgilidir.

³⁴⁴ Heyd, *Makaleler*, 54.

³⁴⁵ Barkan, *Hukuki ve Malî Esaslar*, 59. Kanunname düzenlemelerin önceden şeyhülislama sunulduğuna ve onayı alındığına dair kanıt yok. Ancak kanun ve diğer fermanlar yayımlandıktan sonra şeyhülislam ve diğer müftüler bunu şeriata göre teyid edebilir. Bunların fetvaları sultan ya da divanın üyesinin isteği doğrultusunda yayınlanabilir. Heyd, *Studies Old Ottoman Criminal Law*, 174.

tahrirlerini yapan ve devletin çeşitli bölgelerinde yöneticilik yapmış Osmanlı görevlilerinin kaydettiği yerel örf düzeni belirler. Kısaca, Osmanlı hakimiyet anlayışında ele geçirilen her yerde aynı ve değişmez hukuk kurallarını askeri ve reaya sınıfına dikte etmez³⁴⁶. Bölgesel hassasiyetler dikkate alınır.

Prensipte kanun, sultanın saltanatı boyunca geçerlidir. Yeni sultan tahta çıktığında, bu kanunlar tekrar teyid edilmelidir. Örneğin Ebusuud Efendi maruzatında yeni sultana önceki kanunları devam ettirip ettirmeyeceğini sorar. Bununla birlikte Osmanlı Devleti kanun yapısında korucuyu karaktere de sahiptir. Kullanımdaki kanunları devam ettirme eğilimi yaygın bir uygulamadır³⁴⁷. Yine Osmanlı askeri sınıfına verilen görevlendirme belgeleri, beratların her sultan değişikliğinde tekrar onaylanması gerekir. Bu uygulama “sultanın iradesi” kavramının ciddiyetini hatırlatır.

Osmanlı’da kanunların ferman şeklinde belli bir konuda yayınlandığına sıkça rastlanır. II. Mehmet bu kanunları ilk kez düzenleme yoluna giderek ilk resmi kanunnameyi hazırlar. Sultan bu kanunların en başında bunların atadan gelen kanunlar olduğunu belirtir. Bunu yaparken de bu kanunların gelecek kuşaklar için de bağlayıcı olması niyetinde olduğu düşünülebilir. II. Mehmet’in yayınladığı iki kanunnameden biri reaya diğeri de devlet bürokrasisi içindir. Reaya kanunnamesi, askeri sınıfın yetkisini suiistimal etmesini engellemeyi hedefler. Vergi oranlarının tespiti, para cezalarını düzenlemek gibi kurallar yer alır. Bundan maksat reayaya karşı adaletin sağlanmasını temin etmektir. Genel olarak Osmanlı kanunnameleri Osmanlı vergi ve idari sistemini kapsayan bir biçimde sistematik olarak şekillendirilir³⁴⁸. Devletin vergi meselesine bu kadar ağırlık vermesinin sebebi, tımarların işlenmesi, vergilerin aksamadan toplanması ve devlete ait vazifelerin yerine getirilmesinin toplum düzeninin sağlanması ve egemen gücün bekası için olmazsa olmaz gerekliliğinden kaynaklanır.

En eski Osmanlı ceza ve hukuk kanunları Kraeltitz Greifrenhorst tarafından Almancaya transkript edilir. İncalcık, bunun İstanbul’un fethinden kısa bir süre önce oluşturulduğunu varsayar. Bu kanunlar 1488 yılında kopyalanır. Kanunnamenin ilk üç bölümü ceza

³⁴⁶ İncalcık, *Enclypd of İslam*, 4/564; Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, 61. Prensipte Kanun-î Osmanî her zaman bölgedeki mesele ve köylünün statüsüne adapte edilir.

³⁴⁷ Heyd, *Studies Old Ottoman Criminal Law*, 171-172. Bakınız: Halil İncalcık - Robert Anhegger, *Kanunname-i Sultani ber Muceb-i Örf-i Osmani* (Ankara: TTK Yayınları, 2. Baskı, 2000); Abdülkadir Özcan, *Fatih Sultan Mehmed Atam Dedem Kanunu Kanunname-i Ali Osman* (İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2013).

³⁴⁸ İncalcık, *Enclypd of İslam*, 4/563.

hukukuna dairdir. 4. kısım çeşitli vergiler ve ücretlerle ilgilidir. İncalcık bu kanunları 3 gruba ayırır: 1- Göçebe Kanunu, 2- Cebeliyan Kanunu, 3- Gayrimüslimlerle ilgili kısım. İncalcık kanunnamenin son bölümünün ayrı bir doküman olduğunu daha sonra tamamlandığını belirtir. Fatih kanunnamesinin bir kısmının kendisinden önce hazırlanmış olduğunu ve bir kısmının da sonradan ilave edildiğini savunur. Ancak Heyd, İncalcık ve Kraelitz'in argümanları ikna edici bulmaz³⁴⁹.

II. Beyazıd döneminde Fatih Kanunnamesi, Kitab-ı Kavanin-i Örfiyye-i Osmaniye adı altında genişletilir. Bunların giriş ve bölüm başlıkları aynı kalır. II. Mehmet'in kanunnamesinin ceza hukukunu ilgilendiren ilk bölümü genişletilerek sistematize edilir. İkinci bölüm sipahi, sipahinin reaya üzerindeki hakları ve vergi yükümlülükleri, tımar gelirleri ile yaya, müselleme gibi grupları kapsar. Üçüncü bölüm reayanın yükümlülüklerini, toprağın kullanımı hakkı gibi meseleleri içerir. Sonuç bölümünde iki özel kanunname yer alır. Bundan sonraki kanunname derlemeleri tımar sistemi bozulana kadar bu modeli takip eder. Tımar sisteminin bozulması bu kanunnamelerin geçerliliğini yitirmesine yol açar. XVII. yüzyılda “kanunnameî cedidi sultanî” adı altında yeni kanunnameler bunların yerini alır. XVII. yüzyıldaki kanunnameler bu dönemin yeni sorunlarına cevap vermek için özellikle toprak meselesi ile ilgili konuları içerir. XVII. yüzyıl kanunname derlemeleri ile birlikte fetva mecmualarında da artış kaydedildiği dönem olur³⁵⁰. Gerek kuruluş döneminde gerekse XVII. yüzyıla gelindiğinde kanunnamelerin esas meselesi her zaman toprak sistemidir.

I. Selim döneminde yapılan kanuni düzenlemelerde ise Osmanlı Devleti'nde gelenek ve görenek ile birlikte giden hukuki yapı, töre, vurgulanır. Bu dönem kanunnameleri Fatih'ten Kanuni'ye kadar ki süreçte Osmanlı düzeninin tamamlanması açısından ara dönemi temsil eder³⁵¹. I.Süleyman döneminde, sultanın “Kanunî” lakabından da anlaşılabilceği gibi yoğun bir kanunlaştırma faaliyetine girişilir. Osmanlı hukukunda en köklü düzenleme ya da derleme çalışmaları Kanunî döneminde gerçekleştirilir. Şer'i

³⁴⁹ Heyd, 4. Bölümü spesifik olarak Fatih Kanunu olarak adlandırmak için bir neden olmadığını belirtir. Ona göre ceza ve vergi kanunlarının farklı içerikleri üzerinde durulmamış. Buna göre ilk 3 bölüm, 4. bölümle birlikte göçebe ve tımar kanunlarını tek bir form içinde ele alıyor. İncalcık'ın 4. bölümü ayrı başlık altında ele almasını şaşırtıcı bulduğunu belirten yazar son bölümün ferman şeklinde olduğunu belirterek bu bölümde tek bir cezai kuralın olduğunu belirtir. Heyd, *Studies Old Ottoman Criminal Law*, 8-10.

³⁵⁰ İncalcık, *Enchypd of İslam*, 4/565-565. Kanunnameî cedîd klasik dönem kanunnamelerinden farklıdır. Nişancı bunları hazırlar sultan onaylar. Bunlar örfi kanunları içerirdi. Aynı eser 566.

³⁵¹ Yücel - Pulaha, *I. Selim Kanunnamesi*, 10-11.

hukuk alanında Ebussuud Efendi, örfî hukuk alanında ise Celalzade Mustafa Çelebi ön plana çıkan isimler olur. Dönemin ceza kanunnamesi Celalzade Mustafa Çelebi tarafından kaleme alınır³⁵².

XVII. yüzyıl kanunnameleri daha çok çöküş çağı problemlerine çözüm arar niteliktedir³⁵³. Osmanlı topraklarında yaşanan bu süreç dış dünyada yaşanan gelişmelerden (coğrafi keşifler, Amerika kıtasından Avrupa kıtasına gelen bol miktarda altın gümüş, fiyat artışları, uluslararası ticaret güzergahının değişmesi gibi sebepler) bağımsız değildir.

3.1.2. Fetva Mecmuaları

Şer' veya şeriat sözcüğü sözlükte, Allah tarafından peygamber vasıtası ile tebliğ edilen hükümleri içeren ilahi kanun olarak tarif edilir³⁵⁴. Şer, insanların sosyal ve manevi hayatının ilahi yol üzere tanzim edilmesidir. Bu bağlamda kuran ve hadislerde yer verilmeyen konularda İslam uleması şeyhülislamın fetva kitaplarına başvurur. Bu durum fetva kitaplarının yaygınlaşmasında etkili olur.

İslam şeriatı sadece ibadet, itikat ve uhrevî meselelerde değil aynı zamanda insanların birbirleriyle ilişkilerinde ve dünya işlerinde arzu edilen medeni ve siyasi hukuk kurallarını da belirlemek isteyen islami hukuk ve kanunlar külliyatı olmak iddiasındadır. Ancak tüm bu sosyal ilişki, davranış ve sosyal ağların işleyişine dair kurallar bu kutsal kitap içinde ayrıntıları ile yer almadığından devreye dini hükümleri güncel ya da mevcut durumlara uyarlama ve buna göre bir hüküm verebilmek için dini referanslı yeni çıkarımlar girer³⁵⁵. Bu alan daha önce kısaca bahsettiğimiz içtihatdır.

³⁵² Kenanoğlu, “Osmanlı Kanunnameleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil”, 148. Ebussuud'un fetva derlemesi için bakınız; Ertuğrul Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2012), 65. Ebussuud Efendinin fetva düzenlemedeki rolü ortaya bazı şeri hususlar koymaktan ziyade zamanın gerektirdiği şekilde alınan alınan kanuni tedbirler ile medrese tahsilinden geçmiş konu ile ilgili görevlilere şeri bir dille fetva şeklinde açıklamak olur. Şeri kurallar dışında daha önceden sultan tarafından verilmiş istisnai durumları da içeren uygulamaların önde gelenlerini göz önüne alması istenmiştir. Ebussuud Efendi tarafından verilen fetvaların çoğu kendisi şeyhülislam olmadan önce verilen bazı emir ve fermanlara dayanması ve bunun gibi sultan emirleri ilgilendiren hususların öteden beri kural haline geldiğinin delil olarak gösterilmesi dikkat çekici bir noktadır. Barkan, *Hukuki ve Malî Esaslar*, 51-52.

³⁵³ İnalçık, *Enclypd of İslam*, 4/565-565.

³⁵⁴ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3/341. Benzer başka bir tanıma göre de şer kelimesi dini anlamda insanların sosyal ve manevi hayatını ilahi yol üzere tanzim etme şeklindedir. *Türk Hukuk Lügati*, 311.

³⁵⁵ Barkan, *Hukuki ve Malî Esaslar*, 10.

Türk devlet anlayışında ise hukuk kuttan ayrılmaz. Şeriatın uygulanması ise ulü'l-emr denilen devlet otoritesinin varlığına bağlı bulunur. Ulema gerektiğinde hukuku politik güç ile birleştirebilir ve bu birleşim genellikle İslam devletlerinin bir parçası haline gelmiştir³⁵⁶. Buradan da anlaşılabileceği gibi şeriatın nasıl ne şekilde uygulanacağı egemen güce yani egemen gücün şer' kavramını nasıl algıladığına bağlıdır. Osmanlı'nın bu konudaki algısı Osmanlı devlet düzenine kendine has bir yapı kazandırır.

Osmanlı Devletinde medreselerde de ders kitabı olarak okutulan eserler aynı zamanda kanun mecmuası şeklinde de kullanılır. Kenzü'd Dekaiik (Müellif: El Vafi, Vefatı 1310), El Muhtasar (Kuduri), Vilayetü'n Rivaya (Tacü's Şeri) gibi bazı eserler uzun süre medreselerde okutulan temel eserler arasında yer alır. Bunlardan biri olan Kenzü'd Dekaiik klasik fıkıh literatürünün özeti niteliğindedir. Günümüzde de en çok başvuru alan metinler arasında yer alır. Eser, muteber görüşleri sebeplerini belirtmeden konuyu kısaca ele alarak okuyucuyu sıkmadan ortaya koymayı hedefler³⁵⁷. Fatih'ten Kanuni'ye kadar ki süreçte Molla Hüsrev'in Gurer ve bu eserin şerhi Dürer mahkemelerde temel başvuru kaynakları arasında yer alır³⁵⁸. Kanuni döneminden itibaren Mecelle'nin hazırlanmasına kadar ki süreçte ise İbrahim Halebi tarafından yazılan Mülteka'l Ebhur önceleri gayri resmi sonradan 1648 ve 1687 tarihli fermanlardan itibaren de resmen kanun mecmuası olarak uygulanır. Mülteka, modern kanunlar şeklinde olmayıp fıkıh kitaplarının özetinden oluşur. Böylelikle mecellenin hazırlanmasına kadar ki süreçte kanun gereksinimleri kanunname mecmuaları yanı sıra fıkıh ve fetva kitapları ile kapatılmaya çalışılır³⁵⁹. Bununla birlikte elde mevcut bulunan kanunnamelerin bazıları da fetva şeklinde düzenlenen ve çeşitli meseleleri açıklamaya çalışan mecmualardır. Bazı kanunnameler ise daha önce de belirtildiği gibi fermanlardan ibarettir³⁶⁰.

³⁵⁶ İnalıcık, “Şeriat ve Kanunname”, *Osmanlı'nın İzinde Mehmet İpşirli Armağanı*, haz. Feridun Emecen vd., (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 122.

³⁵⁷ Ahmet Yaman, “Kenzü'd-Dekaiik”, *DİA*, 25/261.

³⁵⁸ İstanbul kadılığı ve Ayasofya'da müderrislik yapan Molla Hüsrev pek çok öğrenci de yetiştirdi. Franz Babinger, “Molla Khosrew”, 5/32.

³⁵⁹ Osman Kaşıkçı, “Osmanlı Medeni Kanunu: Mecelle”, *Adalet Kitabı*, ed. Halil İnalıcık vd. (Ankara: Kadim Yayınları, 2012), 314-315.

³⁶⁰ Barkan, *Hukuki ve Malî Esaslar*, 34-35.

Osmanlı sicillerinde “meclis-i şer”³⁶¹ olarak ifade edilen Osmanlı mahkemesinde, mahkemeye başvuran taraflar iddialarını müftüden aldıkları fetva³⁶² ile sağlamlaştırmak için dilerse iddiası doğrultusunda fetva alır bu fetvayı mahkemede ibraz edebilir. Kadılar da ihtiyaç duyduklarında fetva kitaplarına başvurur. Kadıların en çok başvurduğu fetva kitapları Ebussuud Efendi, Müeyyidzade Abdurrahman Efendi (öl. 1516), Sadi Çelebi (öl. 1538), Zekeriyazade Yahya Efendi (öl. 1644), Balizade Mustafa Efendi (öl. 1658), Çatalcalı Ali Efendi (öl.1687), Feyzullah Efendi (öl. 1703), Menteşizade Abdurrahim Efendi (öl. 1716), Yenişehirli Abdullah Efendi (öl. 1743), Dürrizade Mehmet Efendi (öl.1800)’nin fetva kitaplarıdır³⁶³. Fetva kitaplarında daha çok ibadet, ukubat gibi dini meselelere yer verilirken Şeyhülislam Ebussuud Efendi’nin Maruzat’ın da da görülebileceği gibi dini meseleler yanında örfi hukukunu ilgilendiren özellikle de toprak meselesi ile ilgili hususlar hakkında da soru cevap şeklinde hükümler yer alır³⁶⁴. Fetva mecmualarında daha önce de belirtildiği üzere yine kanunname metinlerinde olduğu gibi toprak rejimi, tımar sistemi ile ilgili mevzular önemini korur.

Osmanlı Devleti’nde XVII. yüzyılda kaleme alınan kanunnamelerinin bir başka özelliği erken dönem kanunnamelerinden farklı olarak bazı fetva mecmularının özellikle arazi ile ilgili konuları ele almasıdır. Pir Mehmet’in Zahir’ül Kudat, adlı fetvasına şeyhülislam Yahya ve Bahaî Efendi’nin fetvaları. I. Ahmet kanunnamesinde yer alır³⁶⁵. I. Ahmed dönemi de kanunname neşri açısından önemli bir dönemdir.³⁶⁶

³⁶¹ Meclis-i şer olarak Osmanlı mahkemesi ifade edilse de aslında daha öncede belirtildiği üzere sadece veya ağırlıklı olarak şeri kuralların uygulandığına rastlayamayız. Örneğin kanunnamelerde zina için öngörülen ceza bu günahı işleyen mali durumuna göre değişir. Buna göre bu cezayı işleyen kişi maddi durumuna göre az, orta veya yüksek seviyede para cezası ile cezalandırılır. Akgündüz, *Kanunnameler*, 2/40. Hırsızlık yapana şer’i cezanın öngördüğü el kesme cezasının verildiğine rastlamak da zordur. Buna karşılık devlete karşı işlenen eşkıyalık, yol kesme gibi durumlarda cezalar daha serttir. Bu suçların cezası olan idam kararını bizzat sultan verir. Reaya sınıfından bireylerin birbirlerine karşı işlediği suçlar kadı mahkemesine bırakılırken devlet otoritesi, kendi varlığına karşı işlenen suçlarda bizzat devreye girer.

³⁶² Deniz Akpınar, 77-2 *Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H. 1078/M. 1667)*, *Transkripsiyon ve Değerlendirme* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 63-64; Ünal, *B-35 Numaralı Bursa Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, 46-47; Bayram Üstün, *41/2 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H 1048/M 1638-1639) Transkripsiyon ve Değerlendirme* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 33. Bu konuda örnekler çoğaltılabilir.

³⁶³ Muhittin Eliaçık, “Osmanlıda Manzum Fetva Geleneği”, *Türkiyat Mecmuası* 21/2 (2011), 110.

³⁶⁴ Ebussuud Efendi, *Maruzat*, 237; Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behçetü’l Fetava*, haz. S. Kaya vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 50-53; Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetava-yı Feyziye*, haz. Süleyman Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 485-486.

³⁶⁵ İnalçık, *Enclypd of İslam*, 4/566.

³⁶⁶ Yılmaz Kurt, “I. Ahmed Dönemine Ait Bir Osmanlı Kanunnamesi”, *Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 35, (2010), 40.

Burada hatırlanması gereken nokta fetvanın yaptırım mecburiyeti bulunmamasıdır³⁶⁷. Kadı hükmünü icra ettirebilmek için gerektiğinde fetvaya başvurabildiği halde mevcut fetvaya uymak zorunda değildir³⁶⁸. Kadı, devlet otoritesini temsil eder. Yargılama yetkisi buna dayanır. İfta da ise herhangi bir otorite temsili söz konusu olmadığından yeterli fıkıh bilgisine sahip her alim fetva verebilir. Ancak bağlayıcı değildir.

Kadılar yayınladıkları hüccetlerde kararların şeriat ve örfe uygun olduğunu teyid eder³⁶⁹. Ebusuud Efendi'ye kadıların örfe göre verdikleri cezaların uygulanması konusunda sorduklarında: şeriat aleyhine günah işlendi ise uygulanmasında bir sakınca olmadığını belirtir. Ebusuud'un örfi kuralları şeriat kapsamında değerlendirmeye çalıştığı böylelikle devleti şer'i devlet kapsamında tarif etmeye çalıştığı söylenebilir.

Kadı kararlarını kanun ve şeriata göre verir³⁷⁰. Evlenme boşanma, vasilik gibi medeni hukuk kapsamına giren konularda daha çok şer'i kurallar uygulanırken ceza hukukunda ise örfi kurallar hakimdir. Osmanlı sultanları fermanlarda her ne kadar kadılara şer ve kanuna göre hareket etmesini emretse de pek çok cezanın şeriatle ilgisi yoktur³⁷¹. Bu tür "siyaseten" cezalar, idari ve politik gerekçelere dayandırılır. Burada belirleyici olan unsur sultanın iradesidir³⁷². Kadıların sadece mahkeme kayıtlarını değil bulundukları kazada noter, alım-satım, kayıp köle, vakıf ya da merkezden gelen emirler gibi tüm kayıtları

³⁶⁷ Aksi bir durum resmi bir hal almadıkça kanunlar ve sultanın diğer fermanları şeriata göre geçerlidir. Birçok fetva düzenlemesi, kanunlar ve emirlerin meşru adlandırılmasının altında bu düşünce yatar. Osmanlı resmi kullanımı *şeran* bu yasal anlamı elde etmek eğilimindedir. Yine şeri terim bidat, illegal yenilik, dini hukukun aksine örneğin pazar vergilerinin kanunnameye belirtilen miktardan fazla alınması gibi durumlarda kullanılır. Bu durum ise kanun ve şeriat arasındaki belirginliği bulanıklaştırır. Heyd, *Studies Old Ottoman Criminal Law*, 187-190. Fetva mecmuaları hakkındaki bir başka görüşe göre ise fetva mecmuaları diğer hukuk metinleri çerçevesinden ayrı değildir. Bunlar kurallar ile uygulama arası ile gelenek ve dönüşüm arasında bir ara yüzdür. Leeuwen, *Vakıflar ve Şehir*, 127. Başka bir bakış açısına göre ise örf hukuku ve kanun düzeni sultanın şeriat dışı fermaları ile oluşan bir kurallar sistemidir. Sultan adına güç kullanan yöneticiler, sultanın kendi karşısına mutlak bir iradenin sahibi olarak çıkmasını engellemek için şeriata vurgu yapar. Böylelikle sultan karşısına güçsüz kullardan ziyade tanrı hükmü altında eşitler olarak çıkabileceklerdir. Bu sebeple sultan ve kulları arasında kutsal hükümlerden kaynaklanan eşitlik olduğu ve adaletinde sadece bu eşitliğin tanınması ile sağlanabileceği düşüncesi sultandan ziyade kulların başvurduğu bir yöntemdir. İrem, *Adalet Kitabı*, 280. Kul kökenli sadrazam divanda kazasker huzurunda yargılamada şahit olarak yer alamaz. Şahit olmak için özgür olmak gerekir. Bu durum Osmanlıda inceden inceye kendini hissettiren ulema-ümera çekişmesine kendini iyice hissettirir.

³⁶⁸ Murat Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2002), 220. Kadı, hüküm vermesi gereken konuda meseleyi inceler ve bundan sonra delillere göre karar verir. Müftü ise konuyu incelemeyi kendisine anlatıldığı kadarıyla mevzu hakkında fetva verir. Anlatılanların doğruluğu kesin değildir. Dolayısıyla müftünün verdiği hükmün bağlayıcılığı yoktur. Berki, *İslamda Kaza Hüküm ve Hakimlik ve Tevabii* (Ankara: Yargıçoğlu Matbaası, 1962), 8-9.

³⁶⁹ Heyd, *Studies Old Ottoman Criminal Law*, 218.

³⁷⁰ Heyd, *Studies Old Ottoman Criminal Law*, 218.

³⁷¹ Heyd, *Studies Old Ottoman Criminal Law*, 215-216.

³⁷² Heyd, *Studies Old Ottoman Criminal Law*, 192.

tuttukları deftere şer'iyye sicili denilmesi örf ve şer'in her zaman kesin olarak birbirinden ayrılmasının çok kolay olmadığının bir başka işaretidir. Bazı kanunnamelerin başında kavanin- i şer'iyye , rüsüm-u örfiyye tabirlerinin bir arada yer alması da bu kapsamda değerlendirilebilir³⁷³.

3.2. Osmanlı Mahkemesi

3.2.1. Kadı

Kadının mahkemedeki fonksiyonları ile ilgili olarak Bölüm 1'de kaza kavramı ve fonksiyonu ile ilgili olarak yer verildiğinden burada mahkemenin diğer görevlilerine yer verilecektir.

3.2.2. Naib

Sözlükte birinin yerine vekalet etmek ve onu temsil etmek anlamına gelen naib kelimesi, bir makamının sorumluluğunu geçici bir süre yüklenen kişi anlamındadır³⁷⁴.

Kadı herhangi bir sebeple görevi başında olmadığı zaman naib kadıya vekalet eder. Naibler köyleri dolaşarak küçük davaları halkın ayağında, halleder köylülerin ödeyecekleri vergilerin adalet ve kanun kapsamında alınmasına şahitlik yapar. Nahiyelede de birer naib yer alırdı³⁷⁵.

Mahkemede hakim sıfatıyla kadı kendisi görevini yerine getiremediği durumlarda bu görevi naib yerine getirir. Naibler özellikler kadınların bulunmadığı köylerde bu iş için görevlendirilir. Kadının herhangi bir sebeple kazadan ayrıldığı durumlarda kadı kendisine vekaleten bir naib bırakır³⁷⁶. Sefer zamanı bazı kadılara gönderilen emirlerde yerlerine naib bırakarak sefere katılmaları istenir³⁷⁷. Osmanlı Devleti'nde tımar sisteminin uygulandığı coğrafyada kadı, kendi naibini kendisi belirler ve bu durum Anadolu veya Rumeli kazaskeri tarafından onaylandıktan sonra geçerlilik kazanır. Naibler yeterli fıkıh bilgisine sahip ilmiye sınıfına mensup kişiler arasından seçilir³⁷⁸.

³⁷³ Barkan, *Kanunlar*, 1/1-28. örnekler çoğaltılabilir.

³⁷⁴ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/644-645. Casim Avcı, "Naib", *DİA*, 32/311.

³⁷⁵ Kalan, *100/1 Numaralı Kayseri Şeri'ye Sicili Değerlendirmesi*, 137-140; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı* (Ankara: TTK, 1991), 49.

³⁷⁶ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 288.

³⁷⁷ Leyla Kaya, *37 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi H. 1098-1100/M.1686-1689 (1-97)* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 130, 154-158.

³⁷⁸ İpşirli, "Naib", *DİA* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2006), 32/312.

Üst düzey kadıların bizzat görev yerine giderek vazifelerini yerine getirdikleri dönemlerde maiyetinde bab naibi denilen bir kapı naibi yer alır. Bunun yanı sıra esnafı kontrol etmek için seyyar ayak naibi de bulunur. Mevali tayin edildiği yere bizzat gitme usulünü terk ettiğinde ise bunlar kendilerine vekalet etmek üzere o eyalete naib ismiyle bir vekil gönderirler ve o kazanın geliri de aralarındaki anlaşmaya göre paylaşır. Bu bir tür iltizam uygulamasıdır³⁷⁹. Bunun dışında şeyhülislam, kazasker ve mevaliye azil sonrası geçimini sağlamaları için arpalık tahsis edilir. Arpalık tahsis edilen şahıslar da arpalık kazasına naib göndererek buranın şer'i gelirini naib vasıtası ile yönetebilir. Bu naiblere de arpalık naibi denir³⁸⁰.

İhtisap kanunlarına aykırı iş yapanlar cerime ve bazen de dayak cezasına çarptırılırdı. Bunun için muhtesipler sürekli çarşı pazarı gezip denetlerdi. Bu denetleme bazen kadı naibi, muhtesip ve onun yardımcılarında oluşur. Mahkemenin bu görevlisine ifa naibi denir. Reayanın dirlik ve düzenine zarar gelmesini engellemek ve gelir vergilerinin kaybını önlemek için ihtisap kurallarının uygulanmasına itina edilir³⁸¹.

Naib herhangi bir sebeple boşalan imam hatiplik vazifesi, vakıf müteveli, zaviyedar, müezzın gibi görevlere tayin için mahkemeye arz sunar ve bunun sonucunda boşalan bu görevlere yeni bir atama yapılır³⁸².

Vakıfların vakıfnameye göre işleyişinin denetiminde de kadı ile birlikte naib önemli rol üstlenir. Kayseri'de bir naib, vaizi, cami vakıfnamesine aykırı şekilde, Cuma namazından önce kuran okunmasını yasaklar ve kuran okunmadan vaaza başlamasını gerekçe gösterip vaizi hutbeden indirir³⁸³. Buradan da anlaşılabilceği gibi kadı veya naib yetki bölgesinde yer alan vakıfların icraatlarında, vakıfnameye uyup uyulmadığının kontrolünü sağlamakla da yükümlüdür. Bunun dışında vakfa müdahalede bulunamaz. Naib, bazı

³⁷⁹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 117. Kadıların kendi kaza bölgesindeki nahiyeleri, naib adıyla tayin ettiği şer'i memura iltizama verir. Naib de o kaza da kadı adına şer'i davalara bakar. Kadı naibi kadının yanında bulunup gerektiğinde ona vekalet de edebilir. Naib şer'i meseleleri görmesi için kadı tarafından köylere de gönderilebilir. Kaza naibleri aynı zamanda kazalarda bab naibliği görevini de yürütür. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 117; İnalcık, *Adalet Kitabı*, 181.

³⁸⁰ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 118.

³⁸¹ Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 162.

³⁸² *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971/ M. 1562-1563)*, 138; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 128; Salih Pay, *1069-1070/1659-1660 Tarihli Bursa Şer'iyeye Sicili (Analiz ve Değerlendirme)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1987), 202-203; Kaya, *37 Numaralı Ayntab Şer'iyeye Sicili'nin Değerlendirilmesi*, 43-70.

³⁸³ Kalan, *100/1 Numaralı Kayseri Şeri'ye Sicili Değerlendirmesi*, 278-279.

davalarda olay yerinin incelenmesi için kadı tarafından gerekli inceleme yapmak üzere olay mahalline gönderilebilir³⁸⁴.

Bir başka nokta ise kadılık ve naiblik kurumunda kadı ve naibin kendilerine kanunla çizilen sınırı aşmaması gerektiğidir³⁸⁵. 1569 tarihli Silistre kanunnamesinde kadının veya naibin mera için verdiği hüccetin sınıname olamayacağı sınınamenin emr-i şerifle verilebileceği kaydedilir³⁸⁶. Yine eğer kadı mahkemesini maktu üzere naibe satarsa beylerbeyi kadıyı haps edip durumu merkeze bildirmelidir³⁸⁷. Osmanlı kanunnamesinde, kamuyu ilgilendiren ark suyu satımı hakkındaki anlaşmazlık konusunda, ark suyunun reaya malı olmadığından alınıp satılamayacağı bu sebeple kadının bu satışı engellemesi istenir³⁸⁸. Söz konusu kamu mülkü olunca kadı tek başına insiyatif kullanamaz.

3.2.3. Şuhûdül Hal

İslam muhakeme hukukuna göre yargılama en az iki kişinin huzurunda yapılmalıdır. Aleni yapılmayan duruşma şaibelidir³⁸⁹. Şuhudül hal bu iş için görevlendirilmiş kişiler olmaktan ziyade bir sonraki-bir önceki davanın tarafları yahut bizzat mahkeme görevlileri ya da kazanın tanınmış güvenilir kimselerinden oluştuğu düşünülebilir.

Bu kapsamda Osmanlı mahkemesinde herhangi bir dava görüldüğünde bu dava kayda geçtikten sonra alt kısma en az iki kişiden oluşan ve şuhudül hal denen kişilerin adı kaydedilir. Her dava kaydında mutlaka bu şuhudül hal yer alır³⁹⁰. Şuhudü'l-hal Avrupa mahkemelerinde görülen jüriden farklı olarak mahkeme kararına herhangi bir müdahalede bulunmaz³⁹¹. Mahkeme kararının geçerli olabilmesi ve aleniyet ilkesi

³⁸⁴ Senem Karagöz, *1 Nolu Ayıntap Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyonu* (Muğla: Muğla Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 332.

³⁸⁵ Osmanlı Devleti'nde kaza bölgeleri içinde kadılar belirli yerlere naib atayabilir. Kadı bir nahiyede naib mahkemesi kurduğunda o nahiyeden alınacak geliri belirli bir peşin para karşılığında naibe bırakır. Bu bir nevi iltizam uygulamasıdır. Naiblerde ödedikleri parayı tahsil ve kar etmek için sıklıkla devre çıkıp reayayı rahatsız edince H.947 yılında yayınlanan adaletnamede naibe ihtiyaç olmayan yerlere naib tayin edilmemesi ve naibin devre çıkmaları yasaklanır. İnalçık, "Adaletnameler", 76, 77. Askeri sınıfın reayaya zulmetmesi ile ilgili olarak bakınız: Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri* (İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1944).

³⁸⁶ Barkan, *Hukuki ve Mali Esaslar*, 282.

³⁸⁷ Barkan, *Hukuki ve Mali Esaslar*, 382.

³⁸⁸ "Ark suyu satılıp reayaya zulm edilir imiş. Bu su kimsenin mülkü değildir. Satılmak kanuna muhaliftir. Hakim-ül vakt olanlar men ve def eyleyer." Barkan, *Hukuki ve Mali Esaslar*, 70.

³⁸⁹ Nasi Aslan, *İslam Yargılama Hukukunda 'Şuhudül Hal' Jüri Osmanlı Devri Uygulaması*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2009), 147.

³⁹⁰ Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesinde 'Şuhudü'l Hal' Nasıl Değerlendirilir", *Bilig* 44 (Kış 2008), 25.

³⁹¹ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku* (İstanbul: Arı Yayınları, 2. Basım, 2012), 377.

gereğince için şuhudül hal denen bu şahidlerin mahkemede dava esnasında hazır bulunması gerekir. Aksi durum, mahkeme kararını geçersiz kılar. Aynı davanın farklı celselerinde farklı şuhudü'l hal'in varlığını tespit eden Taş, bu bakımdan şuhudü'l halin jüriden farklı olduğunu kaydeder. Buna göre eğer jüri fonksiyonu görseydi aynı davalarda aynı şuhudü'l halin yer alması gerekirdi³⁹².

Osmanlı mahkemesi sadece kadı değil kadının yanında yer alan diğer görevliler, kadının gerektiğinde bilgi almak veya danışmak için başvurduğu ehl-i vukuftan oluşan (bilirkişi) meclistir³⁹³. Burada Kayseri Şeriye sicillerinde tesadüf ettiğimiz kadarıyla gayrimüslim teba şeri mahkemeye başvurduğunda, müddei için şahitlik yapacaklar gayrimüslim olabildiği halde şuhudül halin Müslüman kimseler olduğudur³⁹⁴. Yine burada mahkeme şahidlerinin diğer pek çok kayıta görüldüğü üzere erkeklerden oluştuğudur.

Kadının mahkemede tarafgir davranabileceği ya da adaletin tecellisine engel olabileceği ihtimali karşısında, herkesin başkente giderek davasını gördürme imkanına sahip olamayacağı ihtimali de göz önüne alındığında, şahitler heyetinin varlığı mahkemede adaletin tecelli etmesi bakımından önem arz eder. Kadı gerek gördüğünde bu müşahitlerle istişare edebilir³⁹⁵.

3.2.4. Şuhûdü'l Udûl ve Tezkiye

İslam dünyasında ve Osmanlı mahkemesinde şahitlik müessesesi önemli bir yer oluşturur. Bu bakımdan davacıların, davalarında haklılığını ispat gayesi ile mahkemeye getirdiği şahitlerin güvenilirliği meselesi ortaya çıkar. Şahitlerin, şahitlik için uygun olup olmadığı açık ya da gizli yürütülen tezkiye sistemi ile belirlenir.

Şahitlerin adil olup olmaması konusu mahkemenin sağlıklı karar vermesi açısından hayati öneme sahiptir³⁹⁶. Şahidin adil ve güvenilir olması davada bir menfaatinin bulunmaması,

³⁹² Taş, “Osmanlı Kadı Mahkemesinde ‘Şuhudü'l Hal’ Nasıl Değerlendirilir”, 30.

³⁹³ Taş, “Osmanlı Kadı Mahkemesinde ‘Şuhudü'l Hal’ Nasıl Değerlendirilir”, 29.

³⁹⁴ Kalan, *100/1 Numaralı Kayseri Şeri'ye Sicili Değerlendirmesi*, 68-69, 69-70, 106, 65-66, 103.

³⁹⁵ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 289.

³⁹⁶ İsmail Erünsal, “Osmanlı Mahkemelerinde Şahitler: Şuhûdü'l-Udûlden Şuhûdü'l-hale Geçiş”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 53 (2019), 2. Had ve kısas cezalarında kadınların şahidliği kabul edilmez. Davacı Müslüman ise şahidlerinde Müslüman olması gerekir. Zimmiler kendi aralarındaki davada şahidlik yapabilir. Davada taraf olanın ve şüpheli görülen kişinin şahidliği geçerli değildir. Ancak bir çocuğun canlı dünyaya geldiğine şahidlik etmek, doğum ve bekaret gibi konularda sadece kadınların şahidliği kabul edilir. Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2015), 173-189.

baskı altında olmaması gerekir. Tezkiye işleminde (şahidlerin soruşturulması) mahkeme tarafından görevlendirilen soruşturma ekibi ve müzekkilere başvurulur. Müzekkiler iş çevresi ve mahalle gibi şahidi en yakından tanıyan kişiler arasından seçilir³⁹⁷.

Şahadete ehil olmayan kimselerin şahadeti ile mahkeme hüküm verirse ve bu durum ortaya çıkarsa ortaya yeni bir beyyine konamadığı durumda hüküm geçersiz olur³⁹⁸. Yalancı şahit tespit edildiğinde ise sicile kaydedilir. Diğer kadılıklara da durum bildirilerek yalancı şahitler bölge halkına da duyurulur. Yalancı şahidlik ağır suçlar arasında yer alır. Kürekçilik, kalebentlik, sürgün ve hapis gibi ağır cezalar uygulanır³⁹⁹.

Sicil kayıtlarında yer alan ifadelerle göre Osmanlı mahkemesinde şuhûdû'l-hal'in yanı sıra şuhûdû'l-udû'l denen, haklarında yapılan tezkiye sonucu adil oldukları tespit edilen şahitler ilgili davada mahkemede şahitlik yapar. Davacı davasını ispat edecek beyyine ortaya koyamaz ise kadı davacının isteği üzerine davalıya yemin teklif eder. Davalı yemin ederse mahkeme davalı lehine karar verir⁴⁰⁰. Osmanlı mahkemesinde uygulanan bu sistem, kişinin vicdani ve toplumsal durumu ile de doğrudan ilgili olup edilen yemin mahkemeyi bağlayıcı hal alır⁴⁰¹.

3.2.5. Katip

Katip, mahkemede önemli bir görev üstlenir. Hüccet ve ilamların yazılması davaların sicile kaydedilmesi katibin görevleri arasında yer alır. Medrese mezunları arasından seçilen katipler, resmi yazışma usullerini bilmeleri ve mahkeme tecrübeleri sebebi ile genellikle daha sonra naib olarak atanır⁴⁰². Kadıya merkezden gelen emirler, ferman, berat, buyruldu gibi belgeler katipler tarafından sicile kaydedilir⁴⁰³. Bunlar hizmetleri karşılığı mahkeme gelirlerinden belirli pay alır. Bu görevliler dışında Osmanlı mahkemesinde özellikle gayri Müslümlerin yer aldığı davalarda gerektiğinde tercüman da temin edilebilir.

³⁹⁷ Tuncay Başoğlu, "Tezkiye", 41/78.

³⁹⁸ Ebussuud Efendi, *Maruzat*, 144-145.

³⁹⁹ Erünsal, "Osmanlı Mahkemelerinde Şahitler: Şuhûdû'l-Udûlden Şuhûdû'l-hale Geçiş", 15-17.

⁴⁰⁰ *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 136, 167, 180; Erünsal, "Osmanlı Mahkemelerinde Şahitler: Şuhûdû'l-Udûlden Şuhûdû'l-hale Geçiş", 11.

⁴⁰¹ Turan Açık, "Yeminin İki Yüzü: Vicdani ve Toplumsal Kanaat Arasında Osmanlı Bireyi", *History Studies International Journal of History* 5/2 (A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalcık 2013), 7.

⁴⁰² Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 377.

⁴⁰³ Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 110.

Tanzimat dönemine kadar yargı teşkilatının temeli kadı mahkemesi olur. Bunun yanında zimmilerin kilise mahkemesi ve kapitülasyonlar gereği çalışan konsolosluk mahkemeleri de yer alır. II. Mahmud kadıların özlük haklarını düzeltmeye çalışır. Şeri mahkemeleri şeyhülislamlık kurumuna bağlar. Böylelikle o zamana kadar sembolik görevleri olan şeyhülislamlar fiili olarak devlet teşkilatında rol oynar⁴⁰⁴.

3.2.6. Mahkeme Harçları

Osmanlı Devletinde Yıldırım Bayezid dönemine kadar kadılar yaptıkları işlemlerden ücret talep etmezken bu dönemde kadıların rüşvet aldığına dair şayialar artınca yapılan düzenleme ile kadıların yaptıkları işlemler karşılığında belli bir ücret alması karara bağlanır⁴⁰⁵. Fatih kanunnamesinde kadılıkların dereceleri ve kadıların yaptıkları hizmetlerden alacakları ücretler belirtilir. Buna göre kadı bir sicilden 7 akça, hüccetten 32 akça, suret-i sicilden 12 akça ve imzadan 12 akça alacak. Kadı miras taksiminden binde yirmi akça ve nikahtan bekar ise 32 dul ise 15 akça alacaktır⁴⁰⁶. Bunun yanı sıra içki içenden, hırsızlık yapandan, zina edenden, saç sakal yolandan, pezevenlik yapandan ve benzeri cürümlerden alınacak akça kadının gelirleri arasında yer alır⁴⁰⁷.

Kadıların geliri kendi kaza bölgelerindeki her 1000 hane için 10 akça olarak hesaplanır. Fatih döneminde kadılıklar günlük geliri 300 akçadan aşağı ve yukarı olmak üzere iki gruba ayrılır. 300 akçadan yukarı kadılıklar mevla ya da molla ünvanı ile mevleviyet

⁴⁰⁴ Mumcu, *Adalet Kitabı*, 221.

⁴⁰⁵ Aşıkpaşazade ve kendisinden faydalanılarak yazılan ileri tarihli Osmanlı kroniklerinde bu durum ifade edilir. Kadıların fesadı aleni olmaya başlar. Sultan Bayezid bu durumdan haberdar olunca ne kadar kadı varsa Yenişehir de bir eve konup yakılmasını emreder. Bunun üzerine Yıldırım'ın Habeşli nedimi duruma engel olur. Habeşli nedim sultana "sultanum kadıları kiralım, keşişleri yerine dikelüm" der. Sultan bunun üzerine Ali Paşa'yı çağırıp sorar: Bu kadılar okumuş mudur? Nedimde okumayanın kadı olamayacağı cevabını verir. O zaman niçin böyle davrandıklarını sorar. Ali Paşa gelirleri olmadığı için böyle yaptıklarını söyler. Bunun üzerine Ali Paşa'nın önerisi ile ölen kimseden miras paylaşımından 1000 akçadan 20 akçasını kadıya resim alınması ve her mektupta iki akça resim alınması kararlaştırılır. Kadılar böylelikle azad edilir. Bu adet o zamandan kalmaz. Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, 91; Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, 33-34; Azamat, *Tevarih-i Al-i*, 34-46.

⁴⁰⁶ Itaknamede, nefis-i kadıya otuz akce; naibe ve katibine birer akce; ve itaknameden gayri mekatibde nefis-i kadıya on beş akce ve naibe ve katibe birer akce; ve nikah-ı bakirede nefis-i kadıya yirmi akce; naibe kema kuddira ve nikah-ı seyyibede nefis-i kadıya yirmiden aşağı ola. Ve resm-i kısmet binde yirmi akce alma. Ve ehl-i berat olan kimesneler, kendu ve cema'ati rusumı askeridir. Ve teka'ud eden sipahiler cema'atiyle askeridir. Ve yaya ve musellem rusum-ı kısmet eğer yuz aşağı ola, kudatındır; ma'adası askeridir. Ve atebe-i ulyamdan varan kullarından gayri şehzade kullarından ve beğlerbeği ademilerinden ve kadı muhızlılarından ve sancak beği ki, bir kimesneye kadı hukmiyle alım aliverurse, resm binde yirmi akce alalar. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 1/586; Özcan, *Fatih Sultan Mehmed Atam Dedem Kanunu*, 21.

⁴⁰⁷ Akgündüz, *Kanunnameler*, 2/41-43.

payesi ile diğerlerinde ayrılarak imtiyazlı bir grubu oluşturur⁴⁰⁸. Kadıların gündelikleri onların ilmiye hiyerarşisinde mevkiini gösteren itibari bir meblağdır. Hazineden kadılara herhangi bir ödeme yapılmaz⁴⁰⁹.

Kadırlara tımar tevcihi yapılabilir. Rumeli’de ilk tımarlar kadı ve yayalara verilir. Çirmen kadısı ve çocukları tımara sahiptir⁴¹⁰. Mardin’in ilk kadısı 1518(924) tarihli tapu tahrir defterinde 18.000 akça tımara tasarruf eden Mevlana Mehmed’dir. Mardin kadısı bu dönemde günde 50 akçalık gelire sahiptir⁴¹¹.

3.2.7. Mahkeme Yeri

Osmanlı Devleti’nde bugünkü anlamda adliye binasına veya mahkemeye karşılık bir mekan kalıntısına rastlanmaz. Yaygın kanaate göre kadı kendi ikametgahınının bir kısmını bazen de camiye mahkeme yeri olarak kullanır⁴¹². İstanbul’da kadının konağı nerede ise o yıl İstanbul mahkemesi orada toplanır⁴¹³. Bununla birlikte kadının muhtesip ile çarşı pazar gezerken burada kurallara uymayan şahıslar hakkında da ayaküstü mahkeme kurulup hüküm vermesi mümkündür. Bu sebeple pek çok şer’iye sicili günümüze ulaşmamıştır. Siciller kadının evinde, cami de ya da medresede saklanmış olabilir⁴¹⁴. Bazı davalarda kadının olay mahallinde inceleme yaptırarak dava görmesi de mümkündür⁴¹⁵. Bu durumda taşrada bizzat sultanı temsil etmesi ve tek resmi kayıt tutucu

⁴⁰⁸ İnalçık, *Adalet Kitabı*, 125. Bu dönemde nevbet alınıp kazaskere onar mülazım vermek ferman olundu (ve ila yevmina kanun oldu). “1001 senesinde Zekeriya Efendi vefat etti yerine Bostanzade geri fetva makamına tayin olundu. Kendisi arpalığa bedel 600 akça vazife ile tayin edildi. III. Mehmed’in cülusunda 100 akça daha terakki ihsan edildi ve 700 akça oldu. Ardından 50 akça daha zam yapıldı. Rumeli kazaskerinin vazifesi 572 akçadır. Anadolu kazaskerinin vazifesi ise 563 akçadır. Rumeli ve Anadolu kazaskerliğinden emekliye ayrılanların vazifeleri 200 akçadır. İstanbul kazasından olanların 120 şer akçadır. Bazılarına riayeten 200 akça verilmiştir. Mekke, Medine, Edirne, Bursa kazasından emekli olanların 100 akçadır. Ancak bunlardan bazılarına 120 akça verilmiştir. Diğer mevleviyet olan kazalardan ayrılan ve emekli olanların vazifeleri 80 veya 90 akçadır.”. Hüseyin Efendi, *Telhîs’l Beyân*, 199.

⁴⁰⁹ Erdoğan, *Taşrada Yargı Uygulamaları*, 60-61.

⁴¹⁰ Gökbiçin, *Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, 79-87. Tımar tahsis edilmeyen yerlerdeki kadılar, Örneğin Kudüs gibi tımar sistemini geçerli olmadığı bir yerde kadı sadece mahkeme harçları ile geçinir. Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, 38. Mekke’de ise durum tam tersidir. XVI. yüzyıl ortalarına ait ruus kayıtlarından ise Mekke-Medine kadılarının yıllık 3000 altın salyane aldığı bu kadıların mahkeme harçlarından para almamaları emredilmektedir. Tak, *XVI-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri*, 22. Buradan hareketle sadece kadıların derecesine göre değil bulunduğu bölgenin Osmanlı idari yapısı içindeki statüsü de kadıların gelir kaynağının belirleyici unsurudur.

⁴¹¹ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, 47-48.

⁴¹² Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 31.

⁴¹³ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/264.

⁴¹⁴ Tak, *XVI-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri*, 63.

⁴¹⁵ Kalan, *100/1 Numaralı Kayseri Şeri’ye Sicili Değerlendirmesi*, 178-180.

olarak diğerk askerî personel karşısında ayrı bir önem atfedilen kadı için neden kamu binası tahsis edilmemiştir sorusu akla gelebilir.

Divanü Lügat'it Türk'te kamu (kamuğ,kamağ, kamağun) sözcüğü, bütün, hep, hepsi şeklinde açıklanmıştır⁴¹⁶. Eski Türk edebiyatının önce gelen temsilcilerinden Yunus Emre'nin şiirlerinde bu anlamı ile kullandığı görülür⁴¹⁷. Peki “kamu” Osmanlı klasik döneminde nasıl ve nerede organize olabilir?

O dönem bugünkü anlamıyla kamu veya kamuoyu kavramı olmadığı açıktır. Öyle ise kamu nedir? Cami bir kamusal alan mıdır? Bir dönem Osmanlı yönetiminden memnuniyetsiz kitlelerin toplanıp bir nevi haber alma ve örgütlenme yerine dönüşen kahvehaneler için (bu durum merkezîyetçiliği tekrar tesis etmeye çalışan IV. Murad tarafından farklı gerekçelerle kapatılmalarına sebeptir) kamusal alan kavramını kullanabilir miyiz?⁴¹⁸. Bu durumda öncelikle “kamu” kavramından ne anlamamız gerektiğini sorgulamamıza yol açar.

Kamu görevi ifa eden kadı ve taşrada resmi kayıtları tutan tek yetkili olması bakımından bu kayıtların saklanması egemen güç tarafından ne kadar önem arz eder? İleride belirtildiği üzere örneğin mera veya ark suyu gibi kamuyu ilgilendiren meselelerde Osmanlı kadısı tek başına merkezden bağımsız karar veremez. Devletin taşrada en yetkin temsilcisi devleti de kamu erkinin en büyüğü olduğunu göz önüne alırsak, kadıda bu erkin en yetkin temsilsici sıfatı ile bile yine de kamuya dair meselelerde devlet, kadıya inisiyatif alanı bırakmaz. Kamuya dair meselelerde kadı ancak merkezden gelen emri yerine getirebilir çıkarımı bizi nereye götürür? Kamu hizmeti yerine getiren vakıf kazaların sınırları gibi durumlar söz konusu olduğunda kadı kendisine divan-ı hümayundan gönderilen kararı uygular⁴¹⁹.

Kamu kavramının tarihsel dönüşümüne dikkat çeken Habermas, devletin en büyük “kamu erki” olduğunu ifade eder. Ona göre herkese açık toplantılar “kamusal” olarak

⁴¹⁶ Mahmud, *Divanü Lügat'it Türk*, 4/259.

⁴¹⁷ Orhan Kemal Tavukçu, “Yunus Emre Mektebi Kurucu Nesil”, *Yunus Emre Kitabı*, ed. O. K. Tavukçu (Ankara: Aksaray Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları - Akçağ Yayıncılık, 2017), 147.

⁴¹⁸ IV. Murad döneminde Kadızadeliler kahvehanelerin kötü ününü kuvvetlendirir. 1633 tarihinde tüm kahvelerin kapatılması ve kahve içimi yasaklanır. Sadece İstanbul'da haslar kadılığında 120 kahvehane kapatılır. Osmanlı klasik düzeninin dönüştüğü bu süreç iç göçlerin attığı, İstanbul'da da yaşamın zorlaştığı bir döneme denk gelir. Kahvehaneler farklı sosyal statüden insanların bir araya geldiği mekandır. Ahmet Yaşar, “Erken Modern Osmanlı'da Kahvehane Yasaklamaları”, *Osmanlı Kahvehaneleri*, ed. Ahmet Yaşar (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009), 45-46.

⁴¹⁹ Karataş, *3 Numaralı Mühimme Zeyli*, 11-25.

nitelendirilebilir. Avrupa kıtasında burjuva sınıfının ortaya çıkışını referans alarak eserini kaleme alan yazara göre kamusal bina, kamunun gidiş-gelişine açık yerlerdir⁴²⁰. Osmanlı sistemine dönersek kamu görevi ifa eden kadıya ne zaman bina tahsis edildi? Böyle bir talep ne zaman oluştu? Karşılaştırma yapmak istersek Avrupa kıtasında mahkeme binası ne zaman ortaya çıktı? Avrupalı yargıçlar kilise binalarını mı kullandı? Mahkeme ve yargı işlerinin dini müesseselerden ayrılarak müstakil bir binaya kavuşmaları hangi yönetim zihniyetin dönüşümüne işaret eder? Osmanlı'nın bu konudaki tavrını devletin patrimoniyal yapısı içinde değerlendirmek gerekebilir.

Kadının Tanzimat sürecine kadar cami ya da evinin bir odası gibi mekanları mahkeme binası olarak kullandığı yaygın kanaat iken XVI. yüzyılda kadı tarafından vakfedilen bir evin mahkeme binası olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. XVII. yüzyılda Üsküdar mahkemesinin de vakıf binada çalıştığı kaydedilmiştir. 1661 yılında İstanbul'da Davud Paşa mahkemesi Sultan IV.Murad'ın emri ile Davud Paşa Camii yanında yeni binasına yerleşmiştir⁴²¹ 1700'lü yılların başında Filibe'de kadılık yapan Sadreddinzade Filibe'ye geldiğinde ilk kaydı mahkeme binasının harap olduğuna dairdir⁴²². 1793-1796 tarihlerinde Kayseri'de masrafları Nevşehirli Damat İbrahim Paşa vakfı tarafından karşılanan mahkeme binası yer alır⁴²³. Bu sınırlı tespitten anladığımız kadarı ile ilk mahkeme binaları vakıflar vasıtası ile hayata geçmiştir. Henüz kazalarda mahkeme için tahsis edilmiş belirli bir mekanın ne zaman yaygınlaştığını söylemek pek kolay değildir.

Osmanlı Devleti merkezde “kullar” ile taşrada da merkezden atanan ve doğrudan sultana bağlı kadı ile patrimoniyal yapısını muhafaza etti diyebilir miyiz? Patrimoniyal irade keyfi ise hukuk ve hukuk uygulamalarının keyfi olmaması mümkün müdür? Bu bağlamda hukukun yürütücüsü olan kadı esas olarak geleneksel egemenliğin devam ettirilmesiyle görevlendirilmiş ve varlığını da geleneksel olarak var olan ile sultanın belirlediği kanunları yürütme kabiliyetine borçlu sadece reayayı yargılama yetkisine sahip bir memur mudur?⁴²⁴. Burada kadının, varlığını sultana itaate borçlu olan “kul” kökenlilerden daha avantajlı olduğunu söylemek doğru olabilir. Bunun dayanağı ise

⁴²⁰ Habermas, *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, 58.

⁴²¹ Tak, *XVI-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri*, 36,37.

⁴²² Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü*, 74-75.

⁴²³ Feyzioğlu, *Kadılık Kurumu*, 17.

⁴²⁴ Weber'in sınıflandırdığı egemenlik türleri arasında geleneksel egemenlik olarak tanımladığı grupta yer alan patrimoniyal egemenlik kuramı için bakınız: Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, 341-343.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynayan ilmiye sınıfının daha sonradan tesis edilen “kul” lar karşısında kendisine bizzat kendisinin yarattığı ayrıcalıktır. Sultanın ilmiye sınıfının onayı ile meşruluk kazanması bu sınıfın ayrıcalıklı konumuna işaret eder. Devletin kuruluş sürecinde teşkilatlandırılmasında ilmiye sınıfının aktif rol oynaması bu durumun temel dayanağıdır. İlmiye sınıfı, egemen güce karşı bir nevi kendi özerkliğini güvence altına almaya çalışmıştır. Fatih kanunnamesinde devletin bekası için gerektiğinde⁴²⁵ kardeş katli, “ekser ulema dahi tecviz etmiştir” ifadesi ile meşrulaştırılmaya çalışılır.

3.2.8. Divan-ı Hümayun

Farsça kökenli olup buradan Arapça'ya geçen divan sözcüğü siyasi, idari, mali ve edebi bakımdan farklı anlamlarda kullanılır. İdari açıdan divan, devlet işlerinin görüşüldüğü kurul anlamındadır⁴²⁶.

İslam adliye teşkilatında mahkemeler tek dereceli olarak işlevini yürütür. İstinaf mahkemesine rastlanmaz⁴²⁷. Ancak kadıların ve diğer devlet görevlilerinin de hata yapabileceği düşüncesinden hareketle haksızlığa uğradığını düşünenler için devletin en üst yönetim organına, Divan-ı Hümayun'a, başvurma imkanı sıradan bireyler için de her zaman mümkündür. Divan-ı hümayuna başvuru dilekçe ya da doğrudan divana çıkma şeklinde olabilir. Ancak günün ulaşım koşulları, mali külfet, bireylerin sağlık durumları gibi sebepler ile İstanbul'a uzak mesafede ikamet edenlerin bizzat İstanbul'a gelmesi her zaman pek mümkün olmayabilirdi. Bu sebeple divana dilekçe yoluyla başvuru daha fazladır⁴²⁸.

⁴²⁵ Sultan Mehmed, *Atam Dedem Kanunu*, 18.

⁴²⁶ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1/456.

⁴²⁷ Bununla birlikte üst dereceli mahkemeler tarafından şekil bakımından incelenirdi. Hz. Ömer ve Osman dönemlerinde hac mevsiminde Mekke'de temyiz mahkemesi kurulurdu. Burada daha önce verilmiş mahkeme kararlarına itiraz etmek mümkündür. Temyiz mahkemesi derece mahkemesi olmayıp bir kanun mahkemesi hükmündedir. Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 154-155.

⁴²⁸ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 79-80. Burada başka bir yol ise beylerbeyi divandır. Herhangi bir haksızlığa uğrayan kişi doğrudan beylerbeyine başvurarak suçluların cezalandırılmasını isteyebilir. Bu durumda beylerbeyi meselenin önemine göre sancakbeyi ve kadıdan bir mektupla tahkikat isteyebilir ya da kapısındakilerden birini mübaşir olarak görevlendirerek kadı marifeti ile meselenin halledilmesini talep edebilir. Beylerbeyine başvurma ve burada takip edilen yol divan-ı hümayun'un çalışma şekline benzer. Osmanlı devletinde uzak illerden birinin İstanbul'a gelerek hak talep etmesi meşakkatli bir iş olduğundan beylerbeyinin bu görevi önem gösterir. Bu sebeple Osmanlı kanunlarının uygulanmasında beylerbeyine büyük yetki tanınmıştır. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 79-80.

Orhan Gazi gittikçe genişleyen beyliğini teşkilatlandırma yoluna gider ve bu kapsamda Osmanlı Devletinde divan teşkilatı kurulur⁴²⁹. Fatih'in ilk yıllarına kadar sultanlar bizzat divana başkanlık eder⁴³⁰. Bu dönemden itibaren sadrazamlar sultanı temsilen divan başkanlığı yapar. Osmanlı Devleti'nde en üst yönetim organı divan-ı hümayun siyasi ve idari görevleri ile birlikte hukuki yetkilere de sahip devletin en üst kurumudur. Divan-ı Hümayun'da yargılama yetkisi Rumeli kazaskerine aittir⁴³¹. Kazasker divanda sultanın yargılama gücünü temsil eder⁴³². İdam gerektiren büyük suçların hükmü divanda verilir. Sadrazam da divanda sultanın siyasi erkini temsil eder⁴³³.

Divanda ilmiye sınıfından gelmeyen, kul kökenli sadrazamın yargılama yaptığını düşünmek yanıltıcı olur. Kanuni döneminde kul kökenli Sadrazam İbrahim Paşa Rumeli kazaskeri Fenarizade'nin şahidlik gerektiren bir durum sebebi ile davayı ertelediğine şahid olur. Bunun üzerine sadrazam kendisinin konu hakkında bilgisi olduğunu ve şahidlik yapabileceğini belirtir. Ancak kazasker, sadrazama kendisinin azad edilmemiş bir köle olması sebebi ile İslam hukukuna göre şahitliğinin geçerli olmayacağını belirtir. Bunun üzerine sadrazam İbrahim Paşa sinirlenerek Kanuni'ye gider ve kazaskerden yakını. İtibarının harap olduğunu belirtir. Kanuni sadrazamı azad eder. Ancak bu durumun hukukun bir gereği olduğu cevabını vererek meseleye müdahale etmez. İbrahim Paşa divana geri gelerek tanıklığının kabul edilmesini azat edildiğini belirtir. Kazasker bu kez de sözlü beyanın yeterli olmadığını kendisine sultandan azatlık belgesi getirmesini ister. İbrahim Paşa ertesi gün azat belgesini alır. Bundan sonra divanda kazasker şahitliğini kabul eder⁴³⁴. Bu durum Osmanlı'da sadece köle hukukuna yahut sadrazam bile olsa devşirme kökenlinin statüsüne işaret etmekle kalmaz aynı zamanda daha önce değindiğimiz ilmiye sınıfının ümera karşısındaki ayrıcalıklı konumunu gösterir.

İnalcık, divan-ı hümayunun esas görevini şikayet dinlemek olduğunu ifade eder. Osmanlı sultanları divana başkanlık yapmayı bıraktıktan sonra davaları kasr-ı adalet denilen yerde,

⁴²⁹ Taneri, *Vezîr-i A'zamlık*, 58.

⁴³⁰ “Evvela bir arz odası yapılsın. Cenab-ı şerifüm pes-i perdede oturup haftada dört gün vüzeram ve kadiaskerlerim ve defetrdarlarum rikab-ı hümayunuma arza girsinler...” Sultan Mehmed, *Atam Dedem Kanunu*, 15; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara: TTK Yayınları, 3. Baskı, 1988), 2.

⁴³¹ Şentop, *Kazaskerlik*, 111. İslam öncesi Türk devletlerinde de hanın başkanlık ettiği önde gelen devlet adamlarının katıldığı ve devlet meselelerinin görüşüldüğü toplantılar düzenlenirdi. Bu durum divan müessesinin çabuklukla benimsenmesinde etkili oldu. Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 29.

⁴³² Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 53.

⁴³³ Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, 224.

⁴³⁴ Repp, *The Müfti of İstanbul*, 269-270.

divana açılan pencere arkasından dinler. Türk devlet anlayışı gereğince sultan reayanın şikayetlerine kayıtsız kalmamalıdır⁴³⁵. Veziriazam divanda sultanın mutlak vekilidir⁴³⁶.

Bireysel ya da toplu halde kadı ya da haksızlık yaptığı iddia edilen diğer askeri sınıf ile ilgili olarak divana başvuru yapıldığında, divanda örfi hukuk sahasına giren konularda nişacının önerisi ile veziriazam karar verir. Şer'i meseleleri ise kazasker inceler. Daha önce şikayetle ilgili olarak kadının vermiş olduğu hüküm varsa ve hükümde kanunsuzluk tespit edilirse bu hüküm iptal edilir. Kadının yaptığı hata ciddi boyutlarda ise görevinden de alınmaya kadar giden bir yaptırım gündeme gelebilir. Kadı hükmü bozulduktan sonra kazasker yeni bir hüküm verir veya kadıdan davaya yeniden bakması için emir gönderebilir⁴³⁷. Divanda verilen hüküm ise kesin, nihai bir hükümdür⁴³⁸.

Osmanlıda XVI. yüzyıla kadar bir üst mahkeme olarak Divan-ı Hümayun yer alır. Bu dönemden itibaren divan toplantılarının önceki döneme nazaran azalması sebebi ile Cuma ve Çarşamba divanları divan-ı hümayunun yerini almaya başlar⁴³⁹.

Cuma ve Çarşamba divanı denilen sadrazam başkanlığında toplanan divanlarda da sadrazam huzurunda kazaskerler tarafından gerekli görülen davalar ele alınır. Bunun yanı sıra acil durumlarda padişah huzurunda toplanan ayak divanı bulunur. Padişah huzurunda herkes ayakta olacağından gerekli görülen devlet adamları divana çağrılır ve durum burada görüşüldükten sonra karara bağlanır⁴⁴⁰.

3.3. Mahkemede Yer Alan Diğer Görevliler

3.3.1. Muhzır

Memleketin asayışı ile ilgili olan cürüm, cinayet gibi davalar ile bu tür davaların mahkemeye intikalinden sorumludur. Bu tür meselelerin mahkemede görülmesi için mahkemenin kendi bünyesinde bir muhızrlık örgütü yer alır⁴⁴¹. Muhızrlık örgütü daire olarak düzenlenmiştir. Başta sultan beratı ile görevlendirilmiş bir muhızrbaşı bulunur. Bu da genellikle altı bölük halkından birine tevcih edilir. Muhızrbaşı gelip bizzat bu görevi

⁴³⁵ İnalcık, *Adalet Kitabı*, 146.

⁴³⁶ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 16-23.

⁴³⁷ Üçok vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 213.

⁴³⁸ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 69.

⁴³⁹ Aydın, "Türk Hukuk Tarihi", 15.

⁴⁴⁰ Üçok vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 216.

⁴⁴¹ Kalan, *100/1 Numaralı Kayseri Şeri'ye Sicili Değerlendirmesi*, 127-128; Bayram Üstün, *41/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Değerlendirme*, 206.

kendisi yerine getirdiği gibi dilerse bu görevi iltizama da verebilir⁴⁴². Muhzırbaşının emrinde muhzırlar yer alır. Mahkeme tarafından muhzırlara yaptırılan iş karşılığında taraflardan ihzariye ücreti adı altında ücret talep edilir. Bu ücret emanet şeklinde muhzırbaşı tarafından alınarak üç ayda bir hazineye gönderilir. İhzariye iltizamını elinde tutanlar altı bölük halkı iken ilerleyen dönemde yeniçeriler bu haktan faydalanır⁴⁴³. Muhzırlık bugünkü anlamda polis görevi görüp davalı veya davacının ya da şahitlerin mahkemeye getirilmesi görevini üstlenir.

Kazaskerlere ait müderris ve kadı tayinlerinde tayin kazasker muhzırları tarafından kadıya müjdelenir ve buna karşılık muhzırlara belirli dönemlerde bahşiş verilir⁴⁴⁴.

3.3.2. Ases

Yeniçeri bölüklerinden biri olan asesbaşılık şehirlerde bekçilik koruyuculuk görevlerini yerine getirir. Bu hizmete karşılığında dükkan sahiplerinden belli bir ücret alır. Asesler kethüdalığı genellikle iltizam yolu ile verilir ve asesler kethüdası gerekli sayıda ases ile birlikte bu görevi yerine getirir⁴⁴⁵. Ases bazen de muhzır gibi kendisinden şikayetçi olunan şahsı veya hırsızlıktan şüphelendiği kişiyi de mahkemeye çıkarabilir⁴⁴⁶. Bu anlamda da bir nevi kamu hizmeti ifa eder.

3.3.3. Kassam

Vefat eden kimselerin mirasını varisleri arasında bölüştüren memur kassamdır⁴⁴⁷. Osmanlı Devletinde biri kazasker kassamları⁴⁴⁸ ve diğeri de kadının mahkemelerde yaptığı kassamlık olmak üzere iki tür kassam yer alır⁴⁴⁹. Anadolu vilayetlerine Anadolu kazaskeri Rumeli vilayetlerine de Rumeli kazaskeri kassam tayin eder⁴⁵⁰.

⁴⁴² Karagöz, *1 Nolu Ayıntap Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyonu*, 278.

⁴⁴³ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 737-738.

⁴⁴⁴ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 90.

⁴⁴⁵ Karagöz, *1 Nolu Ayıntap Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyonu*, 171.

⁴⁴⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971/ M. 1562-1563, 81-82-83; İbrahim Aslan, 166 Numaralı (H.980/ M.1572/ 1573) Ayntap Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (Kilis: 7 Aralık Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 245.

⁴⁴⁷ Attar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 146. Bununla birlikte İstanbul dışında askerin vefatı halinde bazı kadı veya müderrislerin askeri kassam olarak görevlendirildikleri de görülür. Şentop, *Kazaskerlik*, 144.

⁴⁴⁸ Kazasker kassamları vefat eden askeri sınıftan birinin terekesini paylaşırıp kaydeder. Cuma Çam, *11 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1107/M.1608-1609)* (Kars: Kafkas Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 206-207.

⁴⁴⁹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 121.

⁴⁵⁰ Kaya, *37 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicili'nin Değerlendirilmesi*, 146.

Eyalet sancak ve kazalardaki kadı hizmetindeki kadı ve mevali kassamları kanuna göre askeri sınıftan olmayan raiyyetin miras işlerine bakıp resm-i kısmeti tahsil eder⁴⁵¹. Her kadılıkta müstakil bir kassam defteri yer alır. Vefat eden kişiden kalan mülk, ehl-i hibre denilen bilirkşi kıymet takdir ettikten sonra kassam defterine kaydedilir. Varislere intikal eden mülkten kassamın alacağı resim, vefat eden şahsın ıskat masrafları düşüldükten sonra ve miras toplamından çıkarılması ardından geri kalan miras varislere paylaştırılır⁴⁵². Bazen de miras paylaşımını kimin yapacağı konusunda kazasker kassamı ile kadı ve naibler arasında anlaşmazlık yaşanabilir. Böyle bir anlaşmazlık ortaya çıktığında bu durum divan-ı hümayuna kadar götürülebilir⁴⁵³.

Kadı ve kazaskerin önemli gelir kaynağı olan tereke taksimi çoğu zaman anlaşmazlık konusu olur. Bu sebeple de bu konuda sıklıkla ferman yayınlanmış kadı ve kazasker ve diğer görevlilerin vazifeleri açıklanmıştır. Bu gerekçe ile III. Mehmet döneminde yayınlanmış bir fermanda hitabet-imamet-kitabet-tevliyet-cibayet-nezaret-meşihat-cüz-tesbi-vakıf, mezraa gibi işlerde görevli olanların askerî olduğu ve vefat etmeleri durumunda kazasker kassamları tarafından terekesinin taksim edileceği kadıların buna müdahale etmemesi istenir. Bundan başka yaya-müsellem-yörük-tatar-voynuk ve canbazında askeri olduğu ve resm-i kısmeti 100 akçadan az ise resm-i kısmetin vilayet kadılarına ait olduğu belirtilir. Ayrıca asker evladının da askeri olduğu zevç vefat ettikten sonra zevcesi reayadan biri ile evlenmediği sürece askeri olduğu belirtilir⁴⁵⁴. Daha önce kadıların geliri kısmında Manisa siciline dayanarak kadıların miras taksiminden aldığı harç oranlarının kanunnamelerde belirtilen oranlarla örtüşüp örtüşmediğine dair birkaç örneğe yer vermiştik.

⁴⁵¹ “Menasıbdan şol ki, yevmî üç akçe ve üçden ziyâde ola, anların sâhiblerinin rüsûmı rüsûm-ı askerîden ma'dûd olub kazasker kassâmları kısmet ederler ve rüsûmın kazasker için alurlar. Ve şol mansıb ki, yevmî üç akçeden aşğa ola, anların ashâbının rüsûm-ı kısmeti vilâyet kadılarınınındır. Vilâyet kadıları kısmet edüb anlar ala... Ve ba'zı vakit verese sabi veya sabiyye olsa, terekeyi kısmet etdirmemek isterlermiş veya ba'zı kimesneler meyyit ile terekede müşterek olsalar, gerü nizâ' olur imiş, bunlar dahi kanun-ı mezkûr mücebince askerî kısmetinde dâhil olduklarından sonra bunları dahi kazasker kassâmı kısmet edüb resmin kazasker için alalar ve müşterek olan malın şerîk-i âhar hissesi eğer askerîden değil ise, ifrâz olunub bâkîsi askerî kısmetinden ise taksim olub resm-i kısmeti kazasker için alına”. Akgündüz, *Kanunnameler*, 2/61.

⁴⁵² Kalan, *100/1 Numaralı Kayseri Şeri'ye Sicili Değerlendirmesi*, 90-91.

⁴⁵³ Kanuni döneminde bu durumla ilgili olarak Anadolu Beylerbeyine gönderilen hükümde kadıasker ve kadı kassamların vefat eden şahısların metrukatına fazla değer biçip fazla rusüm almak için zulmettikleri ve buna mani olunmasına dair muhtevayı kapsar. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 5/553-554; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 123-125.

⁴⁵⁴ İpşirli, *Kazaskerlik*, 624-625.

3.3.4. Muhtesip

Hisba geniş anlamı ile Müslümanların gündelik yaşamında birbirleri ile ilişkilerini düzenleyen şeriata dayalı kuralların toplamıdır. Prensipde kanunları sultan adına uygulayan kadı gündelik sosyal meselelerde türlü tedbiri almak zorundadır. Bu gündelik sosyal meseleler arasında komşuya zarar verme, etrafı rahatsız eden sarhoş, bozuk mal satan esnaf, fazla ücret isteyen satıcıyı takip etmek ve bunları engellemek gibi suçlar için muhtesip görevleri arasındadır⁴⁵⁵. Muhtesip bu görevleri kadının denetimi altında yerine getirir. Muhtesip, özellikle sanat ehli ve çarşı pazardaki işlemlerin takipçisi olarak karşımıza çıkar. Yavuz dönemine ait ihtisap kanunnamesinde çeşitli çarşı pazar esnafının ve zanaatkarların mallarını ne şekilde üretecekleri, üretilen malı kaç paraya satacakları, ürünlerine hile karıştırdıkları tespit edildiği takdirde uygulanacak cezalar belirtilmiştir⁴⁵⁶.

Devlet bu görev için ya kapıkullarından birini görevlendirmiş ya da verginin toplanmasını belli bir meblağ karşılığında (iltizam) bir şahsa tevdi etmiştir⁴⁵⁷. Muhtesip, kadı çarşı pazarda narhı belirledikten sonra kadının izni olmadan bir değişiklik yapamaz⁴⁵⁸. Kadı narhı belirler muhtesip vergiyi toplar⁴⁵⁹. Eğer muhtesip belirlenenen fazla vergi alırsa kendisi dava edilebilir⁴⁶⁰.

Kadı, anlaşmazlık yaşayan taraflar mahkemeye müracaat ettiği takdirde yargılama işine başlar. Muhtesib ise, arama, araştırma ve soruşturma hakkını, şikayet ve dava olmadan da kullanabilir⁴⁶¹. Muhtesip bu bakımdan ases ve muhzır gibi bir nevi kamu hukukunu gözeten görevli konumunda bulunur⁴⁶².

İhtisap Kanunnamesinde de görülebileceği üzere muhtesip İstanbul'a taşradan gelen bir malın denetimini sağlamak, malda eksiklik-kusur olmamasını, belirlenen narhtan fazla ücret alınmamasını canlı hayvanın kanunlarda belirtildiği üzere boğazlanıp satılmasını ile

⁴⁵⁵ Muhtesipler sadece çarşı pazarı kontrol etmemiş İslama aykırı suçlarda da devreye girmiştir. Heyd, *Makaleler*, 45.

⁴⁵⁶ Yücel - Pulaha, *I. Selim Kanunnamesi (1512-1520)*, 59-68.

⁴⁵⁷ Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 137-138.

⁴⁵⁸ “Me’kulat makulesine kadı narh virdükde beher nevinden muhtesip iki akça alır. Beher tulum peynirden birer akçe alınır ve haricden kasap gelip koyun ve sığır boğazlansa kantar akçesi ikişer akçe alınır.”. Barkan, *Hukuki ve Malî Esaslar*, 229-330.

⁴⁵⁹ Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları*, 1/330.

⁴⁶⁰ Üstün, *41/2 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili Değerlendirme*, 227-228.

⁴⁶¹ Akgündüz, *Kanunnameler*, 2/181.

⁴⁶² Nalbant narhtan fazlaya nal çıkmış muhtesibin talebi ile kaydolunmuş. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 347.

börekçi, attar, bakkal gibi konularda çeşitli meslek gruplarının kanuna uygun ticaret yapması için emir verir⁴⁶³. Başkent İstanbul’da sadrazamlar kola çıktıklarında yanlarında bulunan görevlilerden biri de muhtesiplerdir⁴⁶⁴.

⁴⁶³ Akgündüz, *Kanunnameler*, 2/288-295.

⁴⁶⁴ Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisap Müessesesi* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1987), 39.

BÖLÜM 4: OSMANLI DEVLETİ'NDE İDARİ ORGANİZASYON İÇİNDE KADI VE KADININ İŞ YÜKÜNÜN TESPİTİ

4.1. Veri Tabloları

Bu bölümde ele aldığımız ve tezin orijinal kısmını teşkil eden sicil verileri ve bu verilere dayalı grafikler ile bunların yorumlanmasına geçilecektir. Öncelikle incelediğimiz sicillerde yer alan kayıt sayıları belirlediğimiz kategoriler kapsamında tablo halinde düzenlendi ve bu tablo verilerine dayanak oluşturulan grafikler eşliğinde kadının iş yükü analiz edildi.

Veri tablolarının arka arkaya sıralanması monoton ve metin düzenini bozacak hacimde olduğundan eklere konuldu. Ekler kısmındaki bu tablolara metin içinde atıf yapılarak analizin dayandığı arka plana vurgu yapıldı. Grafikler bu verilere dayanılarak oluşturuldu. İlgili tablolarda yüzdelik oranları ile bu oranların hata payları belirtildi. İncelediğimiz sicillerin künyeleri bibliyografya kısmında tam olarak verildiğinden burada sadece siciller kaza adı ve tarihleri ile birlikte kullanıldı.

Ele aldığımız sicillerin hangi bölgeye ve hangi tarihlere ait olduğu aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. Daha sonraki tablolarda ise ele alınan sicillerin kayıt miktarları ve diğer kayıtlara kıyaslandığında defterdeki oranı belirtilmiştir. Bakınız: **Tablo 1.**

Tablo 1: İncelenen Siciller

	BÖLGE	Tarih Aralığı	Tarih Aralığı	Tarih Aralığı	Tarih Aralığı	Tarih Aralığı
1	Başkent (İstanbul)	1513/1521	1562/1562	1594/1594	1613/1640	1691
2	Marmara Bölgesi (Rodosçuk-Edirne-İstanbul)	1524/30	1596/99	1631	1661	1707/1748
3	Ege ve Güneydoğu Marmara Bölgesi (Manisa-Bursa)	1500	1535/1565	1593/1594	1617/1619	1691
4	İç Anadolu (Kayseri-Ankara) Bölgesi	1538	1588/1590	1611/1612	1667	1692
5	Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi (Antep-Harput)	1531	1672/1673	1608/1609	1627	1671/1673

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.2. Kadının İş Yükünün Şer'îye Sicillerinde Yer alan Kayıtlar Esas Alınarak Gruplandırılması

Ek'ler bölümünde yer verdiğimiz tablolara göre, incelediğimiz sicillerde yer alan toplam 14.617 kayıttan 2232 kayıt yargı suç ve cezai meseleler hakkındadır. Güvenlik, zabıta ve polisiye mevzulara dair toplam kayıt sayısı 439 adettir. 3. kategori olan üretim hayatı ve fiyatlar konusunda toplam kayıt sayısı 161'dir. 4. kategori tımar ve vergi konusundaki toplam kayıt sayısı 846 adettir. En çok kayda rastladığımız 5. kategori noterlik hakkında kayıt sayısı ise 5577'ye ulaşır. Medeni hayata dair 6. kategoride ise 1139 adettir. Toplumsal ve kişisel ahlakı içeren 7. kategoride ise kayıt sayısı 207 adettir. Kadıya merkezden gelen emirleri kapsayan 8. kategoride ise toplam kayıt sayısı 864 adettir. 9. kategoride yer alan kadının merkeze gönderdiği raporlar kategorisinde toplam 8 kayıt yer alır. 10. kategori diploması de herhangi bir kayda rastlanmaz. 11. kategori mülkiyet ve miras konusunda ise 1854 adet kayda rastlanır. 12. kategoriye teşkil eden vakıflar konusunda ise 1242 adet kayıt yer alır. Son olarak diğer adı altında gruplandığımız kategoride 47 adet kayıt yer alır. Bakınız: **Tablo 27** ve **Grafik 12**.

On üç maddede belirlenen iş yükü kategorileri aşağıda ayrı ayrı ele alındı.

4.2.1. Yargı Suç ve Ceza

Bu kategoride bireylerin aralarında çeşitli anlaşmazlıklar sonucu mahkemeye başvurması, dövme, yaralama, cinayet davası, kayıp eşya davası, hırsızlık, alacak-verecek davası gibi suç unsuru teşkil eden ve cezai müeyyidesi bulunan kayıtlara yer verildi.

Ele aldığımız bölgeler arasında ve yukarıda belirtilen veri tablolarına göre başkentte yargı, suç ve cezaya dair kayıtlar tüm kayıtlar içinde yaklaşık % 15.5 gibi bir orana sahiptir. Marmara bölgesine baktığımızda ise bu oran %7.19'a düşer. İç Anadolu'da ise %13.46 gibi bir oran karşımıza çıkar. Ege bölgesinde ise %8.3 oranı ile karşılaşıyoruz. Son olarak Güneydoğu Anadolu bölgesine geldiğimizde ise %15.7 gibi bir oran karşımıza çıkar. 5 bölge bazında bu tür kayıtları ele alırsak diğer kayıtlar arasındaki oranı % 11.1'dir. Bu durum daha çok "hakim" olarak bilinen kadının aslında yargılama görevinin diğer görevleri arasında biraz daha arka planda kaldığını gösterir. İleride noter kısmında görüleceği üzere noter kayıtları her dönem ciddi bir ağırlık gösterir. Bakınız: **Tablo 27** ve **Grafik 12**.

4.2.2. Güvenlik Zabıta ve Polisiye

Bu kategorideki kayıtları buluntu at, kaçak köle yakalanması, çalıntı malın sahibine iadesi veya ölen şahsın mallarının teslimi gibi kayıtlar oluşturur.

Bu alanda başkentte en yüksek oran yaklaşık %7 iken bu konuda hiç kayda rastlanmayan dönem de mevcuttur. Rumeli 1594-1595 yıllarını kapsayan sicilde bu alana yerleştirebileceğimiz kayda rastlanmaz. Sözü edilen dönemde devletin içinde bulunduğu sosyo-iktisadi koşullar dikkate alındığında bu durum düşündürücü olabilir. Marmara bölgesinden ise bu oran bazen %33'lere kadar çıkarken bu konuda herhangi bir kayda rastlanmayan dönem de mevcuttur. Bu konuda en yüksek oranın kaydedildiği İstanbul 1524- 1530 tarihli sicilde bu sözü edilen oranı yükselten kayıtlara yakından bakıldığında daha önce de belirttiğimiz gibi kaçak köle kayıtları dikkatimizi çeker. Ege-Marmara bölgesine geldiğimizde ise bu alanda %1 ile %0 arasında değişen bazen çok az kayda rastlanırken bazı dönemde de hiç kayıt yer almaz. İç Anadolu'da ise bir önceki bölümde görüldüğü gibi yaklaşık %1 ile %0 arasında değişen oldukça düşük düzeyde kayıtlar yer alır. Son olarak Güneydoğu Anadolu bölgesine geldiğimizde ise ele aldığımız defterlerde %1'e bile ulaşmayan oranlarda kayıtlar karşımıza çıkar. Tüm bölgeler bazında değerlendirildiğinde bu tür kayıtlar %2,3 oranında yer tutar. Bakınız: **Tablo 27**.

4.2.3. Üretim Hayatı ve Fiyatlar

Kadının görevlerinden biri de “narh” ya da çarşı pazarda fiyatları belirlemektir. Başkentte sadrazamda maiyeti ile birlikte çarşı pazar gezip narh denetlemesi yapabilir. Bunun yanı sıra bu grupta ele aldığımız kayıtlarda bu grupta zaman zaman rastladığımız narh listeleri ile birlikte, alınan malın kusurlu çıkması, belirlenen narhtan eksik ya da fazla fiyatla ürün satma, satılan ürünün kanunnamelerde belirtilen niteliklere uygun olmaması, herhangi bir ürünün satış izni, kapan mukataatı gibi kayıtlar yer alır. Başkente baktığımızda bu alanda en yüksek oran % 3 iken en düşük oran % 0.3 şeklinde bulunur. Marmara bölgesinde ise en yüksek oran % 2'lerde seyrederken bazen de bu konuda hiç kayda rastlanmaz. Ege Bölgesinde ve İç Anadolu'da ise yine bu kayıtlar hiçbir zaman % 1 oranının fazla üzerinde yer almaz. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yine benzer şekilde ya hiç kayda rastlanmadı yaklaşık % 1 oranında kayıt yer alır. Tüm bölgeler bazında kıyaslandığında bu oran % 0.7 gibi bir rakamsal değeri ifade eder. Bakınız: **Tablo 27**.

4.2.4. Tımar ve Vergi

Devletin temel idari ünitesi dediğimiz ve tımar sistemi ve doğal olarak vergi meselelerine geldiğimizde başkentte bu konuda % 5.9 ile % 1 oranında değişen rakamlar yer aldı. Marmara bölgesine baktığımızda ise % 7 ile % 0.1 oranında değişen kayıtlar karşımıza çıktı. Ege bölgesine baktığımızda ise % 10'da % 0.7'lere kadar değişen bir oran hesaplandı. İç Anadolu'ya geldiğimizde ise % 8'e kadar oran yükselirken bu konuda hiç kayda rastlanmayan dönem mevcuttur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya baktığımızda bu oran % 15' kadar yükselir. Tımar konusu Osmanlı kanunnamelerinde en çok yer alan konuların başında gelirken sicillerde tımar ve vergi meselelerine dair kayıtlar oldukça sınırlı düzeyde seyreder. Tımar konusunda en yüksek orana Harput'a 1627 yılını kapsayan sicilde rastlandı. Bağdat seferlerinden sonraki döneme rastlayan bu dönem kayıtlarına daha yakından bakıldığında ise nüzul ve sürsat akçesi ile ilgili kayıtların yanı sıra daha çok tımar, iltizam ve miri için toplanan vergi ile ilgili kayıtlar yer aldı⁴⁶⁵. Tımar ve vergiye dair kayıtlar tüm bölgeler arasında % 5 gibi bir oranda yer alır. Bakınız: **Tablo 27**.

4.2.5. Noterlik

Noter diye gruplandığımız her türlü alım-satım, vekil tayin etme, borç alma, emanet bırakma ya da emanetin teslim alınması, hibe gibi günümüzde de hukukçuların yerine getirdiği bu hizmet sicillerde çoğunlukla en çok yer tutan kayıtlar arasında yerini alır. Kadı'nın klasik dönem dediğimiz süreçte tımar sisteminin uygulandığı coğrafyada en çok iş yükünü bu tür kayıtlar oluşturur. Başkentte noter kayıtlarına baktığımızda en yüksek % 54 en düşük % 29 oranı ile karşımıza çıkar. Ege Bölgesi'nde ise bu kategoride % 37 ile % 3 arasında değişen oranlar kayda geçti. İç Anadolu'da % 40 ile % 1 oranına kadar inen bir durum karşımıza çıktı. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne geldiğimizde ise bu oran % 51 ile % 28 arasında yer aldı. Tüm bölgeler ve diğer kayıtlar kıyaslandığında noter işleri kayıt oranı % 34 gibi bir rakama ulaşır. Bakınız: **Tablo 27**.

⁴⁶⁵ Sevda Danık, *H.1036-1037/M.1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 65.

4.2.6. Medeni Hayat

Medeni hayat kapsamına giren kayıtlar arasında evlenme, boşanma, çocuğa vasi tayini, mehir, akil baliğ olma gibi hususlar yer alır. İstanbul'da medeni hayata dair kayıtlar en yüksek oran %18 ile %3 arasında değişti. Marmara bölgesinde ise bu oran %17 ile %0,3 arasında yer aldı. Ege bölgesinde ise bu oran %12 oranı ile hiç kayda rastlanmayan bir seyir izler. İç Anadolu'da bu alandaki kayıtlar %18 ile %0,99 aralığında yer alır. Güneydoğu Anadolu'ya geldiğimizde ise %11 ile %5 oranları arasında medeni yaşama dair kayıtlar yer aldı. Medeni yaşama dair kayıtlar tüm kayıtlar arasında %8 gibi bir orana sahiptir. Bakınız: **Tablo 27**.

4.2.7. Toplumsal ve Kişisel Ahlak

Bu kapsamda zina, küfretme, içki içme, eve içki götürme, eve kadın veya erkek alma, homoseksüellik, iftira, tecavüz gibi kayıtlar yer alır. Başkentte bu kapsamdaki oran en yüksek %2 iken en düşük %0,5 oranında yer aldı. Marmara bölgesinde bu oran %1'in hep altında kaldı. Ege bölgesinde bu oran en yüksek %2 oranında yer alırken bazen de bu alanda hiç kayda rastlanmaz. İç Anadolu bölgesinde de yine benzer şekilde bu oran en yüksek %2 oranında yer alırken bazen de hiç kayda rastlanmaz. Güneydoğu Anadolu bölgesinde ise bu oran yine benzer şekilde en yüksek %3 oranında yer alırken bazen de yine herhangi bir kayda rastlanmaz. Bu türden kayıtlar tüm sicilleri içinde %0,9 gibi düşük bir oranda seyreder. Bakınız: **Tablo 27**.

4.2.8. Kadiya Merkezden Gönderilen Emirler

Kadiya merkezden gönderilen emirler söz konusu olduğunda ise bu kısımda özellikle savaş yılları ve eşkıyalık gibi faaliyetler söz konusu olduğunda merkezden gelen emirlerde dikkat çekici derecede artış göze çarptı. Başkentte bu oran %1 ve altında yer alırken, Marmara bölgesinde bu oran XVII. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde ve XVII. yüzyıl başında bu oran % 24'e kadar yükselir. Ege Bölgesinde ise XVI. yüzyılın ilk çeyreği ve devamında % 44'e kadar ulaşır. İç Anadolu Bölgesi'ne geldiğimizde ise XVI. yüzyıl ikinci yarısında bu oranın % 32'ye ulaşır. Son olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise XVII. yüzyıl 2. çeyreğinde % 18'e yükselir. Bu kategorideki toplam kayıt sayısının diğer kategoriler arasındaki oranı yaklaşık % 7'dir. Bakınız: **Tablo 27**.

4.2.9. Kadının Merkeze Gönderdiği Raporlar

Bu alandaki kayıtlara genellikle % 1 civarı ya da bu oranın bile altında seyretti. Çoğu zaman bu grupta herhangi bir kayda rastlanmadı. Bu alandaki toplam kayıt oranı diğer kayıtlara kıyaslandığında % 0.1 gibi yok denecek kadar az değer ifade eder. Bakınız: **Tablo 27.**

4.2.10. Diplomasi

Bazı Osmanlı kroniklerinde kadının Bizans'a elçi gönderilmesi gibi kayıtlara rastlandığından ve en azından sınır kazalarında yer alan kadıların “elçi” olarak görevlendirilmiş olabileceği düşüncesinden hareketle oluşturduğumuz bu kategoride herhangi bir kayda rastlanmadı⁴⁶⁶. Bakınız: **Tablo 27.**

4.2.11. Mülkiyet ve Miras

Bu grupta yer alan kayıtlar, miras paylaşımı, miras paylaşımından alacaklıların payının tahsili ya da terekeden alacak talebi, emanet bırakılan tarla, herhangi bir arazinin geri talebi, varislerin hisse paylaşımı gibi konulardan oluştu. Buna göre başkentte en yüksek % 17 en düşük % 8 oranında yer aldı. Marmara Bölgesi'nde bu oran % 24 ile % 10 arasında değişti. Ege bölgesinde bu oran % 85'e kadar yükselirken bu konuda hiç kayda rastlanmayan kadı sicili de yer aldı. İç Anadolu Bölgesi'nde bu husustaki kayıtlar % 28 oranında yer tutar. Ege Bölgesi'nde ise bu oran yaklaşık % 6 gibi bir rakama tekabül eder. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise bu oran % 11 civarındadır. Bu kategori diğer kategorilerle karşılaştırıldığında toplam kayıt oranı % 18 gibi bir rakamı ifade eder. Bakınız: **Tablo 27.**

4.2.12. Vakıf

Başkentte vakıfla ilgili kayıtlar en yüksek % 13 en düşük % 3 oranında yer aldı. Marmara bölgesinde bu oran 18 yüzyıl başında % 54'e kadar yükselirken XVII. yüzyıl 3. çeyreğinde % 3'e kadar düştü. Ege bölgesinde XVI. yüzyıl ikinci ve üçüncü çeyreğine denk gelen dönemde % 85'e kadar yükselirken XVII. yüzyıl ilk yarısında bu konuda hiç kayda rastlanmayan defterde yer alır. İç Anadolu Bölgesi'nde XVI. yüzyıl ilk yarısında

⁴⁶⁶ Azamat, *Tevarih-i Al-i*, 56.

% 98 gibi çok yüksek bir oran karşımıza çıkarken XVI. yüzyıl son çeyreğinde bu oranın % 5'e kadar düştüğü görülür. Güneydoğu Anadolu bölgesine geldiğimizde ise bu oran XVI. yüzyıl başlarında % 7 civarında seyrederken aynı yüzyılın 3. çeyreğinde sadece % 0.43 oranında yer aldı. Vakıflara dair toplam kayıt oranı % 8 civarındadır. Bakınız: **Tablo 27.**

4.2.13. Diğer

Diğer olarak adlandırdığımız kısımda eksik kalmış bu sebeple anlaşılamayan ya da silik olması sebebiyle okunamayan kayıtlar yer aldı. Bu kategoride yer alan toplam kayıt sayısı ise % 0.3 oranındadır. Bakınız: **Tablo 27.**

4.3. Kadının İş Yükü Dağılımının Bölgesel Bazda Sosyal, Kültürel, Ekonomik Faktörlerle İlişkisine Göre Değerlendirilmesi

4.3.1. Başkent: 1513-1691

Osmanlı başkenti olması coğrafi ve diğer koşullar ile kendine has özellikler göstermesi bakımından bölgesel değerlendirmeye geçmeden önce İstanbul kadılığına kısaca yer verelim. II Mehmet'in şehri fethettikten sonra ilk icraatlarından biri İstanbul'a bir kadı tayin etmek olur⁴⁶⁷. İlerleyen süreçte şehrin hızla büyümesi sonucu tek kadının işi yürütmesi oldukça zor olacağından İstanbul dört kadılık bölgesine ayrılır. Bu bölgeler ise İstanbul, Galata, Üsküdar ve Haslar kadılıklarından ibarettir. Bu kadılıkların her birinde naib yer alır. Sur dışında yer alan köyler de bu kazalara bağlanır. Anadolu yakasındaki köyler Üsküdar kadılığına, surların batısında kalan köyler ise hassa çiftlikleri ile dolu olan Hassa kadılığına, Rumeli yakası Kağıthane tarafında yer alan köyler Galata kadılığına

⁴⁶⁷ İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey Murad II dönemi önde gelen alimlerinden Molla Yegan'ın talebesidir. Hızır Bey İstanbul kadısı tayin edildikten sonra ilk icraatı fetih sırasında harap olan 13 km²'lik alanı çevreleyen İstanbul surlarını tamir ettirir. Hızır Bey İstanbul surlarının onarımından başka kapanları kurdurur, tartılara ayar getirir. Ayrıca Hızır Bey İstanbul kadısı olarak divan üyeleri ile padişah huzuruna girip huzurda konuşma hakkına da sahiptir. Kayıtlardan anlaşıldığına göre Hızır Bey, İstanbul'un imar faaliyetlerinde bizzat rol alır. M. Sait Yazıcıoğlu, *Hızır Bey*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 18-19. İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey için bakınız: Mehmed Mecdi Efendi, *Şakaik-i Numaniyye ve Zeyilleri*, 1/84; Süheyl Ünver, *Kadıköyüne Ünvanı Verilen Hızır Bey Çelebi Hayatı ve Eserleri 810-863 (1407-1459)* (İstanbul: İstanbul Numune Matbaası, 1944), 102; Rakım Ziyaoğlu, *Hızır Bey Çelebi İlk İstanbul Kadısı ve Belediye Başkanı (İstanbul Efendisi 1453-1458)*, (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, 1976), 120; Babinger, "Hızır Bey", *İA* (İstanbul: MEB, 2001), 6/1. Aşıkpaşazade meşhur tarihinde Hızır Bey'den söz eder.

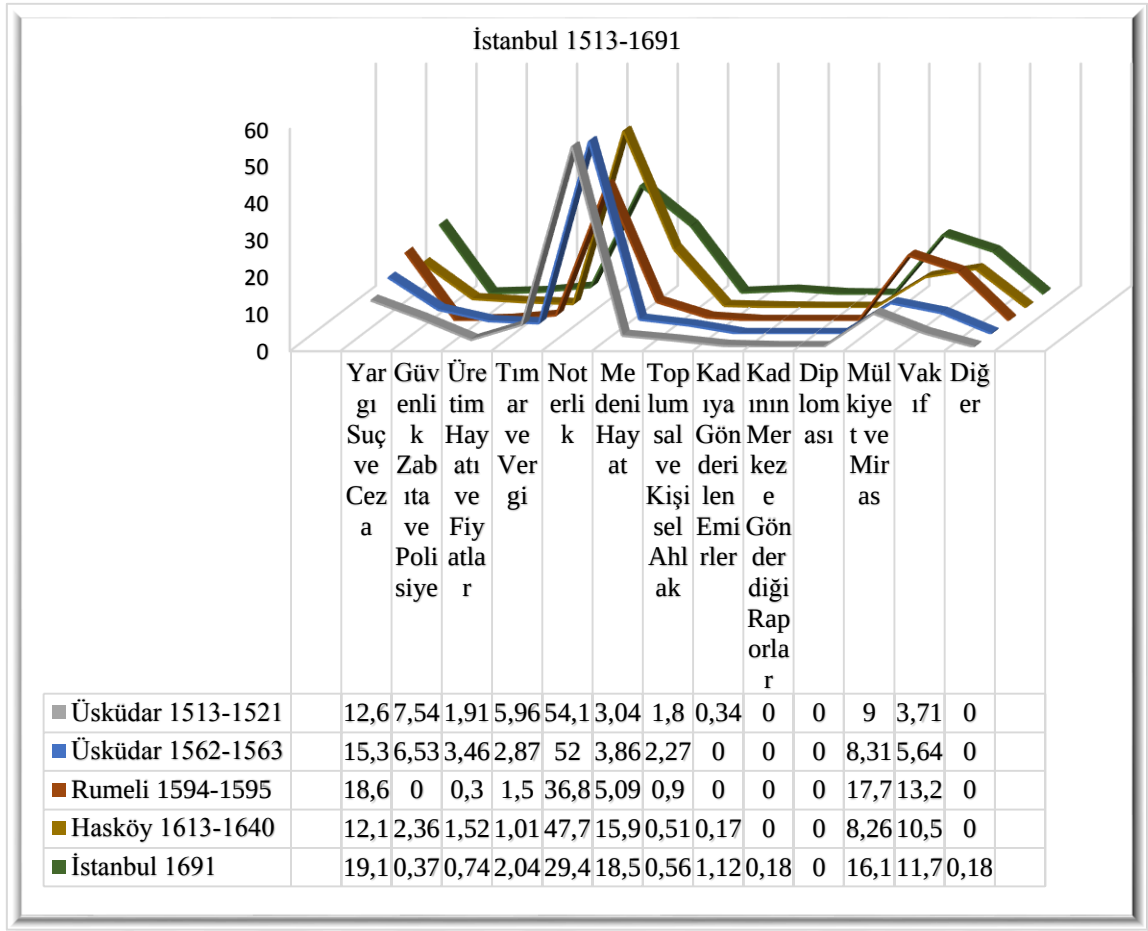
dahildir⁴⁶⁸. Bu kadılıklar mevleviyet denilen üst düzey kadılıklar arasındadır. İstanbul kadılıklarından bazılarında geceleri de davaya bakılabilir. Bu iş için gece naipleri akşamdan sabaha kadar nöbet tutar.

İstanbul kadılarının da diğer kazalarda kadılık yapan kadılar gibi belirli bir mekanı bulunmaz. Kadının maiyetinde yer alan bab naibi, müşavir, çuhadar ve diğer görevlilerin de belirli bir maaşları yoktur. Bunlar da mahkeme harçları ve şer'i gelirden pay alır. İstanbul'da kadının maaşı 500 akça yevmiyeli mevleviyetler derecesinde hesaplanmış olmakla birlikte bunun üzerinde bir gelir elde edilir. Kadı kanunnamelerde belirtilen oranlardan daha fazla rusüm talep ederse kadıyı divan-ı hümayun'a şikâyet yolu açıktır. XVI. yy.'da İstanbul kadısı sultana olan maruzatını Rumeli kazaskeri aracılığıyla yapar. İstanbul Rumeli toprağında yer aldığından Rumeli kazaskerliğine bağlıdır⁴⁶⁹.

İstanbul kadılığı ile ilgili bu kısa girişten sonra ele aldığımız İstanbul sicillerinden elde ettiğimiz aşağıda yer alan grafik verileri değerlendirilecektir. Bakınız: **Grafik 1**.

⁴⁶⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 133-134. Sur içindeki kadılığa İstanbul kadılığı kadısına da İstanbul kadısı veya İstanbul efendisi bazen de İstanbul mollası denir Eyüp kadılığına ise havass-ı refia ya da kısaca haslar kadılığı denir. Galata ve Üsküdar kadılıkları ise ismiyle geçer. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 427.

⁴⁶⁹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 136-137.

Grafik 1: Başkent'te Kadının İş Yükü Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Belirlenen tarih aralığında Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a baktığımızda kadının iş yükünü ortalama % 44'lük bir dilimle ilk sırada noter işlemlerinin oluşturduğu görülür. Bu oranı % 15.53 ile kadının yargılama fonksiyonu içeren hakimlik vazifeleri izler. Bunun ardından sırası ile mülkiyet ve miras işleri % 11.86, medeni hayat % 9.27, vakıf kayıtları % 8.92, güvenlik-zabıta ve polisiye işleri % 3.36, tımar ve vergi işleri % 2.67, üretim hayatı ve fiyatlar % 1.58, toplumsal ve kişisel ahlak % 1.2 kadıya merkezden gönderilen emirler % 0.73 oranında yer alır. Bu dönemde herhangi bir diplomatik kayda rastlanmaz. Zaten merkezde olan kadının divana gönderdiği raporlar % 0.18 ile yok denecek kadar az bir oran oluşturur. **Grafik 1**'de de görüldüğü şekli ile 1513/1521,1562,1613 yıllarına bakıldığında, noter işlemlerinin, bu üç defterde % 47.72 ile % 54.11 oranları arasında değişen miktarda, kadının toplam iş yükünün nerdeyse yarısı ve bazen de daha fazlasını oluşturduğu dikkati çeker. 1691 yılına gelindiğinde noter kayıtlarında diğer periyodlara nazaran ciddi bir azalma olmakla birlikte kadının iş

yükünün yine de en büyük kısmını bu kategorideki kayıtların oluşturduğu görülür. Son periyotta noter kayıtları azalırken bu kez medeni hayata dair kayıtların ciddi oranda arttığı dikkati çeker. Medeni hayata daha yakından bakıldığında ise toplumsal sarsıntıların baş gösterdiği dönemlerde boşanma oranlarının artma olasılığını dikkate alırsak şaşırtıcı gelmeyen bir oranda yükselen boşanma kayıtları yer alır. Boşanma kayıtlarına paralel olarak mehir, nafaka ve çocuğa vasi tayini kayıtları kısaca medeni yaşama dair kayıtlar artar. Ele aldığımız Osmanlı sicillerinden anladığımız kadarı ile genel olarak nikah akdinden ziyade boşanma davaları kadı huzurunda gerçekleşir. Bunun altında yatan olası sebepler düşünüldüğünde kadın ya da erkeğin yeniden nikahlanmak istediğinde herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmaması, kadınlara boşanma sonrası belirli bir müddet evlenme yasağı olması ve yine kadınların mehir talebi ile çocuklara vasi, nafaka tayini gibi hususlarda olası mağduriyetin önüne geçilmek istenmesi gibi sebepler akla gelebilir. Ayrıca dini bakımdan nikah için kadıya gitme zorunluluğu yoktur. Bu konuda yeterli fıkıh bilgisine sahip bir müslüman şahıs da nikah akdini gerçekleştirebilir⁴⁷⁰.

Noter başlığı adı altında yer verdiğimiz kategori kadının iş yükünü en çok sırtlayan kısım oldu. Adı geçen başlık altında yer alan kayıtları incelediğimizde; alım-satım, borç-alacak işlemleri başta olmak üzere, vekil tayini, özel şahsa ait bir mülkü kiralama (vakıflara dair kiralama ve buna dair alacak-borç kayıtlara vakıf başlığı altında yer verildi) rehin, kefillik, feragat, emanet, ortaklık, takas, hibe, berat (muhzırbaşı, kethüda, imam gibi kamu görevlileri), borcu vadelerlendirme, hasta yakını ile cerrah sözleşmesi, hibe işlemlerine dair kayıtlar yer aldı⁴⁷¹.

Kadının başkentte belirtilen zaman aralığında noter işlemlerinden sonra iş yükünün en büyük kısmını % 15.53 ile mahkeme kayıtları oluşturdu. Mahkemeye dair işlemler en düşük düzeyde % 12.14 ile 1613-1640 periyodunu kapsarken en yüksek seviye ise % 19,07 ile 1691 yılına denk gelir. IV. Murad'ın tekrar merkezi otoriteyi canlandırma

⁴⁷⁰ J. Schact, "Nikah", *İA* (İstanbul: MEB, 2002), 9/259.

⁴⁷¹ İncelediğimiz dönemde Osmanlı Türkçesinde rastlamadığımız noter sözcüğü Fransızca noteire kelimesinden dilimize geçmiştir. Çeşitli belge ve işlemlere yasallık kazandırmakla yükümlü, hukuki statüsü olan kamu görevlisidir. Osmanlı Devleti'nde, Bizans'ta görüldüğü üzere esnaf teşkilatının bir grubu olarak yer alan noterlik kurumundan ziyade, merkezi idarenin temsilcisi olan kadının ifa ettiği iş yükü grupları arasında bu tarz işlemler yer alır. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat Tarihi*, 43. Dolayısıyla bu durumu bir dönem özelliği ya da bürokratikleşmesindeki ayrımın gelişmemesine bağlamak sağlıklı bir yaklaşım olmayabilir. Günümüzde ise 1512 sayılı Noter Kanununa göre noter; hukuki güvenliği sağlamak amacı ve anlaşmazlıkları önlemek için işlemleri belgelendiren kişidir. Noter, özel hukuka dair anlaşmazlıklara bakan Asliye Hukuk Mahkemeleri'nin bulunduğu il ve ilçelerde yer alır. Bu tanım tarihsel süreçte Osmanlı kadısının yerine getirdiği noter hizmetlerine de uygun bir tanımdır.

faaliyetine giriştiği bu dönemde başkentte kadının yargılama fonksiyonundaki düşüş dikkat çekicidir. Yine IV. Murad dönemine tekabül eden dönemde güvenlik- zabıta işlerine baktığımızda %3,36 oranında yer aldı. Bu oranı IV. Murad ile özdeşleşen tütün ile meyhane ve alkol yasağına dair kayıtlar oluşturur⁴⁷².

Sicillerde yer alan başka bir konu vakıf meselesidir. Osmanlı Türk şehrinin mekânsal yapısının belirleyici unsurları sultan ya da üst düzey devlet adamları tarafından bazen de sivil bireyler tarafından yaptırılan vakıflardır⁴⁷³. Günümüz belediyelerinin şehirlerde yaptığı pek çok hizmet o dönemde vakıflar aracılığı ile gerçekleştirilir. Bu bağlamda başkentte dikkat çeken başka bir detay bu periyodun vakıf⁴⁷⁴ kayıtlarının ortalaması %8,98 gibi bir oran arz ederken, 1594-95 yıllarına ait sicilde bu oran % 13.16 oranında bulunmasıdır. Adı geçen sicile daha yakından bakıldığında bu kayıtların vakıf mülklerinin kiralanması ve şahısların özel mülklerini vakfetme, nakit vakfetme, vakıftan borç alma ya da vakfa borç verme, gibi kayıtların yer aldığı görülür⁴⁷⁵. Burada kadı açısından dikkat edilmesi gereken husus kadıların vakıfları, vakıfnameye uygun yönetilip yönetilmediği açısından denetleyebildiğidir. Bununla birlikte kadı, vakfın mütevellisi olarak vakıfta yer alabilir ve bu sıfatı ile vakıfta söz sahibi olabilir. Burada belirtilmesi gereken bir başka nokta ise ulema, din görevlileri, geçimlerini vakıf gelirlerinden temin eder. Bu açıdan vakıf konusu sadece hukuki işleyişi açısından değil aynı zamanda idari-mali bakımdan ve kamu görevlerinin ifası sebebi ile önemli bir alan oluşturur.

Devlet, ilmiye sınıfının işleyiş biçimini düzenlemek ile bunların ödenek ve tahsisatının yerine getirilmesi maksadıyla vakıf sisteminden yararlanır⁴⁷⁶. Sipahi, vakıf araziden vergi

⁴⁷² *Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, ed. Çoşkun Yılmaz (İstanbul: TDVY, 2011), 125-126, 134, 148, 258-259, 386.

⁴⁷³ Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 70.

⁴⁷⁴ Vakıf, kısaca, bir mülkü kamu yararına ebedi olarak tahsis etmek şeklinde tanımlanır. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, 3/37. Osmanlı Devleti kuruluş döneminde vakıflar Anadolu ve Rumeli’de fetihleri kolaylaştırmak için, Osmanlı sultanları silah arkadaşlarına, şeyhlere tahsis edildi. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakfiye ve Temlikler I”, *Vakıflar Dergisi* 2, (1942), 292; Gökbilgin, *Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, 162. Osmanlı Devleti’nde ilerleyen yüzyıllarda vakıf, devlet memurlarının özel servetlerini müsadereden kaçırmak için başvurdukları bir yöntem şekline bürünür. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, 92. Devletin içinde bulunduğu durumu ve yoksul kesimin bundan faydalandığını, bu insanları tefecilerin eline düşürmenin çok daha sakıncalı olduğunu gerekçe gösteren Ebussuud faizle borç veren para vakıflarını onayladı. İnalcık, *Mehmet İpşirli Armağanı*, 121-124; Leeuwen, *Vakıflar ve Şehir*, 124.

⁴⁷⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicili*, ed. Çoşkun Yılmaz (İstanbul: TDVY, 2011), 46-47, 56-60, 64-65, 70, 77, 79, 82-83, 94-95.

⁴⁷⁶ Vakıf kavramı hukuki delillerde pragmatist yaklaşımı ile bilinen Hanefi felsefesinden etkilenmiştir. Leeuwen, *Vakıflar ve Şehir*, 57, 81-82.

talep edemez⁴⁷⁷. Ehl-i örf vakıf araziye müdahale edemez. Vergi konusunda sipahi ile vakıf arazi konusunda herhangi bir anlaşmazlık durumunda defter-i hakaniye bakılır⁴⁷⁸.

Vakıfların gerek sayı olarak artması gerekse bünyesinde bulundurduğu mülk ya da işletmelerin artması, tımdan iltizama iltizamdan da mukataaya geçiş sürecine rastlar. Devletin temel idari sistemi olan tımarın dönüşüme uğradığı bu tarihsel süreç aynı zamanda mülkiyet sahipliğinin el değiştirdiği döneme denk düşer⁴⁷⁹. Bu duruma paralel olarak şer'îye sicillerinde XVI. yüzyıl sonu ve XV. yüzyıldan itibaren mukataa kayıtları daha sıklıkla karşımıza çıkar. Öztürk, Avrupa kıtasında coğrafi keşifler ile başlayan ardından fiyat artışları ile devam eden sürece ateşli silahların icadının da eklenmesi ile oluşan dünya dengesi karşısında klasik ortaçağ müessesesi olan tımar sisteminin yetersiz kaldığını, bu yetersizliği yozlaşma olarak tanımlamanın isabetli olmayacağını belirtir⁴⁸⁰.

Devletin temel bazı görevleri, memuriyetler önce iltizam şeklinde tahsis edilirken daha sonra kayd-ı hayat şartı ile şahsi mülkiyete dönüştürülür⁴⁸¹. Bunun sonucunda sermaye sahipleri önce iltizam sonra mukataa yolu ile devlet bürokrasisine entegre olur⁴⁸².

Toplumsal ve kişisel ahlak meselelerine baktığımızda ele aldığımız süreçte her dönem birbirine yakın bir oran izlediği görülür. Oldukça düşük düzeydeki bu oran yaklaşık olarak %0,5 ile %2,2 gibi bir aralıkta yer aldı. Burada yer alan toplam 3 kaydın ikisi şahısların kötü davranışlarına diğerinde ise ağız bozuk şahıs hakkındaki kayıttan oluşur⁴⁸³.

Üretim hayatı ve fiyatlar söz konusu olduğunda ise bu periyotta ortalama %1,58 gibi bir oran karşımıza çıkar. Ortalama daha düşük iken Üsküdar'a ait 1562-63 yıllarını kapsayan

⁴⁷⁷ Ünal, *B-35 Numaralı Bursa Şer'îye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, 168.

⁴⁷⁸ Akgündüz, *Kanunnameler*, 7/290.

⁴⁷⁹ Osmanlı teşkilat sisteminin dönüşümü için bakınız: Öztürk, "Osmanlı Klasik Sisteminin Teşekkülü ve Çözülüşü", *Türkiye Günlüğü* 58, (Kasım-Aralık 1999), 134-155.

⁴⁸⁰ Yapısal değişikliklerin ardında iktisadi değişikliklerin yattığını ifade eden yazar, bu sebeple Osmanlı klasik döneminin sonu olarak XVII.yüzyıl sonlarını tarihlendirmenin daha uygun olacağını belirtir. Öztürk, "Değişimlerin Müesseselere Tesiri", 249-255.

⁴⁸² Sistemin bozulması ve vakıflaşma toprak tasarrufundaki değişiklik üretim organizasyonundaki değişikliği beraberinde getirir. Üretim organizasyonundaki değişim vergi sistemini yakından ilgilendirir. Pek çok görev toplanan vergiler karşılığında yerine getirildiğinden görev ve görevli kavramı bundan doğal olarak etkilenir. Vakıflaşma artarken iltizam yerini mukataalara bırakmaya başlar. Sistem dönüşürken bu sistemin temel unsurlarından biri olan kadının görev ve yetki alanı değişmez. İnalcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder - Faruk Tabak (İstanbul: TVYY, 1998), 10-20.

⁴⁸³ *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil*, 107, 121, 171.

sicilde %3.46 oranı ile miktarı az da olsa yukarı çeker. Bu kayıtlar ise daha çok alınan malın (köle de dahil) kusurlu çıkmasına dairdir. Bunun dışında, bir narh listesi ve narhtan aşağı fiyatla satış kaydı bulunur. Bu dönem aralığında özellikle XVI. yüzyıl ikinci yarısında görülen fiyat dalgalanmalarını hatırlanınca bu konuda belki daha fazla kayda rastlanması beklenebilirdi. Ancak daha önce belirttiğimiz gibi incelediğimiz bölgenin bizzat merkez olması ve bu sebeple denetiminin daha sıkı olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Osmanlı sultanlarının Anadolu üzerinden sefere çıktıklarında uğradıkları üs konumunda olan Üsküdar'da kadiya merkezden gönderilen emirlere baktığımızda bazı dönemlerde hiç kayda rastlanmazken bazı dönemlerde rastlansa bile oldukça düşük düzeyde olduğu görülür. 1513- 1521 yıllarını kapsayan Üsküdar sicilinde merkezden kadiya gönderilen toplam 3 kayıt yer alır. Bu kayıtlardan ilkinde hırsız ve haramilere karşı gerekli tedbirin alınması istenirken diğeri vergi ile ilgili sonuncusu ise Kocaeli sancağından kürekçi ve alatçı yazılması ve avarız vergisi hakkındadır⁴⁸⁴. Bu durum dönemin askeri-siyasi koşullarının, sefer hazırlıklarının işaretidir. Kadının merkeze gönderdiği rapora ise bu dönem aralığında sadece bir yerde 1691 tarihli sicilde rastlandı. Bu, sebze meyve satıcısının sultana arzı idi⁴⁸⁵.

Toplumsal ve kişisel ahlak meselelerine bakınca yine periyodun ortalaması olarak yaklaşık %1 gibi bir oran karşımıza çıktı.

Mahkeme harçlarının gıda fiyatları ile karşılaştırmak açısından kadıların aldıkları ücretleri tekrar hatırlarsak, bir hükmü ihtiva etmeyen, bir hususa dair verilen belge aynı zamanda herhangi bir anlaşmazlık durumunda mahkemede resmi bir kanıt olarak sunulabilen kayıt türü olan hüccetten⁴⁸⁶ Fatih Kanunnamesi'ne göre 32 akça, I. Selim

⁴⁸⁴ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 392, 393, 407, 418.

⁴⁸⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil*, 429.

⁴⁸⁶ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1/865.

Kanunnamesi'ne⁴⁸⁷ göre 26 akça rusüm alınacaktır⁴⁸⁸. Para cezaları ise kişinin ekonomik durumuna göre belirlenir. Hırsızlık durumunda zengin olandan 100, orta halli olandan 50 ve fakir olandan 30-40 akçe alınacağı belirtilmiştir⁴⁸⁹. Buradan da anlaşıldığı gibi para cezalarının uygulanmasında belirleyici unsur kişinin maddi durumudur. Sadece kişinin ekonomik durumu değil bazı durumlarda ekonomik durum ile birlikte kişinin medeni durumu ceza miktarını ya da cezai yaptırımını belirleyici hal alabilir. Örneğin, Osmanlı Devleti'nde bir suç teşkil eden zina fiilinin gerçekleşmesi halinde para cezası uygulanır ancak zinayı işleyen kişinin bekar ya da evli olması para cezasının miktarını belirleyen unsur olur⁴⁹⁰. Heyd, para cezası gibi kanun maddelerini dini hukuka aykırı olmasına rağmen genel olarak Osmanlı ulemasının bunları kabul ettiğine ve uyguladığına dikkat çeker⁴⁹¹.

Mahkeme harçlarını günün iktisadi koşulları içinde anlamlandırmaya çalıştığımızda ve bu kapsamda Barkan'ın yayınladığı İhtisap Kanunlarına baktığımızda XV. yüzyılda Bursa'da Bursa müddü ile buğdayın a'lasının 110 akça şeklinde satış fiyatı belirlendiği görülür⁴⁹². XVI. yüzyıl ilk yarısında Üsküdar'da pirincin kilesi 19 akça eder⁴⁹³. Bu durum fikir vermesi açısından ortalama olarak hesaplanmaya çalışıldığında yaklaşık 1 kg buğdayın fiyatı 0.55 akçe, 1kg pirincin fiyatı ise 0.76 akçedir. Bu durumda pirincin fiyatı buğday fiyatından yaklaşık % 7 daha yüksektir. Bu hesaplama göre bir şahıs

⁴⁸⁷ “Kadı hüccetinden 26 akça alınacak. Bunun 20’si kadının, 4’ü naibin ve ikisi katibin....”. Yücel - Pulaha, *I. Selim Kanunnamesi*, 54. Özellikle Kanuni dönemi kanunnamelerde kadı hüccetinin üzerinde durulmuş ve hangi durumlarda kadı hücceti ile durumun resmileştirildikten sonra ne yapılması gerektiği belirtilmiştir. Kanuni döneminde hüccetten 22 akça alınması bunun 22’sini kadı 2’sini de kâtibin alacağı belirtilmiştir. Yine cezai müeyyide gerektiren durumlarda kadıdan hüccet almadan ehl-i örfün cezayı uygulayamayacağı, reaya-sipahi arasında vergi konusunda anlaşmazlık olduğunda reayanın daha önce yaptığı ödemeyi elindeki hüccet ile ispat edebileceği belirtilmiştir. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 6/488, 45, 53, 242, 300, 334, 470, 476, 478.

⁴⁸⁸ *Ve kuzat bir sicilde yedi akça ve hüccetten otuz iki akça ve suret-i sicilden on iki akça ve imzadan on iki akça alalar... nikahdan bıkır ise otuziki, seyyib ise onbeş akça alalar. Sultan Mehmed, Atam Dedem Kanunu*, 21.

⁴⁸⁹ Barkan, *Hukuki ve Malî Esaslar*, 389.

⁴⁹⁰ Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları*, 387-388.

⁴⁹¹ Heyd, *Makaleler*, 58.

⁴⁹² Barkan, “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar”, *Tarih Vesikaları Dergisi* 2/7, (Haziran 1942), 16-17; Müd ise Osmanlının farklı bölgelerinde farklı ağırlık arz eden bir ölçü birimidir. Örneğin Kütahya’da bir müd 20 İstanbul kilesi, İstanbul kilesi ise yaklaşık 25 kg’dır. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/281, 597. 1513-1521 yıllarını kapsayan Üsküdar sicilinde yer alan narh kayıtlarına göre arpanın kilesi 3.5 akçadır. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi I Numaralı Sicil*, 340.

⁴⁹³ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi I Numaralı Sicil*, 109; Müd ve kile tahıl ölçü birimidir. Tek bir standartta değildir. Bölgeye göre değişir. İstanbul kilesi ortalama 25 kg’dır. 8 İstanbul kilesi 1 Kütahya müddüdür. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 281-597.

mahkemeye herhangi bir konuda hüccet talebi için başvurduğunda ortalama 1-2 kile pirinç parası gibi bir meblağ ödemiş olur. Hırsızlık söz konusu olduğunda orta halli biri yaklaşık 2.5 kile pirinç parası fakir olan ise yaklaşık 2 kile pirinç parası ödemesi gerekir. Burada tekrar belirtelim ki bizim hesaplamaya çalıştığımız oranlar yaklaşık ve tahmini oranlardır. Bu tahmini yapmamızın sebebi mahkeme harçlarının alım gücü veya tüketim gücü ile kıyaslamaktır. Bu hesaplamadan göz önüne alınması gereken başka bir husus ise tahıl ölçü birimi olan kilenin de bölgelere göre farklılık göstermesidir. Bursa ve İstanbul ele aldığımız bölgelerden biri olduğundan biz bu bölgenin kilesini referans aldık.

XVI. yüzyıl ikinci yarısı ve özellikle XVII. yüzyılda medeni hayat kategorisinde yer alan kadı kayıtlarının, önceki yüzyıla oranla yaklaşık 4 katı ve daha fazla oranda yükseldiği dikkati çeker. Bu kayıtlar yakından incelendiğinde burada yine artan oranda boşanma kayıtları göze çarpar. Bu duruma paralel olarak vasi tayini, nafaka talebi, mehir davaları kadı defterindeki yerini alır⁴⁹⁴. 16. yüzyılın ilk yarısında medeni hayata dair kayıtlar incelendiğinde, bu kez sadece boşanma değil boşanma davalarında nafakadan feragat kaydı ile birlikte boşanma kayıtları dikkati çeker⁴⁹⁵. Yine medeni yaşama dair kayıtlarda, nikah akdine nadiren rastlarken boşanma kayıtları çok daha fazla bir yekun oluşturur. Burada nikah kayıtlarının boşanma kayıtlarına nispetle neden çok daha az yer aldığı sorusunu hatırlatır⁴⁹⁶. Bu periyotta dikkati çeken bir başka nokta ise XVI. yüzyıl son yıllarına ve XVII. yüzyıl ilk yıllarından itibaren vakıf kayıtlarındaki artmadır⁴⁹⁷. 1513-

⁴⁹⁴Fiyat artışlarının karşılaştırmalı analizi için bakınız: Barkan, “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, *Belleten* 34, (1970). Fiyat artışlarındaki yükselme (enflasyon) aileleri çözülmeye iterken kadın ve çocukların mağdur olmaması ve bu durumun resmi olarak belgelendirilmesi düşüncesi ile bireyler boşanma ve boşanma sonrası işlemler için kadıya müracaat etmiş olabilir. Osmanlı da paranın durumu için bakınız: Pamuk, *Paranın Tarihi*, 2007.

⁴⁹⁵ Bu durum sonraki yüzyıla kıyasla devletin içinde bulunduğu daha iyi iktisadi durum paralelinde açıklanabilir mi? XVI. yüzyılda kıymetli madenlerin artışı, kırsal ekonominin pazarlara kayması para kullanımını artırır. Aynı zamanda bu dönemde nüfus artışı ile şehir-köy arasındaki bağ kuvvetlenir. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, 80. II. Bayezid döneminde 100 dirhem gümüşten 426 akçe kesilirken 16. yüzyıl başında oğlu Yavuz döneminde 100 dirhem gümüşten 400 akçe kesilir.

⁴⁹⁶ Kadının nikah akdinden aldığı harç bu durumda etkili olabilir. Akçenin değer kazandığı görülür. Ancak Yavuz daha sonra akçe değerini babasının dönemine getirir. Ancak 16. yüzyıl sonlarında akça büyük değer kaybına uğrar. 1586’da 100 dirhem gümüşten 800 akça kesilir. M. Öztürk, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10/807.

⁴⁹⁷ Kanuni döneminin ilk yıllarında devletin vergi gelirlerinin %51’i sultan hassı, %37’si ümera hassı, zeamet, tımar, %12’side vakıf gelirlerinden oluşur. Bu gelirin vakıf ile ilgili olarak bölgesel dağılımı Rumeli eyaletinde %6, Anadolu ve Rum eyaletlerinde %17 olarak görülür. Osmanlı Devleti’nde mal, mülk vakfetmenin artması bu vakfı yapanların bir tür mülkünü sigortalatması olarak değerlendirilmiştir. Buna göre bir kimsenin mülkünün vakıf statüsüne girmesi ve evladan evlada intikali şartı bu malları borç için hacizden veya devlet memurları tarafından gasp ve müsadere edilmekten kurtarıyordu. Bu şekilde mülkler dini koruma sloganı ile kamuoyu güdümüne giriyordu. Para vakıflarına gelince, İslam dininde faiz kesin olarak haram olmakla birlikte iktisadi gereklilikler gerekçe gösterilerek bazı hukuki hilelere başvurulup

1521 tarihli sicilde vakıf kayıtları oldukça düşük bir oranda yer alır. Vakıf kayıtları %3,71 oranı ile yer alırken bu kayıtların içeriğine bakıldığında da vakıf dükkanının, hamamının, bostanının, peremesinin, bozahanesinin kiraya verilmesi gibi kayıtlara rastlanır. Vakıftan borç alındığına dair kayıt ise ilerleyen dönemlere nazaran çok daha az bir miktarda bulunur. İlerleyen yüzyılda ev ve para vakfetme kayıtları ile birlikte vakıftan alınan borca dair kayıtların dikkat çeken bir şekilde arttığı görülür⁴⁹⁸. XVII. yüzyılın son döneminde sicillerde yükselen oran sadece vakıftan alınan borç kayıtları değildir. Mahkemede alacak davalarının arttığı da göze çarpar. Bu yüzyıl vakıflaşmanın arttığı yüzyıldır. Bu durum yukarıda dipnotta (460) belirtildiği gibi bir nevi mülkün parçalanma ve borç sebebi ile kaybetme karşısında korumaya alınması şeklinde düşünülebilir.

İktisadi durumun daha iyi bir seyir izlediği XVI. yüzyıl ilk çeyreğinde Üsküdar'a ait sicilde mahkeme kayıtlarında alacak davasından ziyade küfür, içki, darp, iftira gibi Osmanlı hukukuna göre tazir cezası gerektiren kayıtların çoğunluk teşkil ettiği görülür⁴⁹⁹.

Hazırladığımız grafikte, kadıya merkezden gönderilen emirler kısmına bakıldığında İstanbul kadısına 1691 tarihinde merkezden gelen emirlerde bir miktar artış kaydedilir. Bu kayıtlar incelendiğinde vergi hususundaki emirler ve sefer için orduya aynî ihtiyaç temin edilmesi hakkındaki kayıtlar yer alır⁵⁰⁰. XVII. yüzyıl ikinci yarısında Osmanlı Devleti, Avrupa'da toprak kayıpları yaşamaya başladığı yüzyıldır. İçeride taht mücadeleleri ve sık sık sadrazam değişikliğinin yaşandığı bu süreçte diğer yandan Osmanlı-Avusturya savaşları devam eder⁵⁰¹. Önceki yüzyıldan beri devam eden ekonomik dalgalanmaların bu dönemde etkisini artırarak devam etmesi bu duruma eklenince devlet idaresi açısından ciddi sıkıntılar kendini iyiden iyiye kendini hissettirir⁵⁰². Hazinesinin durumu II. Ahmed'in tahta çıkışında yeniçeriye ulufe bahşişi dağıtılmasına imkân tanımaz⁵⁰³.

faiz ile işleyen para vakıflarına cevaz verildi. Ömer Lütfi Barkan - Enver Meriçli, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defteri* (Ankara: TTKY, 1988), 121-144; Gökbilgin, *Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, 272.

⁴⁹⁸ Ebussuud'un vakıflar hakkındaki görüşleri için bakınız: Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, 66.

⁴⁹⁹ İslam hukunda tazir suç sayılmasına rağmen cezaları tespit edilmemiş cezalardır. Tazir, suç değil ceza kavramını ifade eder. Bu tür cezaları devlet adamı veya onun adına kadı belirler. Esra Yakut, *Osmanlı Hukukunda Tazir Cezaları* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2011), 15.

⁵⁰⁰ II. Ahmet döneminde, Osmanlı - Habsburg kuvvetleri arasında Osmanlının ağır mağlubiyet yaşadığı Salamanken Savaşı yapılır. Ertesi yıl, Varadin Osmanlı'nın elinden çıkar. J. W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011), 5/106.

⁵⁰¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/528.

⁵⁰² Pamuk, *Paranın Tarihi*, 161.

⁵⁰³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/533.

Genel olarak bakıldığında altını çizeceğimiz husus belirlediğimiz periyoddaki sicillerde gerek tek tek kaza bazında ve gerekse toplamda kadının ağırlıklı iş yükünü yaklaşık %54 ile % 29 arasında değişen oranla noter kayıtları oluşturduğudur. Kadı denilince ilk akla gelen yargılama vazifesi ise %12,6 ile % 19,07 oranı arasında değişen bir aralıkta noter kayıtlarını takip eder. 1613-1640 yıllarında medeni hayata dair kayıtların yargılama işinin önüne geçtiği görülür. Bu dönem kayıtlarında boşanma oranındaki artış dikkati çeker. Boşanma ile bu duruma paralel olarak çocuğa nafaka ve vasi tayini, mehrin tahsil edilmesi ve borç tespiti kayıtları bu dönemde medeni yaşama dair öne çıkan kayıtlar arasında yer aldı. Bu kadar boşanma arasında sadece bir nikah akdine rastlanır. O da hülle ile boşanıp tekrar evlenme kaydıdır⁵⁰⁴. Aslında belirlenen tarih aralığında ve bölgelerde belirlenen tüm sicillerde nikah akdinden daha ziyade boşanma kayıtları dikkati çeker⁵⁰⁵. Özetle belirlediğimiz dönem aralığında başkente ait beş sicil, **Grafik 1**'de net olarak görüldüğü gibi ister tek tek ele alınsın ister toplu bir değerlendirme yoluna gidilsin yaklaşık 178 yıllık süreçte değişen, dönüşen siyasi, sosyal ve iktisadi koşullara rağmen oldukça benzer bir seyir izler. Kadının iş yükü benzer şekilde bu süreçte devam eder.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğine ait 1513-1521 tarihli Üsküdar siciline baktığımızda noter kayıtları, kadının % 54.11 oranı ile iş yükünün en büyük kısmını oluşturur⁵⁰⁶. İkinci sırayı % 12.6 ile yargılama görevi yer alırken üçüncü sırada % 9 ile mülkiyet ve miras işleri gelir. Ardından % 7.54 ile güvenlik ve zabıta işleri, beşinci sırada ise % 5.96 ile tımar ve vergi konusundaki vazifeleri izler. Vakıf ile ilgili kayıtlar % 3.71 ile altıncı sırada bulunur. Medeni hayat ile ilgili kayıtlar ise % 3.04 ile bu oranı takip eder. Bu durumda kadının iş yükünün yaklaşık % 96'sını noter işlemleri başta olmak üzere; mülkiyet ve miras, yargılama, güvenlik, tımar, medeni hayat ve vakıf işleri oluşturduğu görülür. Geriye kalan % 3.9'luk kısmı ise tabloda gösterilen diğer görevlerden ibarettir. Ele aldığımız bölge farklı tarihlerde ele alınsa bile kadının iş yükü dağılımı benzer oranlarda karşımıza çıkar. Burada dikkati çeken nokta ise İnalıcık'ın, klasik çağ diye adlandırdığı süreçte yer alan dönemde kadının iş yükünü daha çok noter işlemleri oluştururken XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın sonuna kadar ki süreçte sicillerde noter işlemleri yine en

⁵⁰⁵ Nikah akdinden kadının belli bir harç alması ve buna karşılık dini hukukta nikah akdinin kadı huzurunda gerçekleşme zorunluluğu bulunmaması gibi sebeplerle nikah akdi boşanma kaydına göre daha az yer tutmuş olabilir.

⁵⁰⁶ Noter kayıtları için birkaç örnek: *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 112-113, 167, 252, 532.

yüksek oranı kaplamakla birlikte görev dağılımında bazı farklılıklar olduğudur⁵⁰⁷. Örneğin medeni hayata ve yargılama fonksiyonu ve dair kayıtlar artar. Yine bu süreçte vakıflaşmanın artmasına paralel olarak vakıf kayıtlarının da belirgin oranda arttığı görülür. Özellikle sefer yıllarında merkezden gelen emirler ciddi oranda artar. Anadolu’da eşkıyalık olaylarının arttığı dönemlerde bu duruma bağlı olarak merkezden gelen emirler kadının iş yükü açısından önemli orana yükselir.

Noter kayıtlarının en fazla olduğu dönem % 54 oranı ile 1513-1521 yıllarını kapsayan Üsküdar sicilidir. Burada dikkati çeken bir başka nokta ise noter kayıtlarının üçte birinden daha fazlasını kaçak köle kayıtlarının oluşturmasıdır⁵⁰⁸. Kölelerle ilgili olarak sadece kaçak köle değil bunun dışında kusurlu çıkan 2 kölenin iadesi ile bir itakname kaydına rastlanır⁵⁰⁹. Bu durum bu dönemde İstanbul’un kaçan kölelerin memleketlerine dönmek için üs olarak elverişli bir konumda bulunmasının yanı sıra burada oluşan köle ticareti ya da kaçan kölelerin yakalanması ile oluşan sektöre işaret eder⁵¹⁰.

Osmanlı sarayında II. Bayezid ve Yavuz dönemlerinde sarayda iç oğlanı iken firar etmeyi başaran ve daha sonra anılarını kaleme alan Menavino, Osmanlı düzeni ve sosyal hayatına dair gözlemlerinde kadının ekseriyetle para ile ilgili davalara baktığını ileri sürer⁵¹¹.

% 12.6 gibi bir oran teşkil eden yargı işlerinin detayına baktığımızda bu oranı daha çok adi suçlar diyebileceğimiz hırsızlık ya da küfür gibi tazir cezası gerektiren davalardan oluştuğu görüldü. Bu sicilde, belirlediğimiz diğer sicillerde rastlamadığımız bir başka kayıt karşımıza çıktı. Bu da namaz kılmayanların listesidir⁵¹². Namaz kılmayanlar nasıl tespit edilmiş ve neden buna gerek duyulmuş bu durum ayrı bir meseledir. İmam vasıtası tespit edilmiş olabileceği düşünülebilir⁵¹³.

⁵⁰⁷ Klasik Çağ konusundaki farklı dönemlendirme hususuna dipnot 483’te değinmiştik.

⁵⁰⁸ Kaçak kölelerle ilgili düzenlemeler Osmanlı Kanunnamelerinde ve fetva mecmualarında yer alır. Yücel – Pulaha, *I. Selim Dönemi Kanunnamesi*, 78.

⁵⁰⁹ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 131, 178, 332.

⁵¹⁰ İstanbul, köle ticaretinde Osmanlı’da en önde gelen yerdir. Bunun dışında Bağdat, Şam, Halep, Konya, gibi yerlerde köle ticareti yapılır. Kızıldeniz yoluyla Habeşistan’dan gelen köleler Osmanlı köle ticaretinde önemli yere sahiptir. Nihat Engin, “Osmanlılarda Kölelik”, *DİA* (İstanbul: TDVY, 2002), 26/247.

⁵¹¹ Yazar kadının borçlu olduğunu tespit ettiği şahsın etrafına kömürle bir daire çizdirerek alacaklısının borçlarını ödeyene kadar o daireden çıkmamasını emrettiğini, bu durumdan ise yine kadının rızası ile borçlunun rehin bırakarak ya da söz vererek çıkabildiğine dair kayda yer verir. Grivan Antonio Menavino, *Türklerin Hayatı ve Adetleri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 46.

⁵¹² *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 434-435.

⁵¹³ Konuyla ilgili olarak bakınız: Kemal Beydilli, *Osmanlı’da İmamlar* (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013), 12-14.

Kadının iş yükü açısından üçüncü sırada yer alan mülkiyet ve miras işlerine dair kayıtların çoğunluğunu tereke kayıtlarından ibarettir. Güvenlik, zabtiye ve polisiye işler konusunda ise yine kaçkın kölenin amile teslim edilmesi, örfi süresi dolan kaçak kölenin satışı gibi yine noter kayıtlarında gördüğümüz daha çok köleler ile ilgili kayıtlara rastlandı⁵¹⁴. Köle meselesi bu dönemde İstanbul'da adı geçen sicilde başı çeken konudur. Devletin sınırlarının hızla genişlediği ve ekonomik olarak kuvvetli olduğu bu süreçte yeni ele geçirilen yerlerden getirilen köle sayısı ve köle alım-satım oranının önceki dönemlere nispetle daha yüksek olması bu durumda etkili olan faktörler arasında sayılabilir.

Bu dönemde beşinci sırada yer alan tımar ve vergi kayıtlarına baktığımızda iltizam ve mukataa kayıtları önde gelir. Zeamet tevcihi, sahibi vefat eden çiftliğin tasarruf hakkının başkasına devri, manopolye, pençik, öşr gibi tımar kapsamındaki konular yer alır⁵¹⁵. Devletin yapıtaşı diyebileceğimiz tımar sisteminin iyi işlediği bu süreçte tımarla ilgili herhangi bir sıkıntılı duruma rastlanmaz.

Kanuni'nin son dönemi ve oğlunun başa geçtiği zamana denk gelen Üsküdar 1562-1563 tarihli sicilde ise bir önceki sicilde belirtilen oranlardan çok büyük değişiklik gösteren bir oran karşımıza çıkmaz. Noter işleri yine kadının iş yükünün % 50'sinden fazlasını oluşturur.

XVI. yüzyılın sonuna geldiğimizde noter kayıtları % 54'lerden % 36'ya düştüğü görülür. Bu durum yaklaşık % 18'lik bir azalmaya tekabül eder. Mahkemeye dair kayıtlar ise artar. Mahkeme kayıtlarını yakından incelediğimizde dönemin koşullarını yine buradan takip etmek mümkün hale gelir. Burada alacak davaları, mahkeme huzuruna çıkan kadının hür mü yoksa cariyeye mi olduğuna dair davalar, yağma ve cinayet davaları ile birlikte askeri sınıfın reayayı suiistimal ettiği iddiasıyla açılan davalar dikkati çeker. İspatlanamamakla birlikte kadının cizye memuru ve katipten haksız para aldığı iddiası, ardından sipahi zulmü, beytülmal eminininden şikayet ve sancakbeyinden şikayet ile ilgili davalar kayda geçer⁵¹⁶. Askeri sınıf ile ilgili şikayetler bununla sınırlı değildir. Bazı mülklerin vakıf mı yoksa özel mülk mü olduğu konusunda yaşanan anlaşmazlıklar mahkeme kayıtlarındaki yerini alır. Vakıf hanı olduğu iddia edilen mülkün özel mülk olduğunun ispatlanması ya

⁵¹⁴ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 150, 148, 172, 189, 195, 325.

⁵¹⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 256, 324, 117, 184, 186, 249, 250, 315, 321.

⁵¹⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (H.1002/M.1594-1595)*, ed. Çoşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 54-55, 129, 253, 303.

da menzilin vakıf mı özel mülk mü olduğuna dair davalar, vakıflaşmanın arttığı bu dönemde mahkeme kayıtlarındaki yerini alır⁵¹⁷. Kamu kurumlarının inşası ve özellikle ilmiye sınıfının maaşlarının ödenmesi ve bireylerin nakit ihtiyacının giderilmesi açısından önem arz eden vakıf kurumunun bizzat kendisi zaman zaman vakıf yöneticilerinin suiistimali sebebiyle şikayet konusu haline geldiği görülür. Sicillerde zaman zaman bunun örneklerine rastlandığı gibi Kanuni döneminin büyük şairi Fuzuli’de bu durumdan etkilenen şahıslar arasında yer alır⁵¹⁸.

Hasköy 1613-1649 ve İstanbul 1691 yıllarını kapsayan bu iki sicile baktığımızda diğer sicillerden farklı olarak medeni hayata dair kayıtlarda ciddi bir artış dikkati çeker. Hasköy’e ait sicilde medeni hayata dair kayıtların önemli kısmını boşanma kayıtları oluşturur. Boşanma davalarına paralel olarak yine çocuğa vasi tayini ile ilgili kayıtların arttığı görülür⁵¹⁹. Boşanmanın beraberinde getirdiği mehir konusu, çocuğa nafaka veya vasi tayini bu dönemde yine dikkat çekici oranda artar. İktisadi ve sosyal bunalımların yaşandığı bu süreçten aile kurumu da kaçınılmaz olarak etkilenir. İstanbul 1691 yılına geldiğimizde ise medeni hayata dair kayıtlar biraz daha yükselerek % 18.5 seviyesine ulaşır. Yine burada da boşanma, mehir, çocuğa vasi tayini konuları medeni hayata dair kayıtları oluşturur⁵²⁰. Belirtilen sicilde boşanma kaydına sıkça rastlanmasına rağmen nikah akdine sadece bir yerde rastlanır⁵²¹. Daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı sicillerinde nikah akdi kayıtları boşanma kayıtlarına kıyasla oldukça düşük düzeyde yer bulur. İslam hukukunda göre nikahın kadı tarafından kıyılma şartı yer almaz⁵²². Şahitler huzurunda gerçekleşme şartı aranır⁵²³.

⁵¹⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (H.1002/M.1594-1595)*, 138, 287-288.

⁵¹⁸ Füzûli’ye Nişancı Mehmet Paşa vakıftan 9 akçe yevmiye bağlamış ancak şair bu tevcihatı almaya gidince vakıf memurlarının tutumu nedeniyle “Selam virdüm rüşvet değüldür deyü almadılar” sözü ile ünlü şikayetnamesini kaleme alır. Süleyman Nazif, *Füzûli Hayatı ve Eserleri*, haz. M. Fatih Köksal - Mehmed Uzun (İstanbul: Edebiyat Doğu Kütüphanesi, 2015), 49.

⁵¹⁹ *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H.1020-1053/M. 1613-1640)*, ed. Çoşkun Yılmaz, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 36. boşanma için bakınız; 64, 65, 154, 189, 191, 200, 207, 208, 224, 230, 263, 266, 313. vasi tayini için; 117,126,205.

⁵²⁰ *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil (H.1102/M.1691)*, ed. Çoşkun Yılmaz, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 59, 61, 62, 63, 69, 72, 74, 75, 80, 81, 82, 86.

⁵²¹ *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil (H.1102/M.1691)*, 97.

⁵²² Halebi, meşhur eserinde nikahla ilgili olarak, icap ve kabul ile nikah akdinin sahih olduğunu kaydeder. Örneğin, kadının erkeğe beni nikahla demesi ve erkeğinde buna karşılık nikahladım demesi üzerine, şaka yollu bile olsa, nikah akdi geçerli olur. Halebi, *Mülteka*, 122.

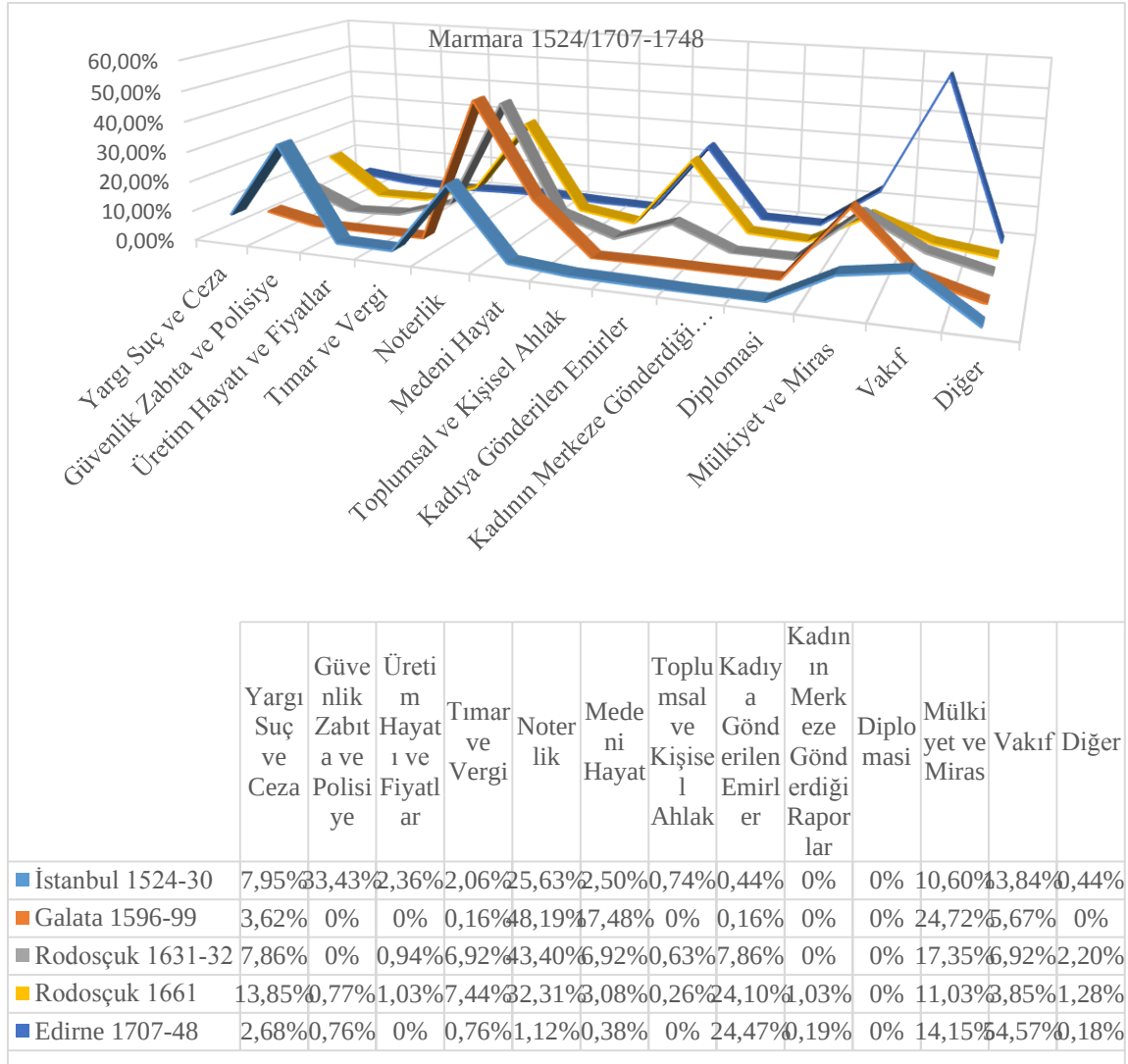
⁵²³ Attar, “Nikah”, *DİA* (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2007), 33/112-117.

1613 ve 1691 yıllarını kapsayan dönemin son iki sicilinde mülkiyet ve miras ile vakıf kayıtları Rumeli 1594-1595 yıllarını kapsayan sicil dışında diğer sicillere nazaran biraz daha yüksek oranda yer alır. XVI. yüzyıl ilk çeyreğinde Hasköy’de dükkan, çeşme, mumhane, oda, menzil, ev gibi vakıflara ait pek çok gayrimenkule rastlamak mümkündür. Bunun yanı sıra vakfa olan borcun ödenememesi sebebi ile borçlunun evinin müzayede yoluyla satılması gibi benzer kayıtlarda yer alır. İstanbul’da 1691 yılına geldiğimizde yine vakfa ait menzil satımı, vakıftan borç alma, vakfa çeşitli mülklerin satımı ile ilgili kayıtlar karşımıza çıkar⁵²⁴. Bu durum XVII. yüzyıl sonunda vakıf mülkiyetindeki gayri menkullerin arttığının ve borç verme ile birlikte vakıf mülklerini kiraya vermenin vakıflar açısından karlı bir iş olduğunun göstergesi kabul edilebilir. Vakıftan borç alan şahıs borcunu ödeyemediği durumda evi vakıf tarafından müzayede ile satışa çıkarılabiliyor ya da vakfa borçlu iken ölen şahsın terekesinden yeterli bakiye varsa borç vakıf adına tahsil ediliyordu. Vakıf kurumu böylelikle giderek iktisadi yaşamda daha ön plana çıkmaya başlar.

4.3.2. Marmara: 1524-1707/1748

Marmara bölgesinde yer alan dolayısıyla İstanbul’a yakın bir konumda Rodosçuk ve eski Osmanlı başkenti Edirne sicilleri ile birlikte yine İstanbul sicillerini kapsayan bu bölümde tümü İstanbul sicillerinden oluşan genel grafikte görüldüğü üzere yine benzer oranlar karşımıza çıkar.

⁵²⁴ *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil (H.1102/M.1691)*, 419, 421, 428, 402.

Grafik 2: Marmara Bölgesinde Kadının İş Yüğü Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Rodosçuk antik bir liman kentidir. Roma ve Bizans döneminde Rhaidestos, Venedik döneminde Rodosto, Osmanlı Devleti'nde ise Rodosçuk olarak adlandırılır. Osmanlı resmi kayıtlarda ise Tekfurdağı adı ile yer alır⁵²⁵. Rodosçuk limanı İstanbul'un iâşesinin sağlanması konusunda önemli bir konumda bulunur. Balkanlardan gelen canlı hayvan ve Trakya'da yetişen hububatın başkent İstanbul'a naklinde önemli bir limanı barındırır⁵²⁶. Osmanlı sarayının Edirne'de kışladığı dönemlerde Rodosçuk kadısının gözetiminde Edirne'ye un ve arpa gönderilmesi istenir. Rodosçuk, sancak merkezi değildir. Kadı

⁵²⁵ Hacer Ateş, "Tekirdağ", *DİA* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2011), 40/359.

⁵²⁶ Faroghî, "İstanbul'un İâşesi ve Tekirdağ Rodosçuk Limanı", *Gelişme Dergisi Özel Sayı (1981)*, 139-141.

burada önemli idari işlerin yürütücüsüdür⁵²⁷. Edirne ise Rumeli'nin en önemli şehirlerinden biri olarak İstanbul fethine kadar başkent bundan sonra ise ikinci bir merkez olarak önemini korur⁵²⁸. Edirne, Avrupa kıtasında yapılan seferler için üs konumunda bulunur. Galata ise önemli oranda gayrimüslim nüfus barındıran bir kadılık bölgesidir⁵²⁹.

Rodosçuk, Edirne, Galata İstanbul sicillerini kapsayan bu dönemde kadının iş yükünün en önemli kısmını **Grafik 2**'de görüldüğü üzere noter vazifeleri oluşturur. Ardından dikkati çeken bir yükselişle (bu orana en büyük katkıyı periyodun son sicili sağladı) vakıf kayıtları gelir. Bunu takiben mülkiyet ve miras kayıtları yer alır. Dördüncü sırada kadıya merkezden gönderilen emirler kayda geçer. Beşinci sırada kadının yargılama vazifesi yer alırken bu durumu güvenlik, zabıta ve polisiye kategorisindeki kayıtlar takip eder. Yedinci sırada ile medeni hayata dair hükümler yer alır. Tımar ve vergi kayıtları sekizinci sırada bulunur. Üretim hayatı ve fiyatlar bunu takip eder. Toplumsal ve kişisel ahlak; kadının merkeze gönderdiği emirler düşük seviyede seyreder. Bu dönemde herhangi bir diplomatik kayda rastlanmaz.

Yine bu bölgede ve belirlenen zaman aralığındaki sicillere hem genel olarak ele aldığımızda hem de her birini tek tek incelediğimizde yukarıda grafikte de görüldüğü gibi bazı dönemlerde önceki grafiklere nazaran bazı değişimler görülmekle birlikte daha önce de yer verdiğimiz tabloya benzer bir tablo ortaya çıkar. Kanuni döneminin başlarına rastlayan bu süreçte, 1524-30 tarihli en erken sicilde noter kayıtları % 25.63 gibi bir oranla kadının iş yükünün ¼ inden bir miktar daha fazlasını oluşturur. Burada dikkati çeken nokta ise bu tarihte polisiye-zabıta kayıtlarının % 33.43 oranı ile noter vazifesini geçip ilk sıraya yerleşmesidir⁵³⁰. Bu kategorideki kayıtların artmasının temel sebebi kaçak köle yakalanmasına dairdir. Yine kaçak hayvanın yakalanması, kayıp atın bulunması gibi kayıtlar aslında güvenlik görevlilerinin sıkı çalıştığı her türlü kaçak ve kaybın bir an önce yakalanıp sahibine teslim edilmeye çalışıldığı sonucuna götürebilir. Bu kayıtlara daha yakından baktığımızda daha önce Üsküdar'a ait 1513-1521 yıllarını kapsayan sicilde de görüldüğü gibi kaçak köle yakalanmasına dair kayıtlar yine dikkati çeker. Bu duruma neden olabilecek sebepleri o zaman belirtmiştik. Bu iki sicilden yol çıkarak XVI. yüzyıl

⁵²⁷ Faroqhi, *İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ Rodosçuk Limanı*, 145.

⁵²⁸ Gökbilgin, *Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, 20.

⁵²⁹ Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014), 187.

⁵³⁰ *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H.930-936/M.1524-1530)*, 52, 179, 201, 206, 214, 215, 260, 261.

ilk çeyreğinde İstanbul’da ciddi bir köle sirkülasyonu olduğu görülür. Sicildeki kayıtların çokluğu devletin bu konuda gerekli tedbirleri aldığını gösterir.

Bunu takiben bu tarihler için alışılmış sıralamanın dışında üçüncü olarak %13,84 ile vakıf kayıtları gelir⁵³¹. Vakıfla ilgili yer alan kayıtlar, daha çok vakıf gayrimenkullerinin kiralanmasına dairdir⁵³². Bunun yanı sıra ev, eşya ve para vakfedildiğine dair kayıtlara da rastlanır⁵³³. Vakıflarla ilgili kayıtlarda vakıftan borç alma en sık rastlanan kayıt türüdür⁵³⁴. Bu durum vakıfların diğer özellikleri yanı sıra ihtiyaç sahipleri için birer finans sağlama yeri olduğunu hatırlatır⁵³⁵. Ebussuud’un para vakıfları hakkında verdiği fetva buna örnektir. Neşet Çağatay, 1456-1551 yılları arasında sadece İstanbul’da 1161 para vakfı olduğunu kaydeder⁵³⁶. Osmanlı klasik çağında da vakıf kurumu diğer fonksiyonlarının yanı sıra en azından İstanbul’da önemli bir finansman sağlama merkezidir.

Aynı sicilde mülkiyet ve miras işleri %10,6 ile vakıf işlerinin hemen arkasında yer alır. Kadının yargılama görevi ise bu kez beşinci sırada %7,95 oranında seyreder. Geride kalan medeni hayat %2,5 üretim hayatı ve fiyatlar % 2.36, tımar ve vergi ise % 2.06 oranı ile birbirlerine çok yakın bir oranda izler. Kadının grafikte yer alan diğer başlıklardaki iş yükü ise %1’in altında kalır.

Osmanlı Devleti’nin batıda Avusturya cephesinde ve Eflak-Boğdan’da mücadele ettiği döneme denk gelen bu süreçte⁵³⁷ Galata’ya ait 1596-1599⁵³⁸ tarihlerine ait bir diğer sicili ele aldığımızda bu kez %48,19 ile noter görevi neredeyse kadının iş yükünün yarısını oluşturur. Bu kayıtları incelediğimizde daha önceki sicillerde karşımıza çıkmayan miktarda cariyeye azat edilme kaydına rastlanır. Bu cariyelerin neden azat edildiği ile azat

⁵³¹ Bu konuda daha önce bazı açıklamalara yer verildiğinden tekrar burada üzerinde durulmayacaktır.

⁵³² *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H.930-936/M.1524-1530)*, 72, 72, 96, 204, 275, 343.

⁵³³ *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H.930-936/M.1524-1530)*, 54, 73, 96, 272.

⁵³⁴ *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H.930-936/M.1524-1530)*, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330-343.

⁵³⁵ Mandaville Osmanlı’da faiz ile borç veren para vakıfları uygulaması için, *örf hukuku temelinde gerekçelendirilmiş bir meşrulaştırma olarak İslam hukuk sistemi, şeriat içinde uygulanmakta olan pozitif hukukun temel örneğidir* ifadesini kullanır. Bu durumun şer’i kurum olan vakıf kurumu için devrim niteliğinde olduğunu belirterek bu durumun aynı zamanda Osmanlı döneminde İslam hukukunun nasıl esnetildiğine örnek olarak gösterir. Jon E. Mandaville, “Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması”, çev. Fethi Gedikli, *Türkiye Günlüğü* 51 (Yaz 1998), 129-130.

⁵³⁶ Çağatay, “Vakıf ve Tarihi Gelişimi”, *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Açık Erişim*, (Erişim 20 Ocak 2023).

⁵³⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/75-76.

⁵³⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil*, ed. Çoşkun Yılmaz (H.1005-1007/M.1596-1599) (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 66.

edildikten sonra hayatını ne şekilde idame ettirdiğine dair sorular şimdilik cevap veremediğimiz konular arasında kalır. Kötüleşen ekonomik şartlar artık cariyeyi sahibi için yük konumuna getirmiş olabilir mi sorusu akla gelir. Noter işlerinden sonra sicilde en yüksek oranda %24,72 ile mülkiyet ve miras işleri gelir. Rumeli'ye ait 1594-1595 yıllarını kapsayan sicilde de görüldüğü gibi bu yıllarda sicillerde mülkiyet ve miras kayıtlarının önceki ve sonraki yıllara nazaran daha fazla olduğu görülür. Bu durum mülkiyet ve miras işlerinin kadının Osmanlı Devleti erken döneminde en çok mesai harcadıkları iş yükü olduğu iddiasının her koşulda doğru olmadığını düşündürür.

Üçüncü sırada ise %17,48 ile medeni hayata dair kayıtlar yer aldı. Burada ise çocuğa vasi ya da nafaka tayini kayıtları en büyük yeri oluşturur. Bunun dışında mehir ile ilgili kayıtlar yer alır⁵³⁹. Bu duruma toplumun içinde bulunduğu sosyal ve iktisadi durumun yol açtığı düşünülebilir. Boşanma oranı artar ve bunun sonucunda çocukların kimde kalacağı ve bakımı meselesi gündeme gelmiş olmalıdır. Sadece boşanma sebebi ile değil babanın ölümü ya da herhangi bir hastalık ya da kaza sebebiyle yine babanın çocuklarına bakmakta zorlanması gibi çeşitli sebepler vasilik ve nafaka kayıtlarının artmasına neden olabilir. Ayrıca Galata, başkent İstanbul'a ait dört kadılık merkezinden biri de olsa Anadolu'yu kasıp kavuran celali isyanlarının bu sıkıntılı evresinde sosyo-iktisadi koşullardan da nasibini almış olsa gerektir⁵⁴⁰. Çocuğa vasi tayini meselesinde sadece artan boşanma oranları değil iç isyanlar, Avusturya Savaşları ve yaşanan karmaşa ortamında hayatını ebeveynler gibi sebepler birer etken olarak düşünülebilir.

Aynı dönemde vakıf kayıtları %5,67'lik bir oran gösterir. Vakıf kayıtlarında ise özellikle şahısların evini vakfettiğine dair kayıtlar dikkati çeker⁵⁴¹. Daha erken tarihli sicillerde kişiler ikametgahını ya da herhangi bir özel mülkünü “hibe” etme yolunu tercih ederken “hibe” yerini “vakfa” bırakır⁵⁴².

⁵³⁹ *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil*, 105, 113, 114, 117, 128, 132, 137, 177, 180.

⁵⁴⁰ Galata, diğer yerlerden farklı olarak gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bir kazadır. Osmanlı'da gayrimüslim unsurların kendi dini hukukuna göre yargılandığı düşünülürse pek çok davanın kilisede görülmüş olabileceği düşünülebilir. K.İlker Bulunur, *Osmanlı Galatası*, Bilge Kültür Sanat, 1. Basım, İstanbul, 2014, 133-135.

⁵⁴¹ *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil*, 146, 169, 176, 213, 326, 330, 338, 391, 332, 330, 397, 406.

⁵⁴² *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927 /1513-1521)*, 155, 252, 303.

Kadının yargı fonksiyonu ise % 3.62 ile beşinci sırada yer gelir. Burada dikkati çeken başka bir nokta ise kardeş olduğunu veya akraba olduğunu ispat davalarıdır⁵⁴³. Vasilik ve nafaka kayıtlarının sıklıkla görüldüğü bu tarihlerde mahkeme defterine yansıyan neseb davaları dikkat çekicidir. Her ne kadar mahkeme kayıtlarına çok fazla yansımaya da boşanmanın arttığını düşünmemizin sebebi, nesep ispat ve vasilik ile nafaka tayini kayıtlarının artması ve bu durumun bizzat kadı huzurunda yapılarak herhangi bir mağduriyete meydan verilmemesi açısından kayıt altına alınma gereksinimi duyulmasıdır. Yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi çocuklara vasi tayini sadece boşanma değil ebeveynlerden birinin vefatı da olabilir. Buna karşın bu pek çok açıdan sıkıntılı bir döneme tezat, güvenlik, üretim hayatı, toplumsal ve kişisel ahlaka dair bir kayda rastlanmaz. XVI. yüzyıl ilk çeyreğine ait İstanbul sicillerinden çıkarabileceğimiz sonuç devletin iyi işlediği dönemde güvenlik tedbir ve uygulamaları konusu hassasiyetle yerine getirilir.

Tımar ve vergi oranı ile kadıya merkezden gönderilen emirler ise % 0.16 oranında yer alır. Osmanlı- Avusturya Savaşlarının devam ettiği ve özellikle Haçova Savaşı'na denk gelen bu yıllarda savaş sonrası sadrazam Cağalzade'nin 30.000 kişinin sefere katılmadığı gerekçesi ile dirliğini kesmesi, seferden firar edenlerinde mallarını müsadere ettirmesi Anadolu'da yaşanan karmaşayı biraz daha artırır. Bu kaçkınlar toplanıp yeni eşkıya gruplarına dahil olur⁵⁴⁴. Genel olarak celali isyanları diye adlandırılan bu eşkıyalık hareketlerine devletin toprak kayıpları ve uzun yıllar devam eden masraflı savaşlar eklenince durum daha da karmaşılaşır⁵⁴⁵.

1631 tarihli Rodosçuk⁵⁴⁶ siciline baktığımızda ilk sırada görmeye alışık olduğumuz kadının noter görevi %43,4 ile en baştaki yerini yine korur. Bu durumu %17,35 ile mülkiyet ve miras işleri takip eder. Kadıya merkezden gönderilen emirlerdeki ciddi

⁵⁴³ *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (H.1005-1007/M.1596-1599)*, 55, 56, 66, 70, 71, 165, 166, 181, 182, 183.

⁵⁴⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/78-80.

⁵⁴⁵ Osmanlı Devleti, Avrupa kıtasında olduğunun aksine zor kullanarak değil pek çok defa eşkıyalar ile pazarlık yaparak üstesinden geldi. Devlet, gücünü kendi lehine çekerek yıkıcı mücadelelerden kaçındı. Barkey, *Osmanlı Tarzı Merkezleşme*, 2-3.

⁵⁴⁶ Rodosçuk kazasına ait 17. yüzyıl ilk yarısına ait 8 sicilden yola çıkılarak yapılan Rodosçuk'ta kadının iş yükünün tespiti ile ilgili olarak yapılan çalışma bizim çalışmamızdan farklı olarak kadının daha çok günlük iş yükü üzerinde durur. Burada kadının iş yükü ay ay tespit edilerek günlük ortalama iş yükü hesaplanmıştır. Bu hesaba göre günlük ortalama 1 kayıt kadı defterine geçti. İş yükünün bu denli az olmasının olası sebepleri üzerinde durulmuştur. Detaylı bilgi için bakınız: Ümit Ekin, "17.Yüzyılın İlk Çeyreğinde Rodosçuk Örneğinde Bir Osmanlı Mahkemesinin İş Yükü", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 55/1 (2015), 283-303.

oranda artış dikkati çeker. Merkezden gelen emirler % 7,86 oranında yer alır. Bu kayıtlara yakından bakıldığında daha önce de belirttiğimiz gibi başkent İstanbul'un iâşe temininde Rodosçuk Limanının önemini hatırlatır. Bu emirlerde, Mısır'dan gelen gemilerin Rodosçuk Limanı'na demir atmayıp İstanbul'a gönderilmesi ve İstanbul'da yaşanan buğday sıkıntısı sebebi ile acil buğday tedariki hakkındaki kayıtlar bulunur⁵⁴⁷. Bununla birlikte sipahinin, Ermeni tayfasının ya da vakıf mütevellisinin merkeze arzı sonucu kadıya gönderilen emirlere rastlanır⁵⁴⁸. Celali isyanları döneminde Anadolu'dan kaçan bazı Ermeni gruplar Rodosçuk bölgesine yerleştirilir. Bunun yanı sıra yeniçeri ve sipahi tayfasının tereke yasağına uymaması sebebi ile bu hususta merkezden gönderilen ve uyulması istenen meselelere dair kayıtlar yer alır. İstanbul'un zorunlu tüketim maddelerinin temininde aksaklık yaşanmaması başkent in selameti açısından önemlidir.

Kadının yargılama görevi de yine aynı oranda %7,86 oranında tespit edilir. Burada yer alan kayıtlarda gerek merkezden gelen emirlerde gerek yargı işlerine yakından bakıldığında kadıdan, askerî sınıfın reayayı suiistimaline, haksız vergi almasına engel olması istenir. Bu görevler kadıyı, sadece noter kaydı yapan devlet görevlisi ya da mahkeme işlerine bakan yargıç olmaktan öte bulunduğu kazada sivil bir yönetici vasfı ile sadece reayanın değil askeri sınıfında yasalar çerçevesinde hareket etmesini sağlamakla yükümlü kıldığı bir başka göstergesidir. Reayadan ya da askeri sınıfın herhangi bir kesiminden kaynaklanabilecek suiistimali önleme görevini üstlenmesi, iç istikrarı tesis etmeye yönelik görevler özellikle buhran yıllarında kadının sorumluluğunu ve iş yükünü artırdığı anlaşılr. Sadece iş yükü artmakla kalmaz toplumsal huzurun tekrar tesis edilmesi açısından da kadılık görevi daha hassas hale gelir. Kargaşa dönemleri kadının iş yükünü artırır. Ayanların gittikçe güç kazandığı ilerleyen süreçte merkezi otorite eskisi kadar güçlü olmadığından kadının yerel güçlerle isteyerek ya da korku sebebiyle işbirliğine gittiği ve adaletin tesis edilmesi konusunda ciddi sıkıntıların baş gösterdiği kayıtlara yansır⁵⁴⁹. Merkezi otoritenin zayıflaması, yerel güçlerin palazlanması karşısında doğrudan merkezden atanan ve merkeze karşı sorumlu olan kadının taşrada kanunları

⁵⁴⁷ Agron İslami, *1579 Numaralı Rodosçuk (Tekfurdağı) Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 217, 221, 254, 255, 262, 263, 280, 269, 270.

⁵⁴⁸ İslami, *1579 Numaralı Rodosçuk (Tekfurdağı) Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu*, 212, 213, 218, 219, 224, 225, 228, 229, 251, 252.

⁵⁴⁹ Bilkan, *Düşünce Hayatı*, 95.

uygulaması ve otoritesini korumasının gitgide zorlaşmış olduğunu tahmin etmek zor değildir.

Tımar ve vergi işleri ile medeni hayata dair kayıtlar birbirlerine yakın bir oranda yer aldı. Tımar sisteminin artık eskisi kadar verimli işlemediği ve sistemin dönüşüme uğradığı hatırlandığında, tımarla ilgili kayıtlar daha çok tarla tasarruf hakkının devri, mukataa zaptı, iltizam gibi işlemlerden oluşur. Bu kayıtlar tımandan iltizama iltizamdan mukataaya kayış sürecine işaret eder⁵⁵⁰. İltizamın giderek yaygın hal alması sonucu devşirme kökenli olmayan Türk-Müslüman nüfus devletin resmi temsilcisi olarak belirli vergileri toplama görevini sıklıkla üstlenir ve bu şekilde askeri sınıfa dahil olur. Tımar sisteminin iyi işlediği dönemde daha öncede belirtildiği gibi Osmanlı Devleti'nde Türk-Müslüman kesim iyi bir medrese eğitiminden geçmek koşuluyla askeri sınıf içinde ilmiye kadrolarında yer alabiliyordu. Bu dönüşüm, vergi toplayan ve buna bağlı olarak belli görevleri yerine getiren sınıfın değişmesi artık kadının muhatap olduğu askeri sınıf personelinin devşirme dışında farklı kesimlerden geldiğini gösterir.

Bir sonraki döneme ait Rodosçuk 1661 tarihli sicile baktığımızda % 32.31'lik dilimle yine kadının noter kayıtları ilk sırada yer aldı. Noter kayıtlarının en büyük kısmını ise mülk satım işlemleri oluşturdu. Noter işlemlerini, % 24 oranı ile kadiya merkezden gönderilen emirler takip eder. Kadiya gönderilen emirlere biraz daha yakından bakınca buradaki gayrimüslimlerden tahsil edilecek vergi, İstanbul için zahire ya da buz tedariki emri yine ordu için zahire tedariki emri gibi kayıtlar karşımıza çıkar⁵⁵¹. Rodosçuk Limanı daha önce de belirtildiği gibi tahıl getiren gemilerin uğrak yeridir. Merkezden gelen pek çok emirde bu limana gelen gemilerin doğrudan İstanbul'a irsali emredilir. Ardından % 13.85 ile yargılama faaliyetleri yer aldı. Dördüncü sırada ise % 11.03 ile mülkiyet ve miras işleri gelir. Beşinci sırada % 7.44 ile tımar ve vergi kayıtlarına rastlanır. Bu kayıtları % 3.85 ile vakıf kayıtları takip eder. Sonrasında % 3.08 ile medeni hayat dair

⁵⁵⁰ Erken dönem Avrupa tarihi araştırmacıları, iltizamı “meteliksiz kalmış devlet seçkinlerinin aldığı geçici önlemler” olarak nitelendirir. Osmanlı Devleti'nde ise bu durum devletin vergi toplama organlarında dönüş eğilimi olarak algılanır. Dina Rızık Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu*, çev. Ülkün Tansel (İstanbul: TVYY, 2003), 83.

⁵⁵¹ Saray mutfağından eksik edilmeyen buz ve kar yiyecek ve içeceklerin saklanması ve soğutulması amacıyla kullanılır. Uludağ saray mutfağı için önemli bir kar ve buz kaynağıdır Buz özellikle sıcaklıkların arttığı yaz mevsiminde seçkinlerin mutfağında yer alır. Uludağ'dan elde edilen buz kıl keçelere sarılıp buradan Mudanya iskelesine oradan da İstanbul'a gönderilirdi. Arif Bilgin, *Bursa Hassa Haraç Eminliği* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 168-168; Alev Gözcü - Eren Akçiçek, *Osmanlı Mutfağında Kar ve Buz*, *I. Türk Mutfak Kültürü Sempozyumu* (Bilecik: Şeyh Edebalı Üniversitesi Yayınları, 2012), 274-275.

kayıtlar yer alır. Üretim hayatı ve fiyatlar ile kadının merkeze gönderdiği raporlar % 1.03 ile aynı oranda yer bulur. Güvenlik ve zabıta işleri ise % 0.77 ile oldukça düşük bir düzeydedir. Burada dikkati çeken nokta ile kadıya merkezden gönderilen emirlerdeki artıştır. Bu artışı incelediğimizde daha çok vergi tahsili ile ilgili gönderilen emirler karşımıza çıkar. Gümrük noktası olması sebebi ile doğal olarak gümrük eminine gönderilen emirler yer alır. Rodosçuk Limanı'nın İstanbul açısından önemine daha önce değindiğimiz için tekrar burada yer vermedik. Burada dikkati çeken bir başka nokta o yıl sultan IV Mehmet'in Edirne'ye gelecek olması sebebi ile gönderilen emirler arasındadır. Sultanın gelecek olması sebebi ile araba temini hususunda ve yine bu sebeple katran ve topların hazırlanması ve bu işler için yapılacak masrafların Tekirdağ gümrüğünden karşılanması hususunda ayrıca ev tedarik edilmesi ile harap köprülerin tamiri, buzhanelerin mühürlenip kapatılması, yolların bakım ve tahliye edilmesi hakkında kayıtlar yer alır. Sultan geleceği için istenen hazırlıklardan olan her menzilde kuru soğan ve yumurtanın da narh üzere matbah-ı amire adamları adına satın alınması hakkındaki kayıtlar vardır⁵⁵². Sultanın bu eski başkente gidişi için yolların onarımından yiyecek ve gerekli barınma yeri tahsisatına dair tüm sorumluluklar kadıdan ivedilikle talep edilir. Bu kayıtların dışında bu kategoride haksızlığa uğradığını düşündüğü gerekçesi ile divana yapılan iki bireysel başvuru yer alır⁵⁵³.

Bu dönem Köprülü Mehmed Paşa'nın isyancılar üzerine gidip merkezi otoriteyi tekrar tesis etmeye çalıştığı döneme denk düşer⁵⁵⁴. Bu süreç aynı zamanda çocuk yaşta tahta çıkan IV. Mehmed döneminin dış mücadeleden ziyade iç isyanlarla mücadele edildiği süreçtir. Osmanlı Devleti'ni epey uğraştıran Girit kuşatması, Kırım Hanlarının düşmanca tavırları devletin içinde bulunduğu durumu daha da zorlaştırır. Bu dönem aynı zamanda süregiden eşkıyalık olayları, ilmiye grupları arasında yer alan medreseliler ile tekke-tasavvuf ehli arasındaki şiddetli çekişmelerin yaşandığı süreçtir. Ulema arasındaki bu

⁵⁵² Saray mutfağında yapılan yemekler arasında soğan ve yumurtanın birlikte kullanıldığı (Çılbır-ı hassa) yemekler bulunur. Arif Bilgin, "Saraydan Düğüne Fatih Dönemi Sofraları", *Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi*, ed. A. Bilge Zafer (Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2016), 442. Buradaki kayıttan sultanın da bu yemekleri sevdiği ve bu sebeple herhangi bir aksaklık olmaması açısından bu ürünlerin tedariki özellikle belirtilmiş olabilir.

⁵⁵³ Kar ve buz Osmanlı toplumunda ve sarayda XV. yüzyıldan itibaren yaygın olarak kullanılmış. Ordu sefere çıktığında kar ve buzcu esnafı ordu ile hareket eder. Günümüzdeki soğutma teknolojilerinin olmadığı dönemde içeceklerin soğutulması ve şerbetlerde kar ve buz tercih edilir. Burcu Kurt, "Kar ve Buz Temininde Modernleşme ve XIX. Yüzyıl İstanbul'unda Karcı Esnafı", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Ocak 2015), 146-147.

⁵⁵⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/399.

çekişme devlet erkanını da içine alır. Kadızadeliler bu çekişmede başı çeker. Devlet erkanı içinde kendilerine taraftar bulan, camilerdeki minarelerin yıkılması, Kuranın ahenkli okunması ve mezarlıkları bid'at olarak gören Kadızadeliler temel dayanakları Birgivi'nin eserlerini kendi menfaatleri doğrultusunda yorumlar⁵⁵⁵.

Bu dönemde kadının iş yükü açısından üçüncü sırada yer alan yargılama işine bakılınca cinayet, adam yaralama, başkasının yerini haksız tasarruf, vergi tahsili konusunda anlaşmazlık, alacak davaları, yer aldı. Bu grupta sıklıkla karşımıza çıkan cinayet davaları dikkati çeker⁵⁵⁶. Yargı davalarına baktığımızda kadıya merkezden gönderilen emirlerde sıklıkla vergi tahsili konusunun yer alması daha anlaşılır hale gelir. Çünkü yargı davaları arasında vergi tahsili konusundaki ihtilaflara dair kayıtlar yer alır. Beşinci sırada yer alan vergi ve tımar işlerine bakıldığında bölgede yer alan zeametler ile ilgili kayıtlar bulunur. Navlun ücreti, sefer zamanı toplanan avarız vergisi için avarız hanesi kaydı, hekimbaşına arpalık ihsanı, terzibaşılığa arpalık tevcihi⁵⁵⁷, kıptiyan mukataatı, has mahsülü için görevlendirme, zeamet vergisinin tahsil edildiği vb. konular kayda geçer. Bölge tımar, has, zeamet ve arpalık olarak tahsis edilen araziler ile birlikte pek çok vakıf da barındırdığından bu konulara dair kayıtlar yer bulur. % 3.85 oranında yer alan vakıfla ilgili kayıtlara bakıldığında ise para ve mülk vakfetme yanı sıra vakfa mütevellî nasbı, vakıf karyelerin vergisinin iltizamı gibi kayıtları yer alır⁵⁵⁸. % 3.08 oranında yer alan medeni yaşama dair kayıtlara bakıldığında yine farklı zaman dilimlerinde ve bölgelerde görüldüğü üzere boşanma, çocuğa vasi tayini gibi kayıtlara rastlamak mümkündür. Medeni hayat söz konusu olduğunda sicillerde karşımıza çıkan husus daha önce de belirttiğimiz gibi nikah akdine nadiren rastlanırken boşanma kayıtlarının çok daha fazla yer bulduğudur⁵⁵⁹. Yaklaşık %1 oranında yer alan üretim hayatı ve fiyatlar konusundaki

⁵⁵⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/355-365.

⁵⁵⁶ Karmaşa dönemlerine has kaos ve bunun sonucu olarak bireylerin yargı mekanizmasına güveninin azalması hatta yitirmesi sonucu ortaya çıkan illegal faaliyetler olarak düşünebiliriz. Devlet denilen mekanizma otoritesini tesis etmekte zorlandığında bazı zorbalar kendi otoritelerini tesis yoluna gidebilir.

⁵⁵⁷ Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıldan itibaren has ve zeamet arazileri arpalık olarak tahsis edilmeye başlandı. ⁵⁵⁷ Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Gözlemler", *Belleten* 152/28 (1974), 682.

⁵⁵⁸ İltizam sisteminin genişlemesinin temel sebebi devletin artan masraflarını karşılamak için var olan vergi kaynaklarını nakde dönüştürme ihtiyacından kaynaklanır. Yücel, "Gözlemler", 682.

⁵⁵⁹ İslam fihkına göre boşanma kocanın karısına 3 kez boşadım demesiyle gerçekleşebiliyor. Ancak bu durumda eş pişman olup tekrar eski eşiyle nikahlanmak isterse hülle denilen bir yola başvurması gerekir. Boşanan kadın İslam fihkına göre yaklaşık 4 ay 10 gün veya 3 adet dönemi beledikten sonra (hamile olup olmadığının anlaşılması açısından) tekrar başkası ile evlenebilir. Hülle ve iddet konusunda farklı görüşler yer alır. Bu konuda İslam fihkî ve Ebussuud'un fetvaları için bakınız: Pelul Düzenli, *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislam Ebussuud Efendi ve Fetvaları*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

kayıtlar arasında bir narh listesi yer alır. Güvenlik ve zabıta işleri ise %0,77 ile oldukça düşük bir oranda seyrederek.

Edirne 1707-1748 tarihli sicile baktığımızda daha önceki dönemlerin aksine şaşırtıcı bir şekilde %54,57 ile vakıf kayıtları en başta geldi. Vakıflarla ilgili bu derece yüksek bir oran ilk defa bu dönemde karşımıza çıktı. Aslında ele aldığımız tüm siciller içinde en geç tarihleri kapsayan sicil bu sicildir. Konunun detayına baktığımızda bu kayıtlar söylenegeldiği üzere Osmanlı Devleti'nde giderek vakıflaşmanın arttığının göstergesidir. Bu kayıtları daha yakından incelediğimizde vakıf ile ilgili işlemlerin daha çok vakfa ait han, hamam, dükkan, tarla, bağ, menzil, arazi, odaların kiralanması, vakıf arazinin öşrünün tahsili hakkındadır⁵⁶⁰. Buradan yola çıkarak vakıfların gittikçe daha fazla gayrimenkul barındırmaya başladığını, zenginleştiğini tekrarlayabiliriz. Yine bu dönemde kadıya merkezden gönderilen emirlerin % 24.47 gibi pek çok dönem ve bölgeye kıyasla oldukça yüksek bir seyir izlemesidir. Ancak bu kayıtlara baktığımızda yine karşımıza vakıf konusu çıkar. Vakıf arazilerin haksız yere zaptı, vakıf mütevellisinin haksız arazi tasarruf etmesi, vakıf mütevellisinin şahsa ait malı vakıf arazi diyerek haksızlık yapması, kadı ve naiblerin vakfa müdahil olmaması, kadının kanuna aykırı olarak vakıf işlerine karışmaması, kadıların vakfa ait yeri haksız yere tahrir etmesi, vakıf araziden alınacak vergi, vakıf katibinin suiistimali, vakıf bahçeyi kiralayan şahsın arzı üzerine, bahçesini su basması nedeni ile kiracının, mahsulün yarısı zayı olduğundan kiranın yeniden belirlenmesi talebinin iletilmesi, vefat eden şahsın terekesinin vakfa ait olduğu ve kadının karışmaması gerektiği, vakfa ait davaların vakıf müfettişi tarafından görülmesi gerektiği, vakıf karyeden alınacak öşr ve rusüma dair, vakfa ait davalara kadıların karışmaması gibi kayıtlar yer alır⁵⁶¹. Burada konumuz açısından en dikkate değer olanı kadıların haksız yere vakfa ait davalara ve vakıflara karışmaması hususu

Doktora Tezi, 2007), 397, 398, 636. Kadı huzurunda gerçekleşen nikah akdinde evlilik gelin adayının vekili aracılığı ile gerçekleşebilir. Nurcan Abacı, *Bursa Şehrinde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 145.

⁵⁶⁰ Klasik dönem sonlarına doğru ve ilerleyen süreçte vakıflaşmanın arttığını daha önce belirtmiştik. Bazı şahısların mülkünü bireylerden ve vergi memurlarından korumak için bu yolu tercih ettiler. Bunun sonucunda bir nevi özerk yapıya sahip vakıf adedi sayısal olarak artmadı. Aynı zamanda vakıflar sahip oldukları mülkiyet açısından da zenginleşir. Vakıfların artması devletin gelir kaynağının azalması demektir. XVII. yüzyılda Koçi Bey vakıf bolluğundan şikâyet eder. Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Baskı, 2005), 331.

⁵⁶¹ Oğuzhan Samikıran, *138 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicili H.1119-1161/M.1707-1748* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2006), 95, 96, 202, 212, 213, 245.

üzerinde ısrarla durulması yine kadıların vakfa ait araziye tahrir etmemesi gibi hususlardır. Kadı, Türk-İslam hukukunda ayrı bir statüsü olan vakıf müessesesine, vakıfname şartlarına uyup uyulmadığını denetler başka bir ifade ile sadece şeklen müdahil olabildiğini daha önce de belirtmiştik. Kadı, en ufak bir vakıf malını tasarruf veya tahsil etme hakkına sahip değildir⁵⁶². Ancak kadı vakıfta müteveli olarak yer alması durumunda vakıfla ilgili karar verebilir.

Bununla birlikte Rodosçuk'un bir liman kenti olması sebebi ile gümrük eminine gönderilen emirler ile buradan istenen malların irsali hakkında kadı ve naibe gönderilen emirler yer alır. Rodosçuk, Osmanlı döneminde devlet adamları tarafından yaptırılan vakıflar ile birlikte para vakıflarının da yer aldığı merkezlerden biridir.

Marmara bölgesi diye gruplandığımız bu grupta Edirne, Rodosçuk, Galata ve İstanbul sicilleri yer alır. İster bölgesel ölçekte ve ister tarihsel ölçekte ele aldığımızda her iki durumda noter işleri olağanüstü dönemler dışında (savaş, eşkıyalık gibi) kadının en büyük iş yükünü oluşturur.

Bahsedilen dönemde Edirne'de kadının iş yükü olarak en ağırlıklı iş yükünü üçüncü sırada % 14.15 ile mülkiyet ve miras kayıtları oluşturur. Bu dönemde kadının iş yükü yaklaşık olarak % 93' ünü vakıf, merkezden kadıya gelen emirler ve mülkiyet- miras kayıtlarıdır. Geriye kalan % 7'lik dilimin % 2.68'inde ise yargı işleri yer aldı. Yine burada da karşımıza vakıf ile ilgili kayıtlar, vakıf mülkiyeti ile ilgili anlaşmazlık konuları çıktı.

4.4.3. Ege- Güney Marmara: 1500-1660

Yıldırım Bayezid döneminde barış yoluyla Saruhan ili Osmanlı topraklarına dahil olur. Manisa XVI. yüzyıl sonlarına kadar şehzade şehri olarak üne kavuşur⁵⁶³.

Hüdavendigâr sancağına dahil olan Bursa ise 1326 ile 1402 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapar. Bursa doğu-batı doğrultusunda uluslararası yolların

⁵⁶² Türk kültürünün Rumeli'de yerleşmesinde ve şehir hayatının gelişiminde vakıf kurumunun büyük katkısı vardır. Bununla birlikte XV.yüzyıldan itibaren vakıflarda suiistimaller ortaya çıkmaya başlar. Pek çok vakfa tanınan vergi muafiyeti sebebi ile aile vakıfları tesis edilerek şahsi mülkiyet korunmaya çalışılır. Bu durum askeri tımarların azalmasına yol açında Fatih döneminde vakıf araziden bazıları tımar'a çevrilir. Ancak II. Bayezid döneminde tekrar eski hali iade edilir. XV. Asırda Aşıkpaşazade vakıfların tımara dönüştürülmesini eleştirirken XVII. Yüzyıla gelindiğinde Koçi Bey, vakıfların aile vakfı haline dönüşerek devlet hazinesi aleyhinde rol oynadığına dikkat çekiyordu. Köprülü, *Vakıf Müessesesi*, 329, 331.

⁵⁶³ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, (Ankara: TTK Yayınları, 2. Baskı, 2013), 27; Saruhan sancağı paşa hasıdır. 60.000 akçedir. 500 akçelik mevleviyet kadılıklarından. 5 nahiyesi vardır. Çelebi, *Seyahatname*, 9/56.

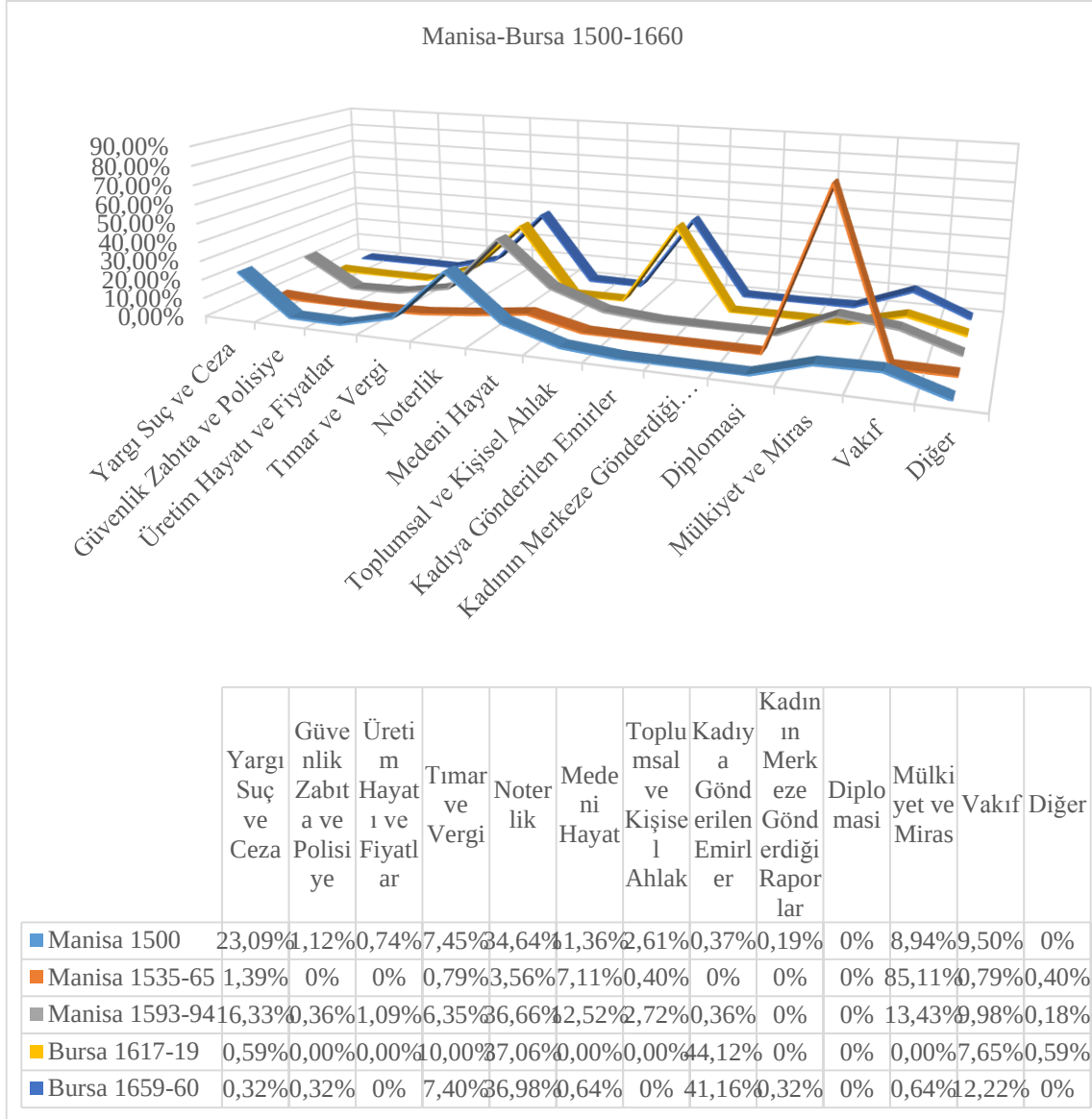
kavşağında, pazarlama ve üretim yeridir⁵⁶⁴. İran'dan gelen ipek buradan iç ve dış pazarlara sevk edilir. Bursa'da, Osmanlı Devleti'nde sadece bazı şehirlerde yer alan Hassa Harç mukataaları yer alır. Devlet, Bursa Hassa Harç Emni bu mukataalardan tahsil ettiği parayı Osmanlı sarayının çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla harcar⁵⁶⁵. XVII. yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi Bursa'dan söz ederken itibarlı kadılıklardan olan Bursa'nın yevmi 500 akçelik kadılık olduğunu, buradan azledilen kadının sonrasında Edirne ve İstanbul'da kadılık yaptığını kaydeder⁵⁶⁶.

Manisa ve Bursa'ya ait belirlediğimiz periyoddaki sicillere baktığımızda aşağıda Grafik 5'de görüldüğü gibi en yüksek eğriyi yine noter görevi oluşturur. Buna göre bu periyod içerisinde kadının ortalama noter görevi % 29.78 oranında yer alır. Ardından % 21.62 ile mülkiyet ve miras işleri gelir. Kadıya merkezden gönderilen emirler % 17.2 oranı ile diğer ortalamalar ile kıyaslandığında yüksek denilebilecek bir seviyede karşımıza çıkar. Dördüncü sırada % 8.34 ile kadının yargı görevi gelir. Vakıf kayıtları yaklaşık % 8 oranında bulundu. Tımar ve vergi kayıtları % 6.39 oranında yer alır. Medeni yaşama dair kayıtlar % 6.32 oranı ile yedinci sırada gelir. Toplumsal ve kişisel ahlak meseleleri % 1.14 ile oldukça düşük bir düzeydedir. Güvenlik ve üretim hayatına dair kayıtlar eşit oranda % 0.36 kadardır. Kadının merkeze gönderdiği raporlar ise % 0.1 civarında bulunur.

⁵⁶⁴ Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 130.

⁵⁶⁵ Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 232-233. Hassa Harç Eminliği detaylı bilgi için bakınız: Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu Bursa Hassa Harç Eminliği*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 59.

⁵⁶⁶ Çelebi, *Seyahatname*, 1/591.

Grafik 3: Ege ve Güney Marmara Bölgesinde Kadının İş Yükü Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1500⁵⁶⁷ yılına ait Manisa siciline baktığımızda kadının noter görevinin bölge ortalaması ile paralel olarak % 34 ile yine en başta geldiği görülür. Bu durumu % 23,09 ile yargılama fonksiyonu takip eder. Davaların önemli bir kısmını alacak davaları oluşturur. Medeni yaşama dair kayıtlar % 11.36 oranında yer alır. Burada da mehir, nafaka, vasilik kayıtları ön plana çıkar. Vakıf kayıtları % 9.5 oranında bulunur. İltizam yoluyla işletilen vakıf hanlarına dair kiralama kayıtları yer alır. Yine vakıflara ait dükkan kiralama, alacak kaydı gibi kayıtlara rastlamak mümkündür. Mülkiyet ve miras işleri % 8.94, tımar ve vergi

⁵⁶⁷ Fatih Bursa, *Manisa'nın 14 Numaralı H.1002 Tarihli Şer'iyye Sicil Defteri (Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi)*, (Niğde: Niğde Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 61.

kayıtları % 7.45 oranında karşımıza çıkar. Tımar ve vergi kısmında daha çok iltizam kayıtları dikkati çeker. Has mukataaların yer aldığı şehirde bununla alakalı kayıtlarda yer alır. Toplumsal ve kişisel ahlaka dair meseleler % 2.61 oranında bulunur. Burada da daha çok zina olayları kayda geçer. Güvenlik ve zabıta işleri % 1.12'lik bir dilimi oluşturur. Üretim hayatı ve fiyatlar ise % 0.74 oranında kayda geçer. Kadiya merkezden gelen emirler % 0.37 civarındadır.

Bir diğer 1535-65 yıllarını içeren Manisa siciline baktığımızda bu kez mülkiyet ve miras işlerinin % 85.1 ile oldukça yüksek bir orana sahip olduğu görülür. Burada daha çok tereke kayıtları ile terekeden alacak kayıtlarına rastlanır. Ardından % 7.1 ile medeni hayata dair kayıtlar gelir. Burada daha önceden alışkın olduğumuz üzere sıklıkla vasilik kayıtları dikkati çeker. Noter kayıtları ise % 3,56 oranında seyreder. Yargıya dair işler % 1.39 ile oldukça düşük düzeyde yer alır. Tımar ve vergi kayıtları ile vakıf kayıtları aynı oranda yaklaşık % 0.79 kadardır. Toplumsal ve kişisel ahlaka dair kayıtlar % 0.4 oranında bulunur.

1593-94 yılına ait Manisa siciline baktığımızda % 36.6 ile noter kayıtlarının görmeye alışık olduğumuz yerde, ilk sırada görürüz. Ancak bu kez noter kayıtlarında alım-satım gibi bireyler arası işlemler yerine patrik tayin beratı, hassa harç emini tayini, kethüdayeri tayini, ihtisap ağası nasbı, arşıncılık hizmetine tayin gibi sıklıkla berat kayıtlarına rastlanır⁵⁶⁸. Ardından % 16.33 ile kadının yargılama görevine dair kayıtlar gelir. Mülkiyet ve miras işleri % 13.43 ile yargılama fonksiyonu arkasından takip eder. Sonrasında % 12.52 ile medeni yaşama dair kayıtlar yer alır. Beşinci sıraya % 9.98 ile vakıf kayıtları geçer. Tımar ve vergi kayıtları % 6.35 oranında bulunur. Toplumsal ve kişisel ahlaka dair meseleler % 2.72 oranında yer kaplar. Üretim hayatı ve fiyatlar ile ilgili kayıtlar % 1.09 düzeyindedir. Kadiya merkezden gönderilen emirler ile güvenlik kayıtları aynı miktarda % 0.36 oranında yer alır.

1617-19 yılına ait Bursa sicilinde en büyük oranı % 44 ile kadiya merkezden gönderilen emirler oluşturur. Bu emirlere daha yakından baktığımızda sefer sebebiyle donanma için kürekçi ihracı emri, duhan yasağına uyulmadığı hakkında, matbah-ı amire için çeşitli ihtiyaç malzemelerinin temin edilip gönderilmesi, vakıflarla ilgili şikâyet konularının

⁵⁶⁸ Sezai Sevim, *Bursa'nın B 118/332 Numaralı Şer'iyye Sicili (Merkezi Yazışmalar: Transkripsiyon ve Değerlendirme)* H.1027-1028 M.1617-1619 (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1987), 41,42,43, 44, 45, 46, 48, 50.

giderilmesi, avarız ve cizye gibi vergilerin tahsili ile ilgili kayıtlar yer alır. Bunun yanı sıra merkeze yapılan şikayetler üzerine gönderilen emirler bulunur⁵⁶⁹. Merkezden gelen emirlerin ardından %37 oranında noter kayıtları yer alır. Bu kez noter kayıtlarında alışık olduğumuz alım-satım, borç, kefillik gibi kayıtlar yer almaz. Bursa'nın uluslararası ticari merkez olması, başkente yakın olması sebebiyle saraya ait pek çok ihtiyaç malzemesi buradan temin edildiğinden ve Osmanlı Devleti'nde sınırlı sayıda şehirde yer alan hassa harç eminliği sebebiyle noter kayıtları alışageldiğimiz durumun dışına çıkar. Bunun yerine patrik tayin beratı, hassa harç emini, kethüdayeri tayini, ihtisap ağası nasbı gibi çeşitli atanma beratları ile mukataa tevcihi gibi kayıtlar noter kayıtlarının önüne geçer⁵⁷⁰.

Tımar ve vergi kayıtları % 10 oranında yer alır. Bunu iltizam ve mukataa kayıtları ve vergi tahsili hakkında kayıtlar oluşturur. Vakıf kayıtları ise % 7.65 oranında bulunur. Burada da daha çok vakfa mütevellî, katip, cabi gibi görevlendirme ile birlikte az sayıda vakıf mahsulünün tahsiline dair kayıtlar oluşturur. Geriye kalan yaklaşık % 2'lik dilimi ise diğer kategorilerdeki görevlerden ibarettir.

Bölgenin belirlediğimiz 1659-60 yıllarına ait son siciline baktığımızda bu kez ilk sırayı yine kadiya merkezden gönderilen emirler alır⁵⁷¹. Bu oran % 41.16 seviyesindedir. Bu kayıtlardan sefer zamanlarında sefer hazırlıklardan kaynaklanır. Yine bu defterde bir önceki defterde de yer aldığı gibi Bursa'nın bir gümrük merkezi olması sebebi ile kadiya gümrük malları hakkında gönderilen emirler ile saray mutfağı ve miri ahırlar için temin edilmesi istenen ürünlerin kaydına rastlanır. Bunun yanı sıra varis bırakmadan ölen tüccarın mallarının miri için kabz edilmesi emri ile divana yapılan bireysel veya toplu başvurular sonucunda kadiya gönderilen emirler bulunur.

Ardından % 36.98 ile noter görevi gelir. Noter kayıtlarında bu kez sıklıkla karşımıza ulağa beygir tedariki kaydı çıkar. Bununla birlikte noter kayıtlarında yine bir önceki Bursa sicilinde gördüğümüz üzere berat kayıtları yer alır. Bu bölgeye ait son iki sicilde daha öncede belirttiğimiz üzere ağırlıklı iş yükünü oluşturan noter kısmında yer alan kayıtlar diğer defterlerden farklı özellik gösterir.

⁵⁶⁹ Sevim, *Bursa'nın B 118/332 Numaralı Şer'iyye Sicili (Merkezi Yazışmalar: Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, 37, 38, 52, 61, 62, 65, 72, 73, 81, 82, 99, 100, 113, 114, 138.

⁵⁷⁰ Sevim, *Bursa'nın B 118/332 Numaralı Şer'iyye Sicili*, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 60, 79, 80, 110, 111, 112, 119, 120.

⁵⁷¹ Pay, *Bursa Şer'iyye Sicili*, 100.

Noter görevini % 12.22 ile vakıf kayıtları izler. Burada da daha çok vakfa mütevellî tayini kaydı yer alır. Burada Hassa Harç Mukatâtının yer alması yine merkezden gelen emirlerde belirleyici bir unsur olarak yer alır.

Tımar ve vergi işleri % 7.40 oranında bulunur. Burada da tımar, iltizam ve bu dönemde daha çok karşımıza çıkmaya başlayan mukataa kayıtları yer alır. Medeni hayat ile mülkiyet ve miras işleri aynı oranda % 0.64 oranında kayda geçer. Yargı ve güvenlik ile ilgili kayıtlar aynı oranda % 0.32lik dilimi oluşturur.

4.3.4. İç Anadolu: 1511-1692

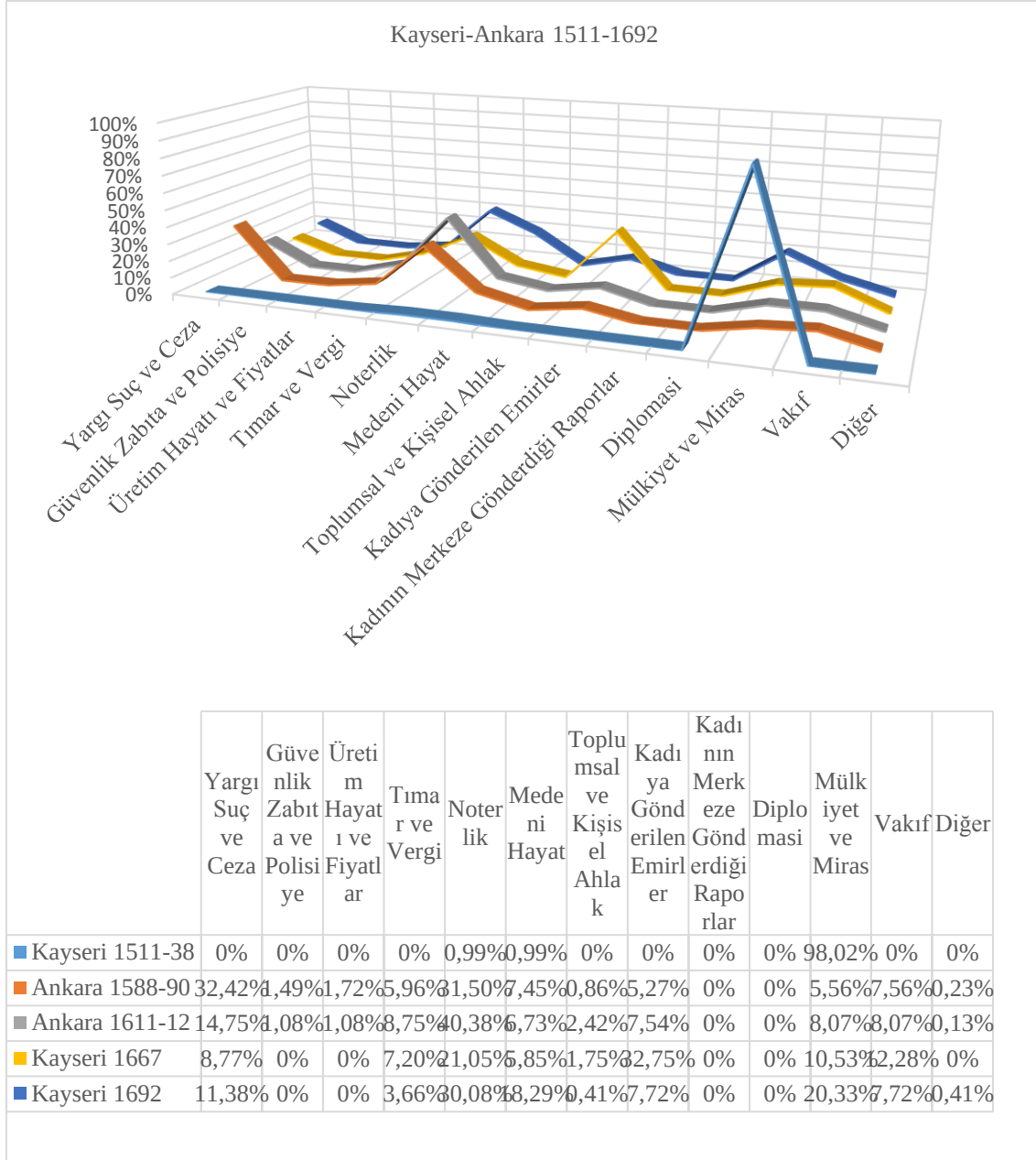
Ankara coğrafi konumu itibarıyla Osmanlı Devleti döneminde ve daha öncesinde kervan yollarının geçtiği güzergahta yer alır. Bu yollar Bursa-Tebriz İpek Yolu, Antalya-İskenderiye deniz yoludur. Ankara sofı Arabistan'a ihraç edilir⁵⁷². Anadolu'nun eski yerleşim yerlerinden biri olan Kayseri ise kuzeyden güneye, doğudan batıya ticaret yolları üzerinde bulunur⁵⁷³.

İç Anadolu bölgesinde yer alan Kayseri ve Ankara sicillerini toplu olarak değerlendirdiğimizde sonraki sayfada yer alan **Grafik 3**'den de anlaşılabileceği gibi bu kez % 28.5 ile mülkiyet ve miras işlerinin başı çektiği görüldü. Ancak yanıltıcı olmaması açısından dikkat çekmemiz gereken nokta Kayseri ait 1538 yıllarını kapsayan sicilin neredeyse tamamının % 98.02 oranı ile mülkiyet ve miras kayıtlarından oluşmasıdır. Bu oran 1588-90 yıllarında yine mülkiyet işleri söz konusu olduğunda % 5.56 gibi bir oran gibi düşük bir seyir izlese de bölge için belirlediğimiz ilk sicildeki oran grafikteki bu alandaki eğriyi yükseltir⁵⁷⁴. İkinci sırada ise % 24.8 ile noter kayıtları geldi. Bu durumu % 13.46'lık bir oranla yargılama fonksiyonu izledi. Dördüncü sırada % 10.65 ile kadıya merkezden gönderilen emirler yer aldı. Bunu % 7.86 ile medeni hayat izledi. Ardından buna çok yakın bir oran ile % 7.12 ile vakıf kayıtları geldi. Tımar ve vergi kayıtları % 5.11 ile yedinci sırada yer aldı. Toplumsal ve kişisel ahlak % 1 civarında kayda geçti. Güvenlik zabıta ve üretim hayatı ile ilgili kayıtlar yaklaşık ayrı ayrı % 0.5 oranında yok denebilecek kadar az bir alan kaplar.

⁵⁷² Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 4-5.

⁵⁷³ İpşirli, "Kayseri", *DİA* (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2022), 25/103.

⁵⁷⁴ Osmanlı Devletinde şer'îye sicillerinin en erken örneklerine Fatih döneminde (1455) Bursa'da rastlanır. Kadılık kurumu daha eski olmasına rağmen daha önceye ait sicillere ulaşamamasının nedeni saklama koşulları ile ilgili olabilir. Uğur, *DİA*, 39/8.

Grafik 4: İç Anadolu Bölgesinde Kadının İş Yükü Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kayseri'ye ait 1538 yıllarını kapsayan sicile baktığımızda yukarıda **Grafik 3**'de görüldüğü gibi belirttiğimiz üzere % 98 gibi çok yüksek bir oranla kadının iş yükünü mülkiyet ve miras işlerinin oluşturduğu görülür. Geriye kalan % 2'lik kısmı ise yaklaşık eşit oranda bir dağılım ile noter ve medeni hayata dair kayıtlar yer alır. Bu tarihlere yakın diğer sicillerde mülkiyet ve miras işleri bu denli yüksek bir oranda yer almaz.

Ankara 1588-90 tarihli sicile baktığımızda bu kez noter kayıtları ikinci sıraya iner. Buna karşın kadının yargılama vazifesine dair iş yükü % 32.42 ile ilk sırada yer alır. Daha önce

kadının yargılama görevine dair bu düzeyde yüksek bir orana rastlanmadı. Burada görülen davaları incelediğimizde, alacak davaları başta olmak üzere cinayet davaları sıklıkla yer alır. Bunun yanı sıra ehl-i şer ve ehl-i örfen şikayet kayıtları dikkati çeker. Örneğin kadı ve yasakçının bir olup, ehl-i örf mensubu zaim ve dizdarı yaralayıp malını gasp ettiklerine dair kayıt dikkati çeker. Bu olayda yasakçı yaralanırken subaşı ise vurulur⁵⁷⁵. Sicilde askerî sınıfla ilgili dava kayıtları bununla sınırlı değildir. Subaşının evinde ölü bulunması, çavuşun nazır-ı emval-i gaspı, alaybeyi katli ve son olarak sipahi öldürme kayıtları yer alır⁵⁷⁶. Bu durum Ankara’da askeri sınıf arasında yaşanan çekişme ya da mücadelenin kaynağını ne olabileceği sorusunu akla getirir. Bu durumda dönemin siyasi, sosyal ve iktisadi koşullarını düşündürür. Anadolu’nun merkezinde yer alan Ankara, hemen yakınında patlak veren ve gittikçe büyüyen ve yayılan Celali İsyanlarından fazlası ile etkilenir. XVI. yüzyıl ikinci yarısında iyice yükselen celali isyanları, ardından patlak veren büyük ekonomik buhran tımar sisteminin dönüşümü ve toprakların ekilip biçilemez hale gelişi ile kıtlık gibi sebepler üst üste geldiğinde ve bu duruma merkezi otoritede baş gösteren zafiyetler eklenirken askeri sınıf arasında anlaşmazlıklar da artar. XVI. yüzyıl sonu daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı tarihinde en büyük develüasyonu yaşanır⁵⁷⁷. Toplumsal buhranlar patlak verir. Gasp olaylarının iyiden iyiye yaygınlaşması, hatta sipahi öldürmeye kadar varması endişe verici olmalıdır. Çavuşun nazır-ı emvali gaspı başka bir ifade ile askeri sınıfın askeri sınıfı gaspı hem devlet hem reaya için tehlikenin nerden geleceğinin kestirilmesinin pek kolay olmadığının göstergesidir. Bu dönemde devlet, eşkıyalık hareketlerini engellemeye çalışırken diğer yandan bizzat devletin resmi görevlisi eşkıyanın kendisi olabiliyordu. Devlet bir noktada kendi iç bünyesinde de mücadele halinde idi. Aslında bu durum bazı tarihçilerin daha önceden dikkat çektiği bir durumdur. Bizim açımızdan önem arz eden bu durumun sicillerdeki yansımasıdır⁵⁷⁸. Bu sicilde bu kayıtların yanı sıra yargı işleri arasında alacak davaları başı çeker. Celali isyanlarının Anadolu’da yaptığı tahribat sonucu hem tarım hem ticari faaliyetler aksar. Köylü toprağını terk edip kaçınca hem temel tüketim maddelerinde hem de hazine adına toplanacak vergiler konusunda sıkıntı

⁵⁷⁵ Halit Ongan, *Ankara’nın 2 Numaralı Şer’iye Sicili* (Ankara: TTK, 2014), 22-23.

⁵⁷⁶ Ongan, *Ankara’nın 2 Numaralı Şer’iye Sicili*, 113, 116, 124.

⁵⁷⁷ Pamuk, *Paranın Tarihi*, 144, 145.

⁵⁷⁸ 16. Yüzyıl ikinci yarısından itibaren artan adaletnamelerde ümera sınıfının reayanın mallarına zorla el koyması, kanunda belirtilenden fazla vergi alması yasaklanır. 1018 tarihli başka bir adaletnamede ise bu kez kadıların teftiş görevini kötüye kullanması yasaklanır. İnalçık, “Adaletnameler”, 72.

yaratır. Dönemin diğer özellikleri ile birleşince bu durum borçlanma oranlarını artırır. Bu isyanlarda toplumun farklı kesitlerinden gruplar yer alır⁵⁷⁹. Bu sarmal devlet kurumlarının dönüşümünü zorunlu kılar.

Ankara 1588-90 yıllarını kapsayan sicilde iş yükü açısından yargı fonksiyonuna yakın bir oranda % 31.5 ile 2. sırada ise noter kayıtları yer alır. Bu kategoride vekil tayin etme konusuna sıklıkla kayda rastlanması dikkati çeker. Vekil tayini bazen kadınların alım-satım gibi ya da başka işler için vekil tayin etmesinin yanı sıra bazen de şahısların birbirine kefil olması şeklindedir⁵⁸⁰. Adı geçen sicilde noter kayıtlarından sonra 3. sırada % 7.5 ile vakıf kayıtları yer alır. Burada ise daha çok vakfa ait han, hamam, değirmen gibi mülklerin icaresi, tamiri, vakfa olan borç ya da vakfa atanan görevli kayıtlarına rastlandı⁵⁸¹. Vakıf kayıtlarını, bu kayıtlara yakın bir oran ile % 7,45 medeni hayat dair kayıtlar takip eder. Medeni hayatta daha önce rastlamadığımız kadar sıklıkta boşanma kaydı görülür. Sadece boşanma değil nişan bozma, kayınbabanın nişan için akçe talebi, boşanmalarla paralel olarak yine çocuğa vasi tayini veya reşid olma bazen de buluğa erme konular sicillerdeki yerini alır⁵⁸².

Ankara 1588-90 yıllarını kapsayan sicilde iş yükü açısından beşinci sırada % 5.9 ile tımar ve vergi meseleleri geldi. Burada ise vergi kayıtları ile birlikte iltizam ve mukataa kayıtlarını görmek mümkündür⁵⁸³. Bu kategoride mukataa mahsulünün, hazineye teslim edilmediğine dair kayıtlar yer alır. Bu sicilden anladığımıza kadarıyla Ankara'da Yahudi, Rum ve Ermeni tayfasının ikamet ettiği ve bu tayfanın iltizam işine girdikleridir. Böylelikle iltizam vasıtası ile gayrimüslim unsurlar vergi toplayıcı ve buna bağlı olarak da bazı kamu görevlerini ifa eden şahıslar şeklinde idari kadrolardaki yerini alır. Bu durum devletin dönüşen idari sistemine bir kez daha ışık tutar. Aslında benzer ifadeleri daha önceki sicilleri değerlendirirken karşımıza çıkan kayıtlardan yola çıkarak yapmıştık. Dolayısıyla siciller, kazalarda her türlü kaydın tutulduğu tek defter olarak devletin içinde bulunduğu duruma değişen-dönüşen ya da geçerliliğini yitiren kurumlara ve sosyo-iktisadi koşullara paralel kayıtlar ihtiva eder. Devletin resmi söyleminin bir parçası olarak

⁵⁷⁹ Detaylı bilgi için bakınız: Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, 69.

⁵⁸⁰ Ongan, *Ankara'nın 2 Numaralı Şer'iyeye Sicili*, 9-19.

⁵⁸¹ Ongan, *Ankara'nın 2 Numaralı Şer'iyeye Sicili*, 3, 9, 27, 30, 31, 39, 44, 48, 49.

⁵⁸² Ongan, *Ankara'nın 2 Numaralı Şer'iyeye Sicili*, nişan ile ilgili olarak; 32,103, 123, 134, reşid olma: 19-27.

⁵⁸³ Ongan, *Ankara'nın 2 Numaralı Şer'iyeye Sicili*, 8, 48, 52, 76, 99, 116, 117, 122, 130, 131, 134, 137, 140, 182, 184.

görülse de siciller kadıya yansıyan bazen bireysel bazen de toplu başvurular ile reayanın içinde bulunduğu durumun ve devletten beklentisinin göstergesidir.

Yargılamalara dair kayıtlar söz konusu olduğunda belirtilmesi gereken nokta kişilerin haklı-haksız ya da suçlu suçsuz bulunduğu çoğu kere verilen cezanın kaydedilmemiş olmasıdır. Örneğin kanunnamelerde hırsızlık suçunun cezası belli iken hırsızlığı sabit olan şahsa nasıl bir ceza verildiği konusunda kayda rastlamak hiç kolay değildir. Ancak miras paylaşımı gibi bazı konularda kadı bu işten aldığı mahkeme masrafını bazı durumlarda sicile kaydettiğinden kanunnamelere uyup uymadığı hakkında fikir yürütmek mümkün hale gelir.

Tımar ve vergi meselesinden sonra % 5.5 ile mülkiyet ve miras işleri gelir. Bunu % 5.2 ile kadıya merkezden gönderilen emirler takip eder. Kadıya merkezden gelen emirlere daha yakından baktığımızda devletin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik durum bir kez daha kendisini hissettirir. Buna göre akçe rayici, ev basma, kul mevacibi için tahsilat, tecdid-i sikke yeniçeri ocağı için oğlan yazımı gibi hükümler sıklıkla yer alır⁵⁸⁴. Aynı sicilde kadı zulmü ve naib azline dair kayıtlar bulunur.

Ankara'da bu sicilden anladığımıza göre tımar arazilerin yanı sıra sadrazama tahsis edilen haslar ile alaybeyinin zeametleri bulunuyor. Bunun dışında vakıflar yer alıyor⁵⁸⁵. Sadrazam vefat ettiğinde o yılın öşrü miri hazine için tahsil ediliyordu⁵⁸⁶.

1611-1612 yıllarına ait Ankara siciline baktığımızda alışıktığımız üzere % 40 gibi bir oranla noter işleri ilk sırada yer alır. Bunu takiben % 14.7 ile mahkeme hükümleri kayda geçer. Mahkeme kayıtlarında alacak davaları başta olmak üzere; cinayet, dövme-taşla, kütükle, kürekle, şişle yaralama, hırsızlık gibi olaylara rastlandı. Üçüncü sırada ise % 8.7 ile tımar ve vergi kayıtları yer alır. Burada toplanacak rüsumlarla ilgili çeşitli bilgiler görülür. Sefer zamanları toplanan sürsat ve nüzül vergisine dair hükümler kayda geçer⁵⁸⁷. Ardında % 8 ile mülkiyet ve miras kayıtları ile yine aynı oranda vakıf kayıtları geldi. Bu durumu % 6.7 ile medeni hayata dair kayıtlar takip eder. Toplumsal ve kişisel

⁵⁸⁴ Ongan, *Ankara'nın 2 numaralı Şer'ie Sicili*, 2, 69, 70, 72, 73, 75, 80.

⁵⁸⁵ Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 73.

⁵⁸⁶ Hüseyin Çınar, *H.1020-1021 Tarihli 13 Numaralı Ankara Şer'ie Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*, (Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 350.

⁵⁸⁷ Bu dönem İran seferleri söz konusudur. Ancak Diğer yandan Avrupa kıtasında da mücadele devam eder. Anadolu'da patlak veren Celali İsyanları Osmanlı ordusunu Avrupa'dan ziyade Anadolu'ya ve İran'a yöneltti. Osmanlı ordusu 1610 ilkbaharında Tebriz'e girer. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 3/476-478.

ahlaka dair kayıtlar ise % 2.4 oranında yer alır. Güvenlik ve fiyatlar ile ilgili kayıtlar ise yaklaşık % 1 civarlarında bulundu. Yukarıda yer verdiğimiz kategoriler ve bu alanda yer alan kayıtlara yakından bakıldığında daha önceki defterlerde rastladığımız kayıtların dışında farklılık arz eden bir duruma rastlanmaz.

1588-1590 yıllarına ait Ankara sicilinde yargılama faaliyetleri % 32.42 ile ilk sırada yer alır.. Ardından noter kayıtları % 31.5 oranı ile ikinci sırada yer aldı. Bu durumu % 7.56 ile vakıf kayıtları takip eder. Hemen ardında çok yakın bir oran ile % 7.45 ile medeni hayata dair kayıtlar bulunur. Bu dönemde kadiya merkezden gönderilen emirler % 5.27 oranındadır. Üretim hayatı ve fiyatlar % 1.72; güvenlik ve zabıta işleri ise % 1.49 olarak hesaplanır. Bu yaşanan gelişmeler karşısında toplumsal ve kişisel ahlak % 0.86 gibi oldukça düşük düzeyde kalır.

Noter kayıtlarını daha yakından incelediğimizde dönemin ekonomik gelişmelerine paralel olarak borç ve alacak kayıtları ile birlikte rehin bırakma kayıtları dikkati çeker⁵⁸⁸. Borca, şahsa kefil olma da sıkça rastlanan kayıtlar arasındaki yerini alır⁵⁸⁹. Ekonominin sıkıntılı olduğu bu süreçte artık borç alabilmek için kefile gereksinim duyulur.

1588-1590 yıllarını kapsayan Ankara sicilinde konumuz açısından dikkat çeken konu ise mahkemeye su getirmeye başlayan sakanın kaydudur⁵⁹⁰. Acaba adı geçen saka bundan sonra sadece mahkeme görevlileri ve mahkemede hazır bulunanlar için mi bu sakalık vazifesini icra edecek bu kayıttan yola çıkarak tahmin yürütmek mümkün görünmemektedir.

1667 yılına ait Kayseri sicilinde alıştığımız sıralamadan farklı olarak kadiya merkezden gönderilen emirlerde % 32 gibi daha önce rastlamadığımız kadar yüksek bir oranda karşımıza çıkar. Burada kadiya gelen emirler arasında yapılacak seferle ilgili ordunun gerekli ihtiyaçlarının tedariki ile ilgili talimatlar yer alır⁵⁹¹. Devlet Girit'in fethi konusunda ısrarlıdır. Uzun süredir aralıklarda devam eden Osmanlı-Venedik Savaşları

⁵⁸⁸ Ankara 1588-1590, 53, 60, 90, 116, 142.

⁵⁸⁹ Ongan, Ankara'nın 2 numaralı Şer'iye sicili, 15, 24, 70.

⁵⁹⁰ Ongan, Ankara'nın 2 numaralı Şer'iye sicili, 192.

⁵⁹¹ Hilal Şahin, 77/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1078/M. 1667) Transkripsiyon ve Değerlendirme (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 163-164; Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 3/668-669. Bu dönemde sultanın üzerinde durduğu 20 yılı aşkın süredir devam eden Osmanlı - Venedik savaşları vardır. 1667 yılında Kandiye kuşatılır. Ertesi yıl sulh yoluyla Osmanlı Devleti eline geçer. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/415.

sonunda Venedik umut bağladığı Batı'dan da gerekli desteği alamadığından Girit Osmanlı hakimiyetine geçer⁵⁹².

Bu konudaki toplam 56 kayıt çoğunlukla doğrudan kadıya hitaben gönderilmekle birlikte bazen de kadı ile birlikte beylerbeyi, serdar, mütesellim, dizdar ve naibe hitaben gönderilir. Bu kayıtlardan bazıları sipahi, sancakbeyi, mütesellimin reayadan haksız vergi aldığı konusundaki şikayetler hakkındadır⁵⁹³. Girit seferi ve konuda istenen talepler burada da karşımıza çıkar⁵⁹⁴. Bu kayıtlar kadının, bulunduğu kazada yönetici, vergi tahsildarlığı gibi görevlilerinin yanı sıra her türlü zulmü engellemekle de yükümlü olduğuna dair fonksiyonu paralelinde yer alan kayıtlardır. Burada da görüldüğü gibi devlet, bir askeri sınıfın suiistimaline karşı bir diğer askeri sınıfı devreye sokar. Ulaklara kendi kazaları dahilinde beygir tedariki emri ile yine kadı ve kadı ile birlikte bazen de naibin görevlendirildiği görülür⁵⁹⁵. Ulağa beygir tedariki konusu ve bu konuda merkezin gösterdiği hassasiyet zaman zaman sicillerdeki yerini alır. Özellikle sefer hazırlıkları ve savaş dönemlerinde günün ulaşım ve iletişim koşullarında en kısa sürede sağlıklı bilgi ve habere ulaşılması devlet açısından ciddi öneme sahiptir. Kadıya merkezden gönderilen emirleri incelemeye devam ettiğimizde divana yapılan bireysel başvuru sonucu merkezden kadıya gönderilen hükümler dikkati çeker⁵⁹⁶. Buna göre mütesellim ve adamlarının suistimali sonucu reaya divana başvurmuştur. Sultan da kadıdan merkezden gönderilen Hızır Çavuş varınca durumun şer'le görülüp eğer reaya haklı ise mağduriyetinin giderilmesini ve durumun tekrar etmemesi emrini iletir. Osmanlı divanına bireysel ya da toplu başvuru yapmak mümkündür. Bu durum merkeze uzak coğrafi konumda ikamet etme ve kişinin ekonomik durumu ya da seyahat edebilme imkanlarına göre değişir. Teoride her birey divana başvurma hakkına sahip olsa bile uygulamada daha önce belirttiğimiz ya da daha başka sebeplerle her bireyin divana başvurması pratikte her zaman mümkün olmayabilir. Divana yapılan bireysel ya da toplu başvuru kazaskerler tarafından görüşülüp karara bağlanır. Bazen de incelediğimiz sicilde de rastladığımız gibi yerinde inceleme gerektiren durumlarda, merkezden bir çavuş gönderilip durumun

⁵⁹² Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 4/117-125.

⁵⁹³ Şahin, *77/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili*, 119,121,122, 134, 140, 148, 166.

⁵⁹⁴ Şahin, *77/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili*, 123, 124, 138, 139, 144, 163, 164.

⁵⁹⁵ Şahin, *77/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili*, 147-179.

⁵⁹⁶ Şahin, *77/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili*, 211.

incelenmesi ve burada karara bağlanması istenebilir. Doğrudan merkezden bildirilen herhangi bir konu hakkındaki kararın, kadı tarafından uygulanması da istenebilir⁵⁹⁷.

Merkezden gelen hükümleri okumaya devam ettiğimizde Girit seferi için tımar ve zeamet erbabının sefere katılması ve yine bu sefer ile ilgili olarak ordu için hazırlanması istenen görevliler yanı sıra eşkıyalık, yol kesme, sipahinin reayadan fazla vergi talep etmemesi ve ulak için beygir tedariki gibi hükümler karşımıza çıkar. Yine bazen sadece kadıya bazen kadı ile birlikte dizdara⁵⁹⁸ ya da diğer askeri sınıfa gönderilen başka hükümlerde sicillerdeki yerini alır. Pek çok defa değindiğimiz üzere XVII. yüzyıl karmaşasında eşkıyalık olayları artık şaşırtıcı değildir⁵⁹⁹. Yol kesen eşkıyanın yakalanması ya da hapisteki eşkıyanın başka bir yere nakli konusunda kadı diğer askeri görevliler ile birlikte yükümlülük sahibidir. Başka bir mevzu, sefer zamanı özellikle ordunun geçeceği güzergah üzerinde yer alan kadıların, sefere hazırlık ve katkı sağlamak açısından iş yükünün arttığıdır⁶⁰⁰. Bu kayıtların yanı sıra seferde yararlılığı görülenlere tımar tevcihi ya da sefere katılmayanın tımarının alınması gibi kayıtlar sicildeki yerini alır⁶⁰¹. Tımar gibi hayati bir meselede daha öncede karşımıza çıktığı gibi yine merkezin muhatabı kadıdır.

Merkezden gelen emirlere devam ettiğimizde, özellikle yol kesen yağma yapan eşkıyanın yakalanması konusu dikkati çeker. Osmanlı kanunnamelerine göre yol kesip haramilik yapmanın cezası idamdır. Ancak idam cezasını kadı veremez bu karar divanda alınırdı⁶⁰². Kanunnamelere göre yol kesmenin cezası idam olsa da bu ceza her zaman uygulanmaz bunun yerine bazen de tazir cezası uygulanırdı⁶⁰³. Aynı sicilde başka bir yerde bizzat kadı, haksız yere vakfa müdahale etmemesi konusunda uyarılır⁶⁰⁴. Avcı lakabı ile bilinen sultan IV. Mehmed dönemine denk gelen bu dönemde sultan yine çok sevdiği ve av için sık sık gittiği Edirne’de olsa gerektir. Çünkü kadıya gönderilen emirde hac kervanını yağmalayan haramzadelerin yakalanıp Edirne’ye sevki istenmektedir⁶⁰⁵. Kadının iş

⁵⁹⁷ Şahin, 77/1 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili, 29, 46, 49.

⁵⁹⁸ Şahin, 77/1 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili, 160.

⁵⁹⁹ Şahin, 77/1 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili, 138,160.

⁶⁰⁰ Akpınar, 77-2 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili, 176-177, 169-170; 12 Numaralı Mühimme Defteri (978/979-1570-1572) Özet - Transkripsiyon ve İndeks I, haz. H. O. Yıldırım vd. (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı), 33, 29, 30, 32, 45, 48.

⁶⁰¹ Akpınar, 77-2 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili Değerlendirme, 217 -218, 167-168, 165-166.

⁶⁰² Barkan, Hukuki ve Malî Esaslar, 124.

⁶⁰³ İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927 /1513-1521), 371.

⁶⁰⁴ Şahin, 77/1 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili, 186.

⁶⁰⁵ Şahin, 77/1 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili, 130.

yükünü belirleme açısından merkezden gelen emirlerin önemli olduğu düşünülerek bu kayıtlara biraz daha detaylı bakmayı tercih ettik. Buradan yola çıkarak sefer zamanları ya da iç isyan, kıtlık, salgın hastalık gibi çeşitli gerekçelerle zaman zaman patlak veren kriz dönemlerinde kadının görevi daha da hassasiyet kazanırken iş yükü de arttığını söylemek mümkündür.

1667 yılına ait Kayseri sicilinde noter kayıtları % 21 oranında yer alır. Burada da daha çok mülk satımı ile ilgili kayıtlar bulunurken bunun yanı sıra zaviyedar, müderris atanması gibi bazı berat kayıtları yer alır⁶⁰⁶. Bu kategoriye % 12.28 ile vakıf kayıtları takip eder. Vakıflaşmanın giderek arttığı bu dönemde vakıf ile ilgili kayıtlar daha çok vakıf mülkiyetinin kiralanması ile ilgilidir⁶⁰⁷. Mülkiyet ve miras işleri % 10.53 ile dördüncü sırada gelir. Kadının yargı vazifesi bu kez daha önce gördüklerimizden daha alt sıralarda, 5. Sırada, % 8.77 oranında bulunur. Mahkeme faaliyetlerinde ise alacak davası, eşkıyalık gibi daha önce merkezden gelen emirlerde de sıkça rastladığımız benzer kayıtlar göze çarpar. Yol kesme, yağmalama ve ehl-i örften şikayetlere bakılırsa bu dönemde idari zafiyetten kaynaklanan yaşanan sıkıntıları daha yakından hissetmek mümkündür. Tımar ve vergi oranı ile ilgili kayıtlar % 7.20 oranında yer alır. Bu durumu % 5.85 ile medeni hayat takip eder. Toplumsal ve kişisel ahlaka dair kayıtlar % 1.75 oranında bulunur.

Bölgenin son siciline baktığımızda, 1692 yılını kapsayan sicilde, artık alışlagelmiş bir durum arz eden noter görevi % 30.08 ile yine ilk sıradadır. Noter kısmında daha çok satış kayıtları yer alır. Bu durumu bu tarihteki siciller söz konusu olduğunda pek de alışık olmadığımız bir durum takip eder. Buna göre bu tarihte Kayseri’de kadının iş yükünü noterden sonra en fazla mülkiyet ve miras işleri, % 20.33 gibi bir oran oluşturur. Mülkiyet kayıtlarına baktığımızda miras ve tereke kayıtlarında daha önce de bu alanda pek çok kere gördüğümüz kayıtlar karşımıza çıkar. Medeni hayat dair kayıtlar % 18.29 ile üçüncü sırada yer alır. Medeni hayata dair kayıtlarda çocuğa vasi tayinine sıklıkla rastlanır. Bunun dışında nafaka tayini ve boşanma kayıtları bulunur. Bunu % 11.38 ile kadının yargılama görevi izler. Mahkeme kayıtlarında ise cinayet, darp, yaralama, gasp gibi suçlar yer alır. Burada boşanma, çocuğa vasi tayini, mehir, darp, cinayet olayları kayda geçer.

⁶⁰⁶ Akpınar, 77-2 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H. 1078/M. 1667), 121, 146, 133. Bu tarihler Eflak - Boğdan taraflarında özellikle Lehler ile mücadele edildiği döneme denk gelir. Bu dönemde Sadrazam Köprülü Mustafa Fazıl Paşa başarılı devlet adamı olarak öne çıkar. II. Süleyman 1691’de vefat eder ve yerine tahta II. Ahmet çıkarılır. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 4/215-219.

⁶⁰⁷ Akpınar, 77-2 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili Değerlendirme, 59, 117, 118, 119, 139, 156, 172, 173.

Kadiya merkezden gönderilen emirler ile vakıf kayıtları % 7.72'lik bir oranında kalır. Kadiya merkezden gönderilen emirlerin tamamı menzil beygiri temini hakkındadır. Ulağın zamanında menzile ulaşması ve sağlıklı bilginin gecikmeden yerine ulaşması açısından ulaklara beygir tedariki konusu sicillerde zaman zaman karşımıza çıkar ve şiddetle ihmal edilmemesi istenen bir görev olarak yer alır⁶⁰⁸. Özellikle ulakların sağladığı haberleşme hizmeti sefer gibi olağanüstü koşullarda daha da hassas hale geliyordu. Vakıfla ilgili kayıtlarda ise vakfa ait mülkün kiralanması veya satımı ile mütevellî tayini kayıtları yer aldır. Tımar ve vergi kayıtlarında ise % 3.66'lık bir oran ile önceki tarihlere kıyasla düşüş dikkati çeker. Bahsi geçen tarih itibariye tımar kayıtlarındaki düşüşü sistemin yerini iltizam ve mukataaya bırakması ile ilişkilendirmek mümkündür.

4.3.5. Doğu ve Güneydoğu Anadolu: 1531-1671

Bu bölümde Harput ve Antep bölgesinden seçilen siciller incelendi. Harput sancağı Diyarbekir eyaletine bağlı bir sancak idi. Etrafında yurtluk-ocaklık statüsüne sahip sancaklar yer alırken Harput sancağı tımar sisteminin uygulandığı bir kaza birimi şeklinde yer alır⁶⁰⁹. Çaldıran seferinden sonra Osmanlı egemenliğine giren Harput'ta ilk önceleri Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan kanunları pek fazla bir değişikliğe uğramadan korunur. Ancak ilerleyen dönemde daha çok Osmanlı kanunları esas alınır⁶¹⁰. Harput'un XVII. yüzyıl ilk yarısında yevmi 150 akçalık bir kadılık olduğu anlaşılmaktadır⁶¹¹.

Gaziantep ise Yavuz döneminde Dulkadir Beyliği ile yapılan mücadele sonucunda Osmanlı hakimiyetine geçer⁶¹². Antep, Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye arasında ekonomik ve kültürel geçiş rotasında yer alır. Konumu itibari ile ticari bir merkez özelliği gösterir⁶¹³. Bölge tımar sisteminin uygulandığı eyaletler arasındadır. Yavuz döneminde

⁶⁰⁸ İlhanlı teşkilatına benzer bu haberleşme teşkilatı olan ulak teşkilatı daha sonra menzil teşkilatı olarak adlandırılır. Ulak hükmünün kötüye kullanımı bu uygulamanın sadrazam Lütü Paşa tarafından kaldırılmasına sebep olur. Lütü Paşa, *Asafname*, haz. Ahmet Uğur, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982), 15.

⁶⁰⁹ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, 33-35

⁶¹⁰ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, 118.

⁶¹¹ Danık, *H.1036-1037/M.1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili Değerlendirme*, 385.

⁶¹² Dulkadir kanunları Osmanlı ceza hukukuna dikkat çekici şekilde benzer. Bununla birlikte Dulkadir ceza kanunlarında belirtilen ceza miktarları Osmanlı kanunlarından daha yüksek oranda yer alır. Osmanlı kanunlarında maddi ceza miktarı suçlunun içinde bulunduğu finansal duruma göre belirlenir. İktisadi açıdan bakılacak olursa, O dönemde Akkoyunlu Devleti, Mısır'da eşrefi altın ve Osmanlı akçesi kullanıyordu. Memlûk sultanlarının kontrol ettiği Besni, Sis, Halep'te Osmanlı fethinden önce de Osmanlı akçesi tedavülde idi. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, 45-49.

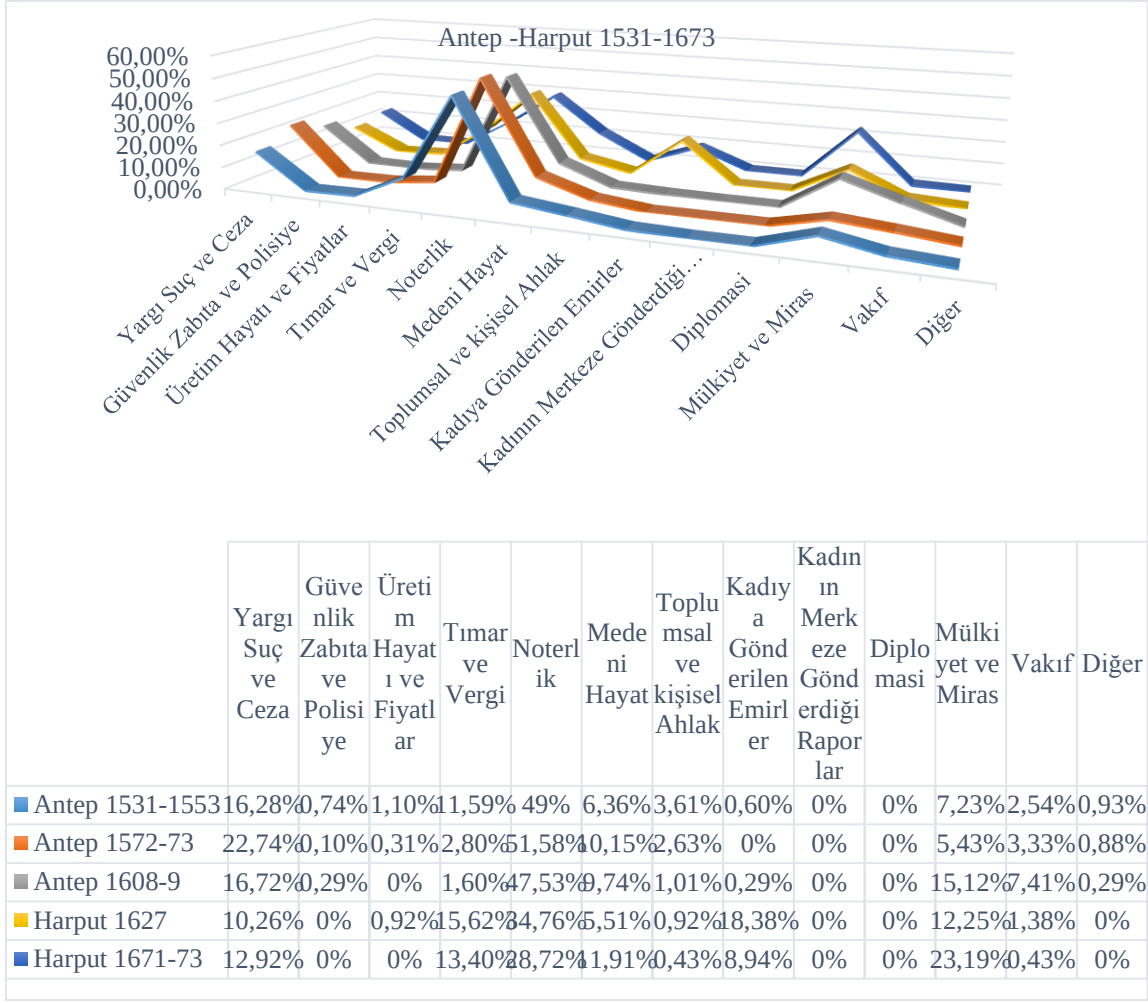
⁶¹³ Leslie Pierce, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, çev. Ülkün Tansel, (İstanbul: TVYY, 2005), 5.

Doğu Anadolu’da ileri fetihler devam eder⁶¹⁴. Bu seferlerin kazanılmasında Doğu Anadolu’daki aşiretler önemli rol üstlenir⁶¹⁵.

Belirlenen siciller ışığında ve tarih aralığında bölgeye baktığımızda aşağıda **Grafik: 4**’de görüldüğü gibi yine önceki bölgelere benzer bir grafik karşımıza çıkar. Toplamda kadının iş yükünü ortalama % 42.3 ile ağırlıklı olarak noter görevi oluşturur. Ardından % 15.78 ile yargılama görevi gelir. Bu durumu takiben % 12.64 ile mülkiyet işleri yer alır. Tımar kayıtları ise % 9 ile dördüncü sırada bulunur. Medeni yaşama dair kayıtlar % 8.73 oranındadır. Merkezden kadiya gönderilen emirler % 5.64 oranında tespit edilir. Vakıf kayıtları yaklaşık % 3’lük oran oluşturur. Toplumsal ahlaka dair kayıtlar % 1.71 oranında alt sıralardaki yerini alır. Üretim hayatına dair kayıtlar % 0.46, güvenlik ile ilgili kayıtlar % 0.22 gibi oldukça düşük bir düzeydedir.

⁶¹⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*, 2/273.

⁶¹⁵ İdris-i Bitlisi, *Heşt Bihişt*, haz. Mehmet Karataş vd. (Ankara: BETAV Yayınları, 2008), 1/14.

Grafik 5: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Kadının İş Yükü Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1531-1553 yıllarına ait Antep siciline baktığımızda % 49 ile noter kayıtları yine ilk sıradaki yerini alır. Burada da yine alışık olduğumuz üzere alım-satım, şahsa kefil olma, icare gibi kayıtlar ön plana çıkar. Bu durumu % 16.28 ile yargı faaliyetleri takip eder. Yargı faaliyetlerine daha yakından bakıldığında dayak, eve girme, bıçak çekme, adam yaralama, cinayet, hırsızlık, hamile kadına uygulanan fiziksel şiddet sebebiyle düşük yapmasına neden olma, kan davasından feragat etme, alacak davası gibi kayıtlar göze çarpar. Yargı konuları ile medeni yaşama dair kayıtlar kadın söz konusu olduğunda birbirine paralellik gösterir. Hamile kadının darp sebebiyle bebeğini kaybetmesi, kadına küfretme, zina, fahişelik, evli kadının başka erkekle beraberliği, bekar kızın hamile kalması gibi ahlaki meseleler incelediğimiz diğer sicillerde karşılaşmadığımız derecede yüksek bir oranda karşımıza çıkar. Bu durumun günümüzde namus cinayetleri ile adı geçen bir yerde vuku bulması dikkat çeker. Bölge halkı bu tür olayları örtbas etme yerine

en azından kimi durumlarda mahkemeye gidip vakayı kayıt altına almayı tercih ettiği görülür. Şer'i açıdan büyük suç teşkil eden zina iftirası davaları da mahkeme kayıtları arasındaki yerini alır⁶¹⁶. Aslında daha da dikkat çekici olan İslam hukukuna göre zinayı ispat etmek o günün koşullarında pek de kolay değil iken zina yapan kadınlarında mahkeme huzurunda bu durumu inkar etmek yerine teyit etmeleridir. Bunun dışında tazir⁶¹⁷ cezası gerektiren küfür etme kayıtlarına rastlamak mümkündür⁶¹⁸. Üstelik bu kez küfür edenlerden biri bir hanımdır. Her ne kadar kadın inkar etse de müddei iki şahit ile iddiasını ispatlar⁶¹⁹. Başka bir açıdan düşündüğümüzde, örneğin mahkeme harçları gibi işin mali boyutu da dikkate alındığında bu tür kayıtların şahıslar arasında çözüme kavuşturulmak yerine mahkeme huzuruna taşınmasında iftira ve hakarete uğrayan şahsın üzerinde kamu nezdinde herhangi bir zan oluşmasına izin verilmemesi gibi sebepler etkili olsa gerektir.

İlerleyen süreçte devlet adamları ve risale yazarları tarafından öykünülen bir döneme denk gelen bu süreçte dava konuları arasında az da olsa askerî sınıfın suiistimaline yönelik, dizdar suistimali⁶²⁰ ile kadıya rüşvet verildiğine dair⁶²¹ kayıtlar yer alır. Tımar ve vergi ile ilgili kayıtlar % 11.59 ile üçüncü sırada gelir. Mülkiyet ve miras konusu % 7.23 oranında bulunur. Medeni hayata dair kayıtlar % 6.36 oranındadır. Medeni yaşama dair kategoride boşanma kayıtları önemli yer tutar. Daha önceki sicillerde de karşımıza çıktığı gibi burada da boşanma kayıtları arttıkça çocuğa vasi tayini ve mehir ile ilgili kayıtlarda benzer paralellikte artış gösterir. Toplumsal ve kişisel ahlak % 3.61 oranında yer alır. Vakıf kayıtları % 2.54 oranındadır. Vakıf kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde de vakıfların mülkiyetinde olan taşınmazlar azımsanmayacak derecede bulunur. Çünkü bu kayıtların pek çoğu vakıf mülkiyetindeki taşınmazların kiralanması hakkındadır. Üretim hayatı ve fiyatlar % 1.1 oranında yer alırken kadıya merkezden gönderilen emirler % 0.6 oranında yer kaplar.

⁶¹⁶ Karagöz, *1 Nolu Ayıntap Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyonu*, 435, 493, 498. Antep'te XVI. Yüzyıl ilk yarısında kadınların ahlak davası sebebiyle mahkemede yargılanmasını toplumsal cinsiyet açısından ele alan çalışma için bakınız: Pierce, *Ahlak Oyunları*, 125.

⁶¹⁷ Tazir cezası, suç sayıldığı halde cezaları belirlenmemiş suçlarda verilen cezalardır. Tazir cezasının ne ölçüde uygulanacağı önceden belirlenmediğinden kadı ve devlet başkanı bu konuda belirleyicidir. Siyaseten katl gibi ağır tazir cezalarını ise doğrudan devlet başkanı verir. Barkan, *Hukuki ve Mali Esaslar*, 389, 390; Akgündüz, *Kanunnameler*, 4/116; Yakut, *Tazir Cezaları*, 15; Üçok vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 81.

⁶¹⁸ Karagöz, *1 No'lu Ayıntap Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyonu*, 119, 198, 274.

⁶¹⁹ Karagöz, *1 No'lu Ayıntap Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyonu*, 479.

⁶²⁰ Karagöz, *1 No'lu Ayıntap Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyonu*, 78.

⁶²¹ Karagöz, *1 No'lu Ayıntap Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyonu*, 229.

1572-73 yıllarına ait Antep siciline baktığımızda ilgili grafikte de net olarak görüldüğü üzere ilk sırayı yine % 51.58 ile noter kayıtları oluşturur. Noter kayıtlarını da alışık olduğumuz üzere yine alacak-verecek, satış, vekil tayini gibi işlemlerden ibarettir. Ardından % 22.74 ile yargılama fonksiyonu gelir. Burada ise sıklıkla alacak davaları kayda geçer. Bunun dışında harami saldırısından ölme, haramilerin yol basıp adam öldürmesine dair üç dava kayda geçer⁶²². Bu kategorideki % 22.74 oranı incelediğimiz tüm siciller içinde 2. en yüksek orandır (İlki 1588-1590 yıllarına ait Ankara sicilinde karşımıza çıktı). Bu oran ele aldığımız sicillerin tamamının ortalaması hesaplandığında bunun yaklaşık 2 katı kadardır. Yargılamaya dair kayıtlarda yine borç- alacak kayıtları ahlaki mesele sonucu işlenen cinayet davası gibi kayıtlar yer alır⁶²³. Medeni hayata dair kayıtlar % 10.15 oranında bulunur. Medeni yaşama dair kayıtlarda bu kez boşanmanın yanı sıra nikah kayıtları vardır⁶²⁴. Mülkiyet ve miras kayıtları % 5.43 ile dördüncü sırada gelir. Vakıf kayıtları % 3.3, tımar ve vergi işleri % 2.8 toplumsal ve kişisel ahlak % 2.63 oranında bulunur. Ahlaki meselelere daha yakından bakıldığında Antep'in bir önceki sicilinde de gördüğümüz gibi küfretme, evli kadının zina yapması gibi kayıtlara rastlanır. Bunun dışında homoseksüellikle ilgili kayıtlar deftere geçer⁶²⁵. Üretim hayatı % 0.31; güvenlik kayıtları % 0.1 oranındadır.

1608-1609 yıllarına ait Antep siciline bakıldığında ilk sırada yine % 47.53 ile noter kayıtları gelir. XVII. yüzyıl başına ait bu sicile baktığımızda noter kayıtlarında ise daha çok borç, alacak kaydı, mülk satışı gibi konular başı çeker. İkinci sırada % 16.72 oranı ile yargılama kayıtları yer alır. Yargı kayıtlarında bahsi geçen dönemde eşkıyalık hareketlerinde adına sıkça rastladığımız sekban ile ilgili kayıtlar dikkati çeker⁶²⁶. Buna göre eşkıyalık yaptığı ya da reayaya zulmettiği anlaşılan sekbanların malları miri için zapt edilirken, sekban zulmünden bunalan mağdurların sekbanı öldürdüğüne dair kayıtlar yer alır. Sekban zulmünden sadece reaya değil beylerbeyi gibi üst düzey yöneticinin de nasibini aldığı anlaşılır. Böyle bir durumda ise askeri sınıfın önde gelenlerinden beylerbeyi de kadiya müracaat eder. Sekbanlarla ilgili rastlanan kayıtlar kadının sekban

⁶²² Arslan, *166 Numaralı Ayntab Şer'îyye Sicili*, 171, 174, 27.

⁶²³ Arslan, *166 Numaralı Ayntab Şer'îyye Sicili*, 96.

⁶²⁴ Arslan, *166 Numaralı Ayntab Şer'îyye Sicili*, 55, 133, 138, 164, 165, 289, 290, 323, 324.

⁶²⁵ Arslan, *166 Numaralı Ayntab Şer'îyye Sicili*, 147, 148, 349.

⁶²⁶ Yeniçeri ocağının 65. ortasına sekban denirdi. Sekban bölükbaşısı 20.000 akçelik zeamet tasarruf eder. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren sekbanlar Anadolu'yu kasıp kavuran celali haline dönüştü. Bunların yerine "Tüfekli" denilen grup oluşturuldu. Taşrada beylerbeyi ve sancakbeyi maiyetine giren bu tip askerlere saruca-sekban denildi. Abdülkadir Özcan, "Sekban", *DİA* (İstanbul: TDVY, 2009), 36/327.

zulmü karşısında kendisinden beklenen adaleti tesis etme görevi idi⁶²⁷. Beylerbeyinin de çaresiz kaldığı bu durumda kadının işi pek kolay değildir. Yüzyılın sonlarına doğru sekban zulmü çığırından çıkar. Anadolu halkı bunlardan son derece muzdariptir. Halk devletten gelecek yardımdan da ümitli olmadığından kendi kendine bunlara karşı bir savunma oluşturur. İlerleyen süreçte XVII. yüzyıl sonlarına doğru, 1688 Kasım ayı sonunda Anadolu'ya emir gönderilir. Eli silah tutan herkes voyvoda, şehir kethüdası, köy zabiti, saruca ve sekbanı bulduğu yerde imha yetkisine sahiptir. Bu uygulamayı dini açıdan pekiştirmek açısından şeyhülislamdan fetva alınır. Halkın yardımı ile bu tayfa kısa sürede imha edilir⁶²⁸. Sadece sekbanlar değil dönemin meşhur eşkıyası Canpolatoğlu'nun ve diğer eşkıyanın malları miri için kabzedilir⁶²⁹.

Aynı sicilde yargılama faaliyetleri ardından % 15,12 ile mülkiyet ve miras işleri gelir. Medeni hayata dair kayıtlar %9,74 oranında bulunur. Medeni hayata dair kayıtların önemli kısmını çocuğa vasi tayini kayıtlarından ibarettir. Sadece boşanma değil eşkıyalık olayları sırasında öldürülen şahıslar sebebi ile yetim kalan çocuk sayısında artış olduğu düşünülebilir. Bunun yanı sıra zaman zaman diğer bazı sicillerde de az sayıda gördüğümüz üzere Müslüman olma ve buluğa erme kayıtları yer alır⁶³⁰. Buluğa erme kaydı evlilik çağına geldiğinin ispatı gerekçesi ile olabilir. Vakıf kayıtları %7.41 ile beşinci sırada gelir. Vakıfla ilgili kayıtlarda vakıftan borç alma, müteveli tayini ya da vakıf mülkünün kiralanması gibi daha önce de pek çok kez karşımıza çıkan kayıtlar görülür. Tımar ile ilgili kayıtlarda da vergi konusu ağırlıklı olarak yer alır. Tımar ve vergi kayıtları %1,6; kadıya merkezden gönderilen emirler ve güvenlik kayıtları aynı oranlarda %0.29 şeklinde hesaplanır.

Bir başka sicil 1627 yılına ait Harput sicilinde yine tanıdık bir grafik eğrisi görülür. Kadının iş yükünün ağırlıklı kısmını %34,76 ile noter işlemleri oluşturur. İkinci sırada % 18,38 ile kadıya merkezden gönderilen emirler yer alır. IV. Murad dönemine denk gelen bu dönemde merkezden kadıya gönderilen emirler arasında merkeze yapılan bireysel

⁶²⁷ Çam, *11 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, 41, 42, 91, 92, 100, 121, 163, 125, 187, 218. Birkaç kişiden başlayıp birkaç bine ulaşan gruplara dönüşen eşkıyalar etrafa salgın salarak köy ve kasabalar arası gidiş-dönüşlere engel olup ticari hayatı sekteye uğrattı. Harap ve boş halde bulunan köylerin çoğunluğu zeamet ve tımar köyüdür. Has statüsündeki köyler arasında da harap olan çoktur. 1607 yıllarında Kilis'ten Halep'e kadar ki bölgede yer alan köylerin çoğu viran durumdadır. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, 42, 45.

⁶²⁸ Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, 10, 11.

⁶²⁹ Çam, *11 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, 88, 124.

⁶³⁰ Çam, *11 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, 25-35.

başvuru sonucu merkezden kadıya gönderilen emirlere örnek teşkil edecek kayıtlara rastlanır⁶³¹. Merkezden gelen emirler arasında tımar ve vergi konusunda da yer aldığı gibi sürsat zahiresi ile ilgili kayıtlar da yer alır⁶³². Bu iltizamdan mukataaya geçilen dönemde bahsi geçen sicilde merkezden kadıya gönderilen emirlerde sıklıkla mukataa kayıtlarına rastlandı⁶³³. Bu kayıtlardan birinde iflas eden Harput mukataa emini yerine bu işe talip olan başka bir şahsa mukataanın tahsis edilmesi istenir⁶³⁴.

Bu dönem Kırım'da iktidar mücadelesinin baş gösterdiği Osmanlı Devleti'nin bu mücadeleye müdahil olduğu bir süreçtir⁶³⁵. Bu süreç aynı zamanda doğuda uzun süren İran seferlerinin yapıldığı zamana denk gelir⁶³⁶. Merkezden gelen emirler arasında hapiste bulunan şahsın çıkarılması gibi doğrudan şahsa yönelik konulara da rastlamak mümkündür. Bunun yanı sıra bu defterde, başka bir ülkeden gelen elçinin korunması görevinin kadı ile birlikte ehl-i ümeranın sorumluluğuna verildiğine dair kayda da rastlayabiliriz⁶³⁷. Kadı ile ilgili şimdiye kadar diplomatik bir kayda rastlamazken merkezden gelen emirler kategorisinde bu kez başka bir ülkeden gelen elçinin güvenliğinin sağlanması için kadı ile birlikte ümera sınıfına emir verildiği kayda geçer.

Ardından %15,62 ile tımar ve vergi meseleleri gelir. Burada daha çok vergi ile ilgili kayıtlar yer alırken sefer zamanlarında alınan sürsat akçesi ile ilgili kayıtlara rastlanır⁶³⁸. Osmanlı Devleti'nin hem doğuda hem batıda mücadele ettiği bu dönemde sürsat ve nüzul akçesinin tedariki ile birlikte vilayetlerde bulunan yeniçerilerinde sefere katılmaları emredilir⁶³⁹. Yine aynı sicilde sefer için kadıdan istenen arpa ve peksimet irsali gibi emirler yer alır⁶⁴⁰. Daha öncede belirttiğimiz gibi özellikle sefer zamanları kadıların iş yükü sefer hazırlıklarının yerine getirilmesi kapsamında artış gösterir.

Bunu takiben % 12.25 ile mülkiyet ve miras konuları yer alır. Yargılama fonksiyonu % 10.26 oranında hesaplanır. Burada da alacak-verecek, cinayet, dövme, ortaklık gibi

⁶³¹ Çam, *11 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, 190-191.

⁶³² Danık, *H.1036-1037/M.1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili Değerlendirme*, 401, 418, 427.

⁶³³ Danık, *H.1036-1037/M.1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili Değerlendirme*, 360, 363, 386, 388, 398, 399, 410, 415.

⁶³⁴ Danık, *H.1036-1037/M.1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili Değerlendirme*, 412, 413.

⁶³⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*, 3/175, 176.

⁶³⁶ Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 4/30.

⁶³⁷ Danık, *H.1036-1037/M.1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili Değerlendirme*, 298.

⁶³⁸ Danık, *H.1036-1037/M.1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili Değerlendirme*, 275, 283, 284, 347, 351, 466.

⁶³⁹ Danık, *H.1036-1037/M.1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili Değerlendirme*, 372.

⁶⁴⁰ Danık, *H.1036-1037/M.1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili Değerlendirme*, 387, 388.

davalar görülür. Medeni hayata dair kayıtlar % 5.51 oranındadır. Vakıf kayıtları % 1.38 oranında, üretim hayatı ve fiyatlarla ilgili olarak % 0.92 oranında kayda rastlanır.

Bölgenin ele aldığımız Harput 1671-73 yıllarını içeren son siciline baktığımızda % 28.72 ile noter kayıtları başı çeker. Bu durumu % 23.19 ile mülkiyet ve miras kayıtları takip eder. Mülkiyet ve miras kayıtlarında terekeden alacak talebi sıkça rastlanan bir durumdur⁶⁴¹. Sadece bu kayıtlardan yola çıkarak borçlanma oranının yüksek olduğunu söylemek yanıltıcı olacaktır. Bununla birlikte XVII. yüzyıl iktisadi koşulları hatırlandığında yine de düşündürücü olabilir. Üçüncü sırada tımar ve vergi işleri % 13.4 oranında bulunur. Burada ise daha çok tarla tasarruf hakkının devrine dair kayıtlar dikkati çeker⁶⁴². Yargı işleri % 12.98 oranındadır. Medeni hayata dair kayıtlar % 11.9'luk bir alan kaplar. Kadiya merkezden gelen emirler % 8.94 oranında yer alır. Kadiya merkezden gelen emirlere daha yakından baktığımızda bu yüzyılda artık kendini iyiden iyiye hissettiren ayanların izine rastlamak mümkündür. Adı geçen sicilde ayanlarla ilgili iki kayda rastlanır. Bunlardan birinde Diyarbakır'dan Edirne'ye kadar olan güzergahtaki kadı, kethüda, yeniçeri serdarı, iş erleri ile ayan-ı vilayet muhatap alınıp emir gönderilir. Bu emir, hassas bir mesele olan Diyarbakır Kalesi'nden nakledilecek hazinenin, kendi bölgelerine ulaştığında korunması ve nakli hakkındadır⁶⁴³. Burada yeri gelmişken belirtelim, sicillerde yer alan başka pek çok kayıttan da anlaşılabileceği üzere kadı, önem arz eden meselelerde yetki bölgesinde yer alan diğer askeri personel ile koordinasyon halinde merkezden gelen emirleri yerine getirir. Ayanların zikredildiği bir diğer kayıta ise ayan-ı vilayetten bazılarının kadı ile bir olup zulmettiklerine dair şikayetlerin araştırılması hakkındadır⁶⁴⁴. Sicillere “ayan” kavramının girmesi Osmanlı Devleti'nin dönüşen devlet idari mekanizmasının başka bir işaretidir.

Son olarak vakıf ile toplumsal ve kişisel ahlaka dair kayıtlar %0.43 ile yok denebilecek kadar az bulunur.

⁶⁴¹ Bekir Koçlar, *362 Numaralı Harput Şer'iyye sicili H.1082-1083 (M.1671-1673)*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 106, 107, 114, 214, 222, 290, 312, 319, 337.

⁶⁴² Koçlar, *362 Numaralı Harput Şer'iyye sicili*, 200, 220, 223, 245, 246, 249, 260. Sicilde az sayıda da olsa tımar ile ilgili kayıtlar yer alır.

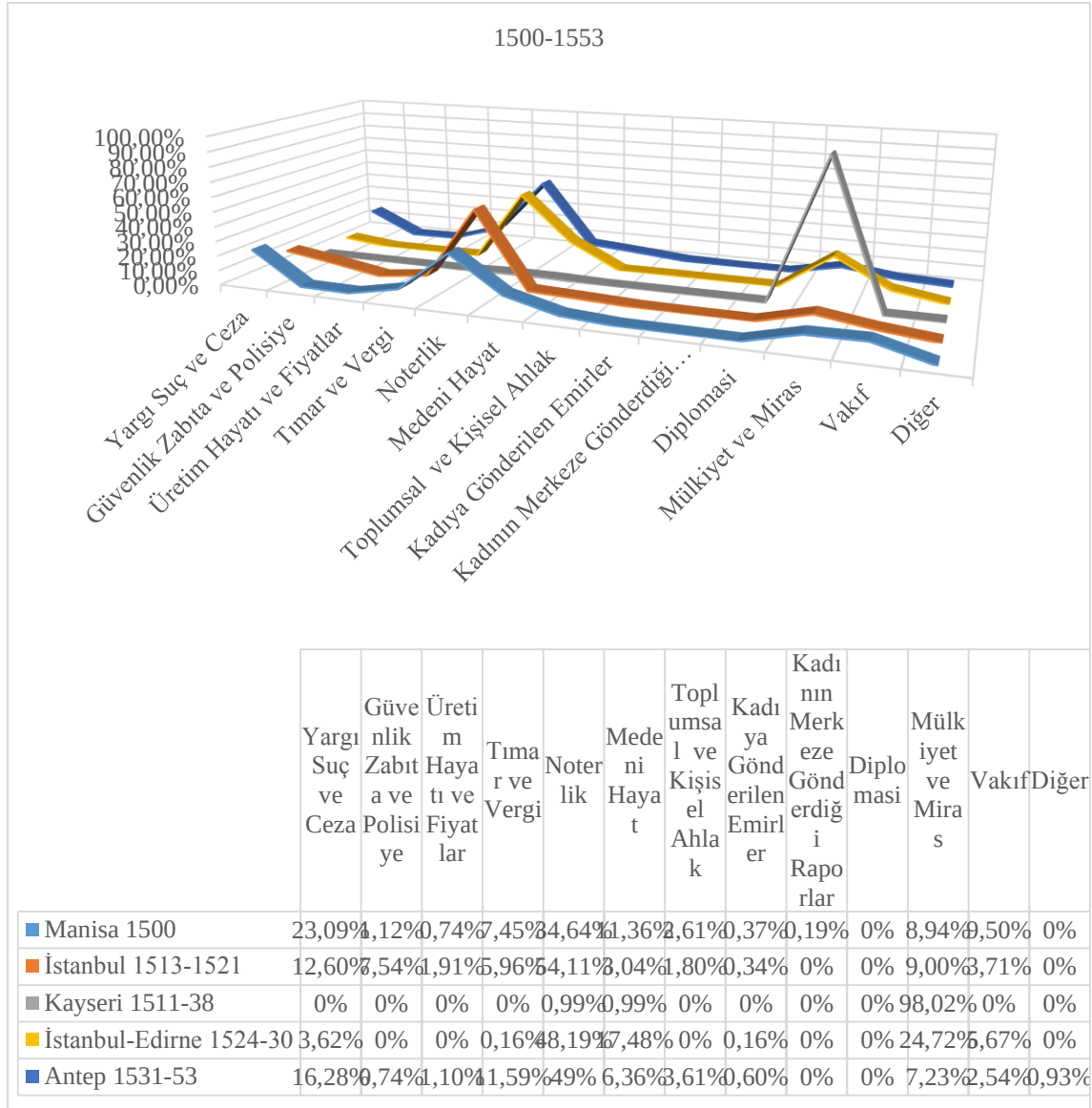
⁶⁴³ Koçlar, *362 Numaralı Harput Şer'iyye sicili*, 493, 494.

⁶⁴⁴ Koçlar, *362 Numaralı Harput Şer'iyye sicili*, 494, 495. XV.-XVI. yüzyıldan itibaren var olan ayan sınıfı sosyo-ekonomik bozulmalar sebebi ile nüfuzunu artırır. Bu sınıf, kapıkulları, yeniçeri serdarı, mültezim, mukatta emini, kadı, müderris gibi askeri sınıf ya da yerli olup sonradan zenginleşen unsurlardan oluşur. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, 22.

4.4. Kadının İş Yüğü: Tarihsel Ölçekte Tespiti: Dikey Analiz

4.4.1. 1500-1553 Tarih Aralığı

1500-1553 tarihleri arasında kadının iş yüküne bölgesel ölçekte baktığımızda noter görevi tüm bölgelerde toplam % 37 ile ilk sırada yer alır. Mülkiyet ve miras işlerinin ise % 29.58 ini oluşturduğu görülür. Kadının yargı vazifesi ise bu tarihlerde tüm bölgelerde iş yükünün toplamda yaklaşık % 11'ini oluşturur. Medeni hayat % 7.84 ile dördüncü sırada yer alır. Beşinci sırada tımar ve vergi ile ilgili kayıtlar % 4.43 oranında bulunur. Bunu % 4.28 oranı ile vakıf kayıtları takip eder. Güvenlik ve polisiye işler % 1.88 oranında yer kaplar. Ahlak davaları % 1.6 gibi bir oran gösterir. Kadiya merkezden gönderilen emirler ise % 0.20 ile oldukça az düzeyde karşımıza çıkar. Kadının merkeze bildirdiği raporlar ise % 0.038 ile merkezden gelen emirlere kıyasla çok daha azdır. Fiyatlar ve üretim hayatı ile ilgili kayıtlar ise % 0.75 ile yine düşük bir seviyededir. Bu dönemde herhangi bir diplomatik kayda rastlanmaz. Bakınız **Grafik 6**.

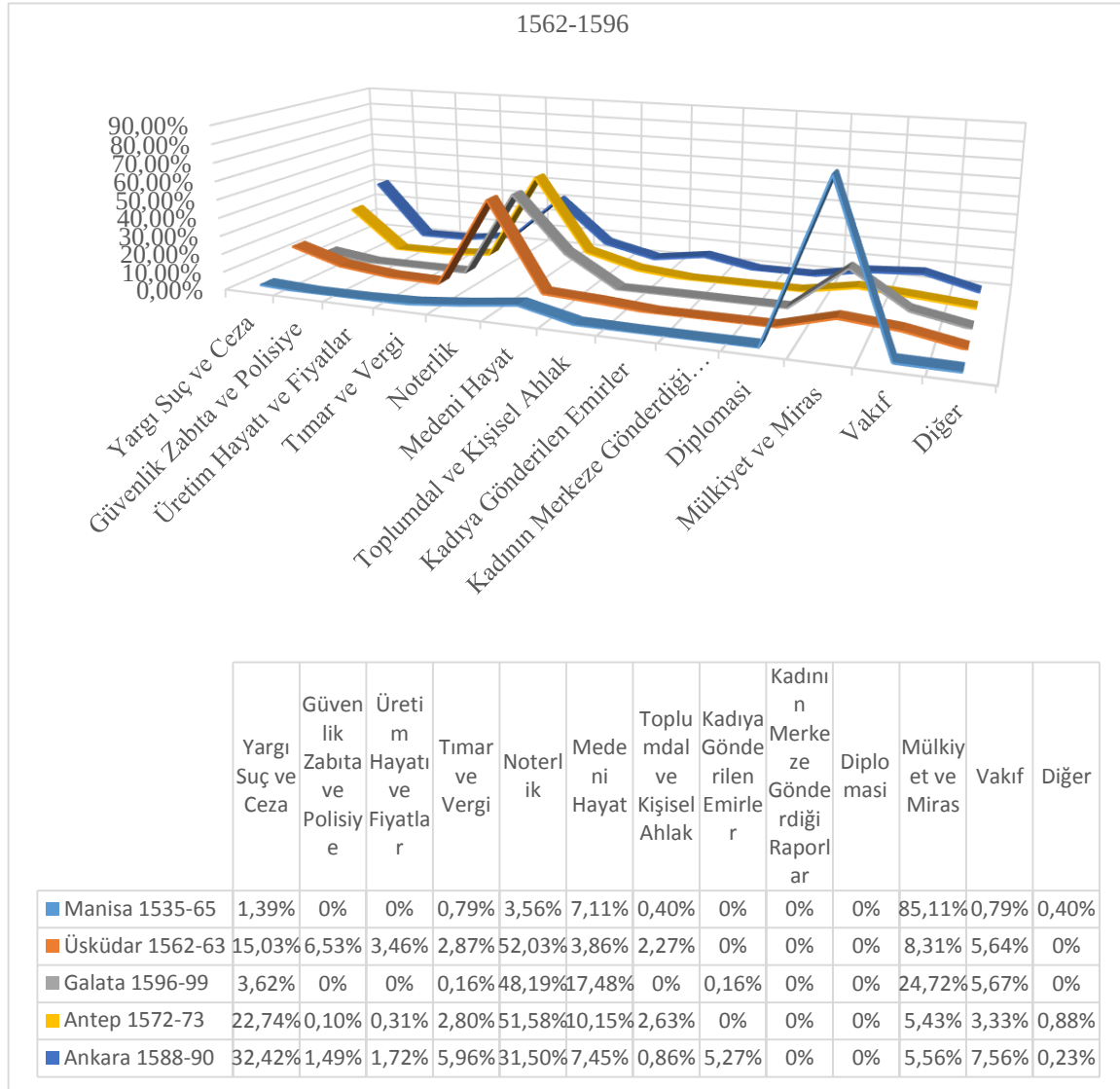
Grafik 6: 1550-1553

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.4.2. 1562-1596 Tarih Aralığı

Bu tarihler arasında ilk sırada yine % 37.3 oranı ile noter kayıtları iş yükünün en yoğun kısmını oluşturur. İkinci sırada % 25.8 ile bu kez mülkiyet ve miras işleri gelir. Ardından yargı ya da mahkeme işlemleri % 15 ile üçüncü sırada bulunur. Medeni hayat % 9.2 ile bunu takip eder. Vakıf kayıtları % 4.59 ile beşinci sırada yer alır. % 2.5 ile tımar ve vergi kayıtları bu oranı takip eder. Güvenlik ve polisiye işleri % 1.62 gibi bir oranla karşımıza çıkar. Ahlak davaları % 1.23 oranında yer alırken üretim hayatı ve fiyatlar ile kadıya

merkezden gönderilen emirler yaklaşık % 1 civarında seyrederek. Bu süreçte kadının merkeze bildirdiği herhangi bir durum ile diplomatik kayıt bulunmaz.

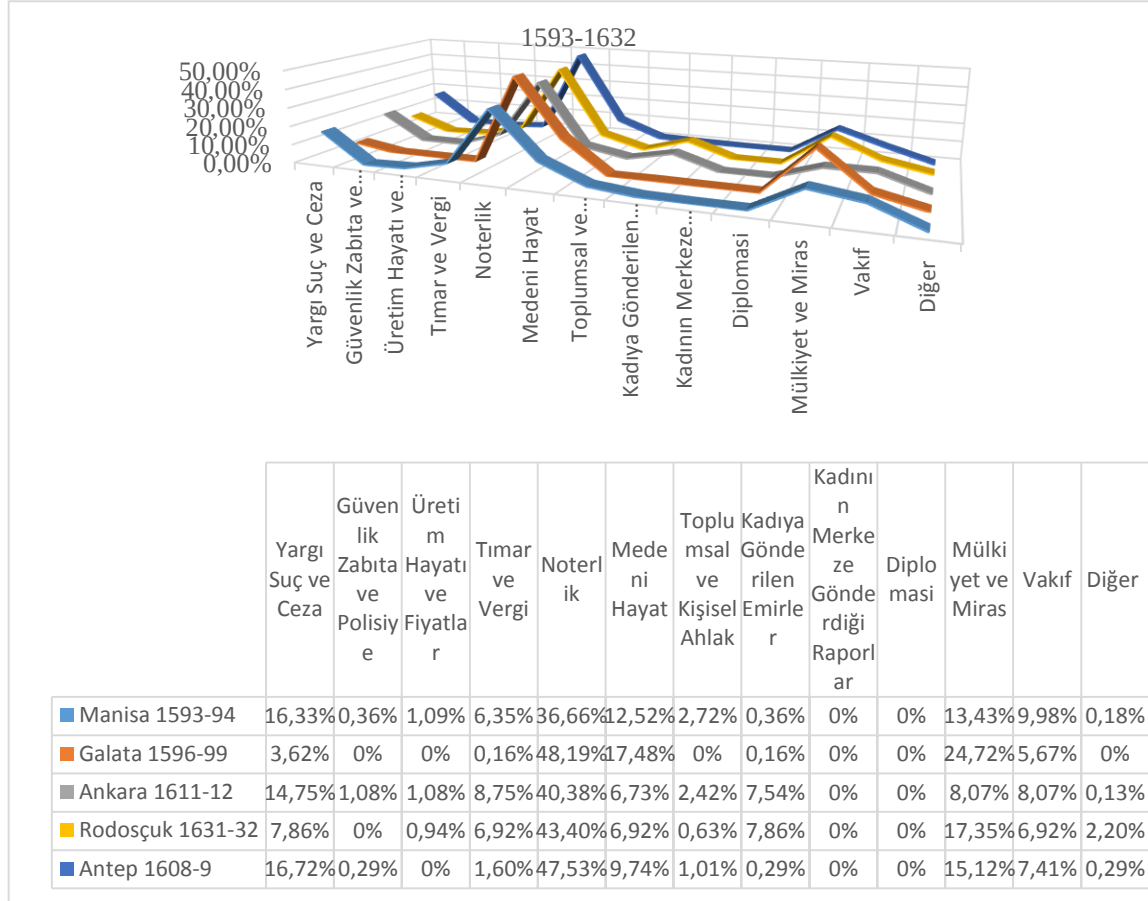
Grafik 7: 1562/1596

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.4.3. 1593- 1632 Tarih Aralığı

Bu tarihlerde diğerlerinde olduğu gibi ilk sırada % 43.23 ile noter kayıtları yer alır. İkinci sırada % 15.7 ile mülkiyet ve miras işleri gelir. Bunu % 11.8 ile yargı veya mahkeme işleri takip eder. Evlilik boşanma gibi medeni hayatın konusuna giren işler % 10.6 ile dördüncü sırada bulunur. Bu durumu % 7.6 ile vakıf kayıtları takip etti. Ardından % 4.75 ile altıncı sırada tımar ve vergi kayıtları izler. Diğer dönemlere nazaran bu dönemde

kadıya merkezden gönderilen emirlerde nispeten bir artış göze çarpar. Bu dönemde kadıya merkezden gönderilen emirler % 3.24 oranında yer alır. Ahlak davaları % 1.35 oranında görülür. Üretim hayatı ve fiyatlar % 0.6 ile iş yükü yoğunluğu bakımından dokuzuncu sırada gelir. Güvenlik ve polisiye işleri % 0.34 ile yine alt sıralardaki yerinde kalır. Bakınız: **Grafik 8.**

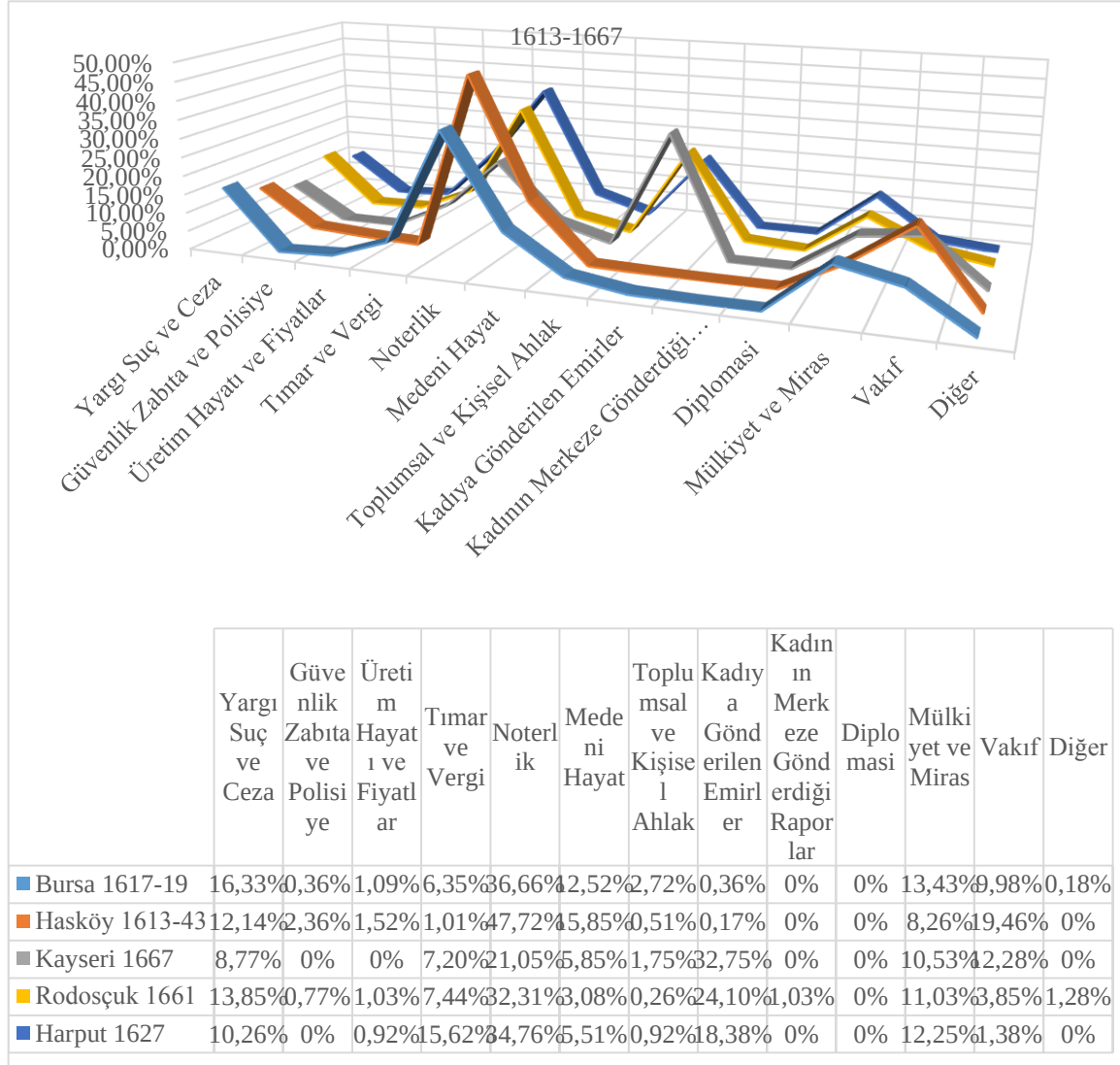
Grafik 8: 1593/1632

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.3.4. 1613-1667 Tarih Aralığı

Bu tarihlerde kadının iş yükü yoğunluğunda diğer tarihlerde kaydedildiği gibi % 34.5 ile ilk sırada noter işleri önemli bir oranda yer tutar. Bunu bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi sosyal ve iktisadi durumlar göz önüne alındığında şaşırtıcı olmayan bir yükselişle kadıya merkezden gönderilen emirler takip eder. % 15.15 ile kadıya merkezden gönderilen emirler ikinci sırada yer alır. Ardından % 12.27 ile yargı

işleri gelir. Mülkiyet miras işleri % 11.1 ile dördüncü sırada bulunur. Peşinden vakıf kayıtlarındaki yükseliş dikkati çeker. % 9.39 ile vakıf kayıtları beşinci sıradaki kayıtlara geçer. Tımar ve vergi kayıtları % 7.5 ile altıncı sırada yer alır. Toplumsal ve kişisel ahlak % 1.2 oranında, üretim hayatı ve fiyatlar % 0.9 oranında, güvenlik zabıta ve polisiye vakalarda % 6.9 oranında bulunur. Bu dönemde yine önceki dönemlerde olduğu gibi diplomatik kayda rastlanmadı. Bakınız: **Grafik 9.**

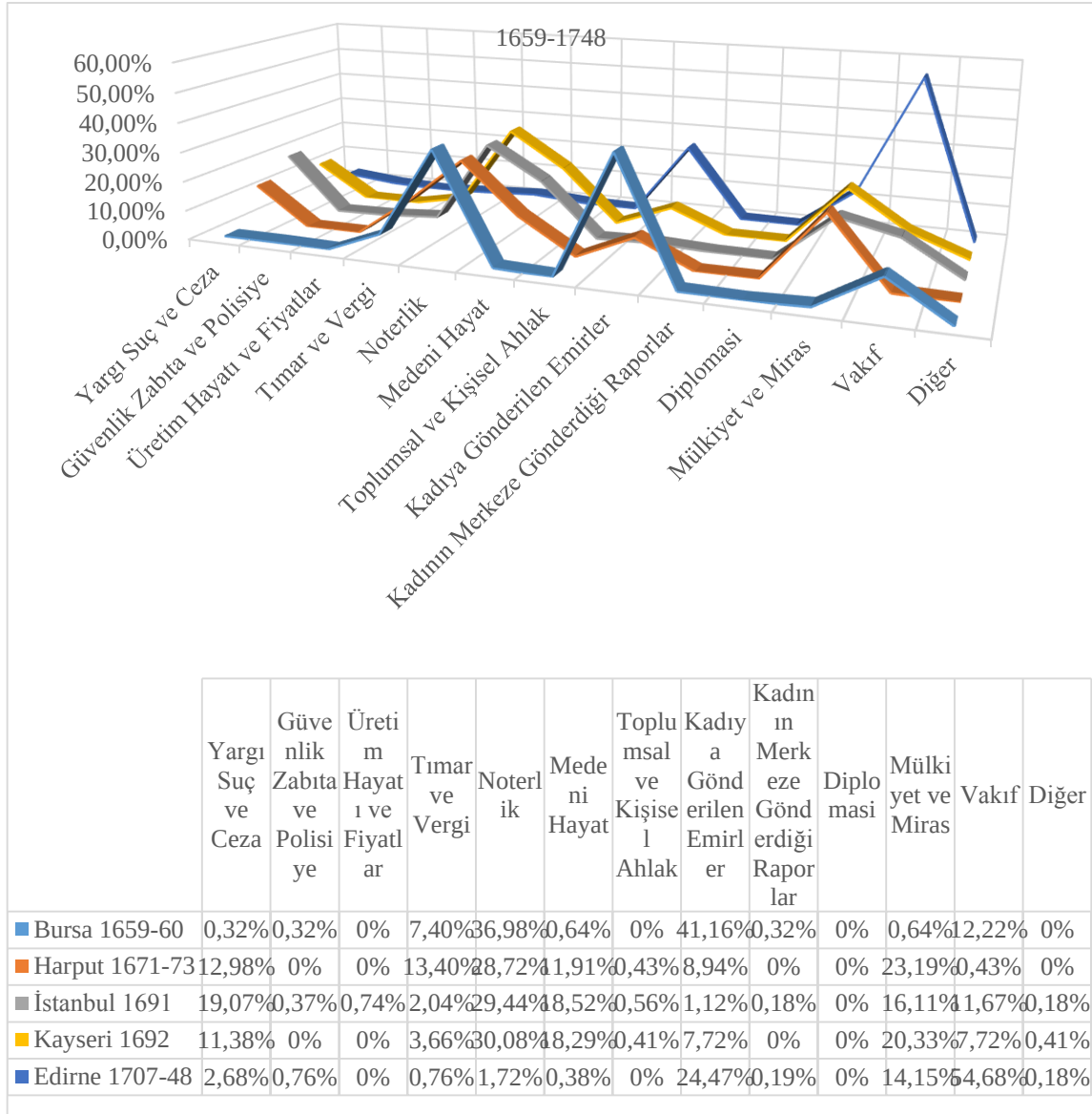
Grafik 9: 1613/1667

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.4.5. 1659- 1707/1748 Tarih Aralığı

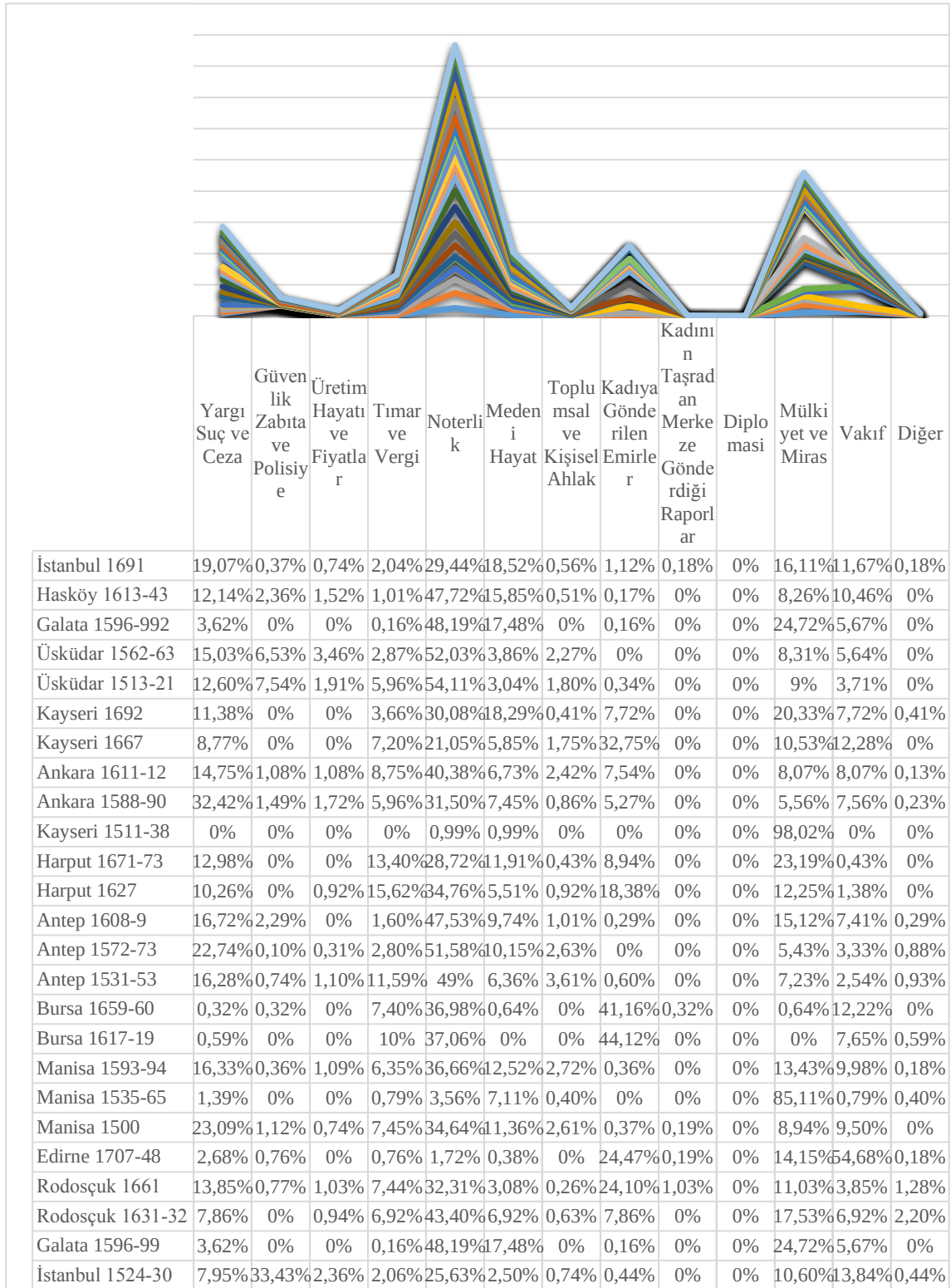
Bu tarihler arasında tüm bölgelerde kadının iş yüküne bakıldığında yine iş yükünün en önemli kısmını % 25.38 ile noter işleri oluşturur. İkinci sırada bu kez % 17.34 ile vakıf

kayıtları dikkati çeker. Özellikle incelenen en geç tarihli (1707-1748) tarihli sicilin % 54.68'ini vakıf kayıtlarından ibarettir. Yine dikkati çeken bir başka nokta merkezden kadıya gönderilen emirlerin artmasıdır. Buna göre % 16.68 ile kadıya merkezden gönderilen emir kaydı üçüncü sırada yer alır. Ardından % 14.88 ile mülkiyet ve miras işleri gelir. Bunu beşinci sırada % 9.94 ile medeni hayata dair kayıtlar takip eder. Önceki tarihlerde daha ön sıralarda yer alan yargı işi bu sefer % 9.28 ile altıncı sırada bulunur. Bu durumu % 4.85 ile tımar ve vergi kayıtları izler. Kadının diğer görevleri ise bu tarih diliminde genellikle toplamda % 1 veya % 2 civarında seyreder. Nihayetinde genel bir değerlendirilmeye gidildiğinde tüm bölgelerde ve belirlenen tarih aralığında kadının iş yükünün toplamını yaklaşık % 35.48 gibi bir oranda noter işleri oluşturur. Bu durumda kadının belirlediğimiz dönem ve bölgelerde iş yükünün en büyük kısmını bugün noter dediğimiz kurumun yerine getirdiği işlemlerden oluştuğu görülür. Bakınız: **Grafik 10.**

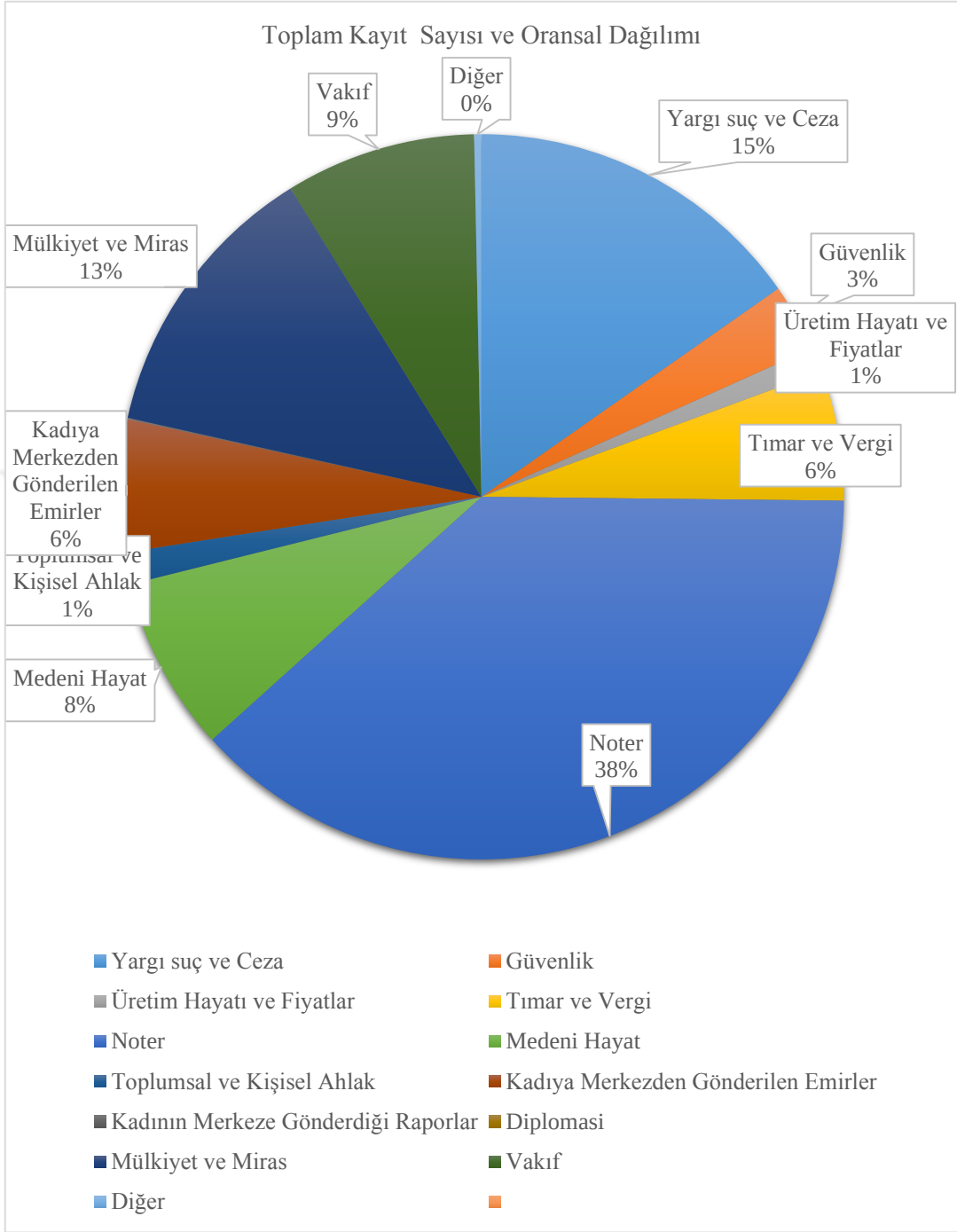
Grafik 10: 1659/1748

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 11: Bölge ve Tarih Bazında Ele Alınan Sicillerin Yatay ve Dikey Tablosu

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 12: Toplam Kayıt Sayısının İş Yükü Bağlamında Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ele aldığımız tüm sicilleri tek bir grafik şeklinde topladığımızda da görüldüğü üzere⁶⁴⁵ bölge ve tarih fark etmeksizin kadının iş yükünün en önemli kısmını noter kayıtlarının

⁶⁴⁵ Bakınız: Grafik 11.

oluşturduğu görülür. 1707-1748 yıllarına ait Edirne sicilinde, ele aldığımız siciller arasında en geç tarihli defter, noter kayıtları yaklaşık % 1 ile en düşük düzeyde yer alırken Üsküdar'a ait 1513-1521 tarihlerini kapsayan defterde % 54 ile en yüksek düzeyde yer alır. Bölgesel ölçekte genel ortalamalara baktığımızda ise Marmara bölgesinde % 30, İç Anadolu bölgesinde % 24, başkent İstanbul'da % 44, Güneydoğu Anadolu'da % 42, Manisa-Bursa ortalamasına baktığımızda ise % 29.7 ile noter işleri her dönem ve bölgede ilk sıradaki yerini korur. Bu durumda kadı yargılama gibi mahkeme faaliyetlerinden daha çok alım-satım, vekillik, kefil olma gibi günümüzde de yine hukukçular tarafından yürütülen faaliyetleri ağırlıklı olarak yürüttür. XVII. yüzyıla ait Bursa sicillerinde gördüğümüz gibi bazen şehrin coğrafi- iktisadi koşulları ile birlikte savaş zamanlarının olağanüstü koşulları birleştiğinde noter kayıtlarında sıklıkla yer alan bireylerarası alım-satım, kefillik, vekalet gibi işlemler yerini farklı kayıtlara bırakır. Bazen de sebebini bizim de henüz tam bilmediğimiz biçimde nispeten daha erken diyebileceğimiz XVI. yüzyıl başında (Manisa 1538) tarihlerini kapsayan defter) % 98 gibi yüksek bir oranda mülkiyet ve miras kayıtları öne çıkar. Ancak bu durumu sadece zaman periyoduna bağlamak sağlıklı olmayacaktır. Çünkü bu tarih aralığına benzer hatta daha erken tarihli 1500 yılına ait Manisa siciline bakıldığında yine noter kayıtları % 34.6 ile yine başı çeker. 1513-1521 yıllarına ait Üsküdar siciline baktığımızda % 54 gibi yüksek bir oranla noter kayıtları yine ilk sırada yer aldı. Elimizdeki mevcut bulunan sınırlı sayıda sicilden yola çıkarak bir genelleme yapmak yanıltıcı olabilir. Bununla birlikte aslında erken dönemde kadınların daha çok miras taksimi gibi işlerle ilgilendiğine dair savların her zaman ve her koşulda doğru olmadığı sonucuna ulaşabiliriz. Değişen koşullar doğal olarak devletin resmi kayıtları olan sicillere yansır.

Kadının iş yükü ağırlığını noter kayıtlarından sonra bölgesel ölçekte değerlendirmeye devam ettiğimizde 2. sırada yargılama, vakıf, mülkiyet ve miras gibi farklı kategoriler yer alır. İstanbul'da % 15.5 ile yargılama vazifesi 2. sırada yer alırken, Marmara bölgesinde % 16.9 ile vakıf meseleleri karşımıza çıktı. İç Anadolu ve geldiğimizde ise % 28.5 ile mülkiyet ve miras kayıtları, Güneydoğu Anadolu'da ise yine % 15.7 ile yargılama faaliyetleri ikinci sırada yer aldı. Güney Ege-Marmara bölgesinde ise ikinci sırada yine % 21.62 ile mülkiyet ve miras kayıtları sicile geçti. Marmara bölgesinde vakıf ile ilgili kayıtların bu denli yüksek olmasının sebebi bölgenin son periyodu 1707-1748 tarihlerini içeren Edirne sicilinde, sicile yansıyan vakıf kayıt oranının yüksek olmasından

kaynaklanır. Bölgesel ölçekte iş dağılımını değerlendirmeye devam ettiğimizde üçüncü sırada Güneydoğu Anadolu (% 12.64), Marmara (% 13.67) ve başkentte (% 11.86) ile mülkiyet ve miras işleri yer alır. Ege-Marmara bölgesine ait sicillerde üçüncü sırada % 17.2 ile kadiya merkezden gönderilen emirler yer alırken İç Anadolu bölgesinde % 13.46 ile yargılama vazifesi gelir.

Oluşturduğumuz ister bölgesel bazlı ister tarihsel bazlı karşılaştırmalarda hep benzer oran ve grafik eğrisi karşımıza çıkar. Bu durum Grafik:11 ve 12’’de görüldüğü gibi kadının iş yükünü ağırlıklı biçimde sefer gibi olağanüstü bir durum yoksa, noter kayıtlarının oluşturduğudur. Kadı defterinde yargılamaya dair kayıtlar ikinci, üçüncü hatta dördüncü ve beşinci sıralara iner. Oran olarak bu durumu belirtirsek noter kayıtları en yüksek % 44 ile en düşük % 24.8 aralığında seyreder. Yargı fonksiyonu ise herhangi bir zaman ya da bölge kategorisinde ilk sırada hiç yer almaz. Yargıya dair kayıtlar iki kez ikinci bir kez üçüncü, dördüncü ve beşinci sırada gelir. Rakamlarla ifade ettiğimizde yargılamaya dair kayıtlar % 7.19 ile % 15.7 aralığında yer alır. Mülkiyet ve miras işleri en düşük % 11.86 iken en yüksek % 28.53 oranına ulaşır. Merkezden kadiya gelen emirler % 5.64 ile % 17.2 aralığında kayıtlara geçti. Medeni hayat % 7.86 ile % 9.27; vakıf kayıtları ise % 7.12 ile 16.9 arasında değişen oranlarda yer aldı. Bazı bölgelerde medeni hayat, güvenlik-zabıta ile tımar ve vergi kayıtları ilk altı sıralamasında yer almadı. Bunun dışında bu kategoriler her dönem % 10’un altında kalır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde medrese eğitiminde temel olarak fıkıh, belagat, kelam, hadis, akaid, tefsir, fıkıh usulü gibi dersler okutulur. Buradan mezun olan birey belirlenen usuller kapsamında ilmiye sınıfına kadı ya da müderris olarak tayin olunur. Medreselerde Osmanlı örfi hukukunun tedris edilmediğini göz önüne alırsak kadının, Osmanlı örfi hukuk uygulamalarını bizzat mesleğini icra ettiği yerde, uygulamalı olarak öğrendiğini düşünebiliriz. Mülazemet sırasında da örfi hukuka dair eğitim alıp-almadığını tespit etmek zordur. Çünkü mülazemet defterlerinde kadının mülazım olması ya da atanmasına dair kayıtlar yer alır. Örfi kanunlar bazen merkezden kadıya gönderilen emir veya yasak name şeklinde bazen de bizzat kanunname tedvini şeklinde olabilir. Buna karşın Osmanlı hukuk uygulamasında medeni hukuk dışında kalan hukuki uygulamalarda daha çok örfi hukukun uygulandığını söylemek mümkündür. Para cezaları bu duruma sadece bir örnektir. Klasik dönem Osmanlı kanunnameleri Tanzimat sürecine kadar önemli bir değişikliğe uğramamıştır. Osmanlı uygulamasında esas olan sultanın iradesidir.

Osmanlı kadısı eşkıyalık, yol kesme gibi devleti bizzat alakadar eden durumlarda yargılama ve ceza verme hakkında sahip değildir. Bu konular divanda görüşülür ve idam cezası gibi ağır cezalar sadece divanda verilebilir. Yine kamuyu ilgilendiren ve devlet arazisi olan mera, otlak gibi konularda kadı merkeze danışmadan ya da merkezden kendisine konu ile ilgili emir gelmeden karar veremez. Devletin otoritesine yahut bekasına yönelik tehdit unsuru söz konusu olduğunda bizzat merkezi idare, divan-ı hümayun devreye girer. Kadı bu tür durumları merkeze bildirmek zorundadır.

Kadı şer'i hukuka daha çok bugün medeni hukuk kapsamına giren davalara (evlenme-boşanma- vasi tayini- nafaka gibi) davalarda müracaat eder. Kadı, reaya arasında vuku bulan anlaşmazlık davaları ile noter kapsamına giren meselelere bakar.

Kadı bulunduğu yerde toplum düzeninin sağlanması ve diğer askeri sınıfın görevini yerine getirip getirmediğinin denetlenmesinden mesuldür. Ancak askeri sınıfın yargılanması kadının yetki alanı dışındadır. Askeri sınıfın yargılanması sadrazam ya da kazaskerler tarafından yerine getirilen bir görevdir. Bununla birlikte kadının askeri sınıfı denetleme yetkisi ile merkezi idare tarafından taşrada bizzat muhatap alınan ve kayıt tutan tek yetkili olması kadıyı diğer askeri sınıftan ayrıcalıklı kılan unsur olur. Bu durumu ortaya çıkaran belirleyici faktör Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ve teşkilatlanmasında

ilmiye sınıfının oynadığı roldür. İlmiye sınıfı aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde devşirme ocağının kurulmasında da etkili bir sınıftır. Bu sebeple bu sınıfın, kendisini askeri sınıfın diğer kanadı ümera karşısında daha üstün bir mevkide konumlandırması olağandır. Unutulmaması gereken bir diğer nokta tımar meselesinde de merkezi yönetimin doğrudan kadıyı muhatap almasıdır. Bu bakımdan vergilerin zamanında ve herhangi bir suistimale meydan verilmeden toplanması kamu görevlerinin aksamadan yürütmesi için hayati bir meseledir. Kanunnamelerde tımar arazilerinin işletilmesi üzerinde hassasiyetle durulan bir konudur.

Kadının değişen coğrafya ve belirlenen tarih aralığında iş yükünü, sefer, artan eşkıyalık olayları gibi olağanüstü durumlar bir yana bırakıldığında noter işlemlerinin oluşturduğu görülür. Ardından yargılama veya mahkeme işlemleri gelir. Bu durumu gibi bir oranla mülkiyet ve miras işleri takip eder. Bunun ardından gibi bir oranla vakıf kayıtları gelir. Bu durumu ile medeni hayata dair kayıtlar izler. Ardından kadıya merkezden gelen emirler yer alır. Yine benzer oranda tımar ve vergi kayıtları bulunur. Güvenlik ve polisyeye dair kayıtlar düşük bir seyir izler.

Bu verilerden yola çıkarak değişen yüzyıl ve bölge ortalamalarını dikkate aldığımızda Osmanlı klasik dönemi ve devamında kadının iş yükünün ya da görev tanımının değiştiğini söylemek oldukça zor. Osmanlı kadısı daha önce de belirttiğimiz gibi istisnai haller dışında çoğu zaman daha çok noter olarak hizmet eder. Noter işlemleri sadece alım satım gibi iktisadi faaliyetlerle ilgili değil zaman zaman çeşitli kamu görevlilerinin atanma beratlarının kaydı şeklinde de karşımıza çıkar. Bireyler satış işlemleri ya da alacak-verecek gibi konularda zarara uğramamak için bunu devletin resmi görevlisi huzurunda teyid ettirme gereği duymuş olmalıdır.

Kadının noter işlemleri için bu derecede tercih edilme sebebi ise şahsi mülkiyet veya alacak-verecek, hibe gibi konularda kadıdan alınacak resmi belgenin bireyler ve devlet nezdinde ispat gücü olan tek belge türü olmasındandır. Miras paylaşımının da sicillerde önemli yer tutması bu durumun göstergesidir. Bireylerin kendi meseleleri ile ilgili olarak yeterli fıkıh bilgisine sahip bir alimden temin ettikleri fetvanın ise hukuki anlamda yaptırım etkisi yoktur. Çünkü tek taraflı olarak dinlenen bir mevzuda fetvayı veren kişi kendisine aktarılan bilgi doğrultusunda görüş bildirmiştir.

Dava kayıtlarına bakıldığında ise bireyler arası çeşitli anlaşmazlık hususları ile birlikte, yaralama, cinayet, alacak-verecek gibi meseleler yer alır. Kadının diğer görevleri içinde yargılama fonksiyonunun sadece yaklaşık % 15 gibi bir orana tekabül etmesi aslında onun idari fonksiyonlarının daha ağır bastığının göstergesi kabul edilebilir. Bu durumda kadı “hakim” sıfatından ziyade kaza idaresinden sorumlu yönetici olarak karşımıza çıkar. Günümüz kaymakam ve belediye başkanın yerine getirdiği pek çok iş kadının uhdesindedir. Kadı merkezden gönderilen emirleri yerine getirmek zorundadır. Aksi azl sebebidir.

Kadının taşrada resmi kayıtları tutan tek yetkili merci olması ve merkez idare tarafından doğrudan muhatap olunan imtiyazlı statüsü kadının neden görevini icra edeceği ve kayıtlarını sağlıklı bir şekilde saklayabileceği bir kamu binasına sahip olmadığı sorusuna cevap veremez. Üstelik bu kayıtlar taşrada sadece, yerli halkın kişisel verilerini değil bizzat merkezden gönderilen emirleri de kapsar. Merkezden gönderilen emirlerin zaten divan-ı hümayunda kaydedilmiş olması (mühimme defterleri) bu duruma bir açıklama olabilir mi? Öyle ise devlet taşrada kendi kararları dışındaki kayıtları düşünüldüğü kadar önemsemiyor olabilir mi? Yine sicillerde mahkeme işlemlerinde suçun sabit olup olmadığı deliller veya şahidlerle ortaya konduğu halde verilen cezaya dair bir bilgi yer almaz. Bu durum ise kadı tarafından verilen cezaların kaydedildiği bir başka defter ya da kayıt türü olabilir mi sorusunu akla getirir. Çünkü cezayı yerine getirecek olan ehl-i örf mensubudur. Ehl-i örf mensubunun dava esnasında mahkemede hazır bulunduğu dair kayda da rastlanmadığından ceza, infaz memuruna sözlü ya da yazılı olarak ne şekilde iletilmektedir? Bu sorular çalışma esnasında ortaya çıkan belirsizliklere işaret eder.

Çalışmamızın ortaya koyduğu en önemli sonuç, Osmanlı İmparatorluğu’nda sosyal, kültürel, ekonomik, idari, hukuki ve akla gelecek tüm alanlarda devlet, toplum, birey arası ilişkileri yürüten en önemli aktörün kadı olduğudur. Çalışmamızın ikinci kısmında başvurduğumuz yöntem, kadı sicillerinde kadının iş yükünün kategorize edilmesi şeklinde oldu. Bu kategorilerin içerikleri ortaya konulduğunda, ortaya kadı şahsında bam başka bir tablo ortaya çıktığı görüldü. Biz kadıyı ele alma çabasında iken, onun iş yükünün ortaya çıkardığı tablo, aslında Osmanlı toplumsal ve idari yapısının mikro ölçekte dökümü gibi idi. Bu tablolarla biz aslında kadının ilgilendiği işleri ele aldık, ancak bu işlerin Osmanlı toplumsal ve idari hayatının tümünü kuşattığı ve onlardan ayıramayacağını ortaya koydu. Çalışmamız bu bakımdan, Osmanlı sosyo-kültürel

alanının çalışılmasında şeriyye sicillerinin kullanılmasında baş vurulabilecek yeni bir metodun da habercisi durumundadır. Başvurduğumuz yöntemin aynı zamanda kadının iř yükünden hareketle Osmanlı sosyal ve kültürel yaşamının analizinde de kullanılabilir olduğu kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

Siciller

- Ankara'nın İki Numaralı Şer'îye Sicili*. haz. Halit Ongan. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil (H.1102/M.1691)*. ed. Çoşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (H.1005-1007/M.1596-1599)*. ed. Çoşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H.1020-1053/M. 1613-1640)*. ed. Çoşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (H.1002/M.1594-1595)*. ed. Çoşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927/1513-1521)*. ed. Çoşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970-971/M.1562-1563)*. ed. Çoşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H.930-936/M.1524-1530)*. ed. Çoşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

MŞH ŞSD Kayseri 3. Numaralı Defter.

Mühimme Defterleri

- BOA, Osmanlı Arşivi. *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)*, haz. Hacı Osman Yıldırım. vd. No. 28.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *12 Numaralı Mühimme Defteri (978/979-1570-1572)*. haz. Hacı Osman Yıldırım. vd. No. 33.

Kanunname ve Ana Kaynaklar

- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. 1-5 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı, 1990.
- Anonim Tevarih-i Ali Osman*. haz. Nihat Azamat. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992.

- Aşık Paşaoğlu Tarihi*, haz. Nihal Atsız. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Ataî, Nev'izade. *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri*. 2 Cilt. haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Barkan, Ömer Lütfi. *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları*. 1 Cilt. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1943.
- Bey, Oruç. *Oruç Bey Tarihi*. haz. Necdet Öztürk. İstanbul: Kültür Bilge Sanat Yayınları, 2014.
- Bey, Tursun, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum. İstanbul: Baha Matbaası, 1977.
- Çelebi, Aşık. *Mi'racü'l Eyale*. ed. Özgür Kavak - Hızır Burak Köse. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Çelebi, Evliya. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. 1 Cilt. haz. Mümin Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 2011.
- Çelebi, Katip. *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar*. haz. Ali Can. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Dede, Müneccimbaşı Ahmet. *Müneccimbaşı Tarihi*. 1 Cilt. çev. İsmail Erünsal. İstanbul: Tercüman 1001 Eser, 1974.
- Efendi, Hoca Sadettin. *Tacü't-Tevarih*. 1 Cilt. haz. İsmet Parmaksızoglu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Efendi, Mecdi Mehmed. *Kitab-ı Cihan-Nüma Neşri Tarihi*. 1. Cilt. haz. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949.
- Efendi, Mecdi Mehmed. *Şakaik-i Numaniyye ve Zeyilleri Hadaiku's-Şakaik*. 1. Cilt. haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Efendi, Naima Mustafa. *Naima Tarihi*. 1. Cilt. çev. Zuhuri Danışman. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967.
- Efendi, Şeyhülislam Ebussuud. *Maruzat*. haz. Pehlul Düzenli. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Efendi, Şeyhülislam Feyzullah, *Fetava-yı Feyziye*, haz. Süleyman Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Efendi, Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah. *Behçetü'l Fetava*. haz. S. Kaya vd. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 49. Baskı, 2015.

- Fatih Sultan Mehmed Atam Dedem Kanunu*. haz. Abdülkadir Özcan. Hazine Yayınları, İzmir 2013.
- Gazzali, İmam. *Devlet Başkanlıklarına*. terc. Osman Şekerci. İstanbul: Sinan Yayınları, 1969.
- Halebi, İbrahim. *Mülteka Tercümesi Mevkufat*. 2 Cilt. sad. Ahmet Davudoğlu. İstanbul: Sağlam Kitabevi - Doyuran Matbaası, 1980.
- Hüseyin Efendi, Hezarfen. *Telhîs'l Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*. haz. Sevim İlgürel. Ankara: TTK, 1998.
- İnalcık, Halil – Anhegger, Robert. *Kanunname-i Sultani ber Muceb-i Örf-i Osmani*. Ankara: TTK Yayınları, 2. Baskı, 2000.
- Kazeruni, Alaüddin. *Şerhü'l Ahlaki'l-Adudiyye*. ed. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Koçi Bey, Göricele. *Koçi Bey Risalesi*. haz. Musa Şimşekçakan. İstanbul: Yeni Zamanlar, 1997.
- Kurt, Yılmaz. "I. Ahmed Dönemine Ait Bir Osmanlı Kanunnamesi". *Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 35/35 (2010).
- Lütfî Paşa ve *Tevarih-i Al-i Osman*. haz. Kayhan Atik. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Nev'izâde Atâyî. *Hadâ'iku'l- Hakâ'ik Fî Tekmiletî'i-Şakâ'ik*. 1. Cilt. ed. Derya Örs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Tâcü'l Arifîn Es-Seyyid Ebu'l Vefâ Menakıbnâmesi Yaşamı Tasavvufî Görüşleri*. haz. Dursun Gümüšoğlu. İstanbul: Can Yayınları, 2006.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Mealî*. İstanbul: Huzur Yayınları, 2007.

Tezler

- Arslan, İbrahim. *166 Numaralı (H.980/M.1572/1573) Ayntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Kilis: Kilis Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Bostancı, Necla. *1596 Numaralı Rodosçuk (Tekfurdağı) Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Bursa, Fatih. *Manisa'nın 14 Numaralı H.1002 Tarihli Şer'iyye Sicil Defteri (Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi)*. Niğde: Niğde Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

- Çam, Cuma. *11 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H.1017/M.1608-1609)*. Kars: Kafkas Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Çınar, Hüseyin. *H.1020-1021 Tarihli 13 Numaralı Ankara Şer'iyeye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Danık, Sevdâ. *H.1036-1037/ M.1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Demir, Selçuk. *75 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- İslami, Agron. *1579 Numaralı Rodosçuk (Tekfurdağı) Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Kalan, Şenay Gergin. *100/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1104/ M.1692) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Karagöz, Senem. *1 No'lu Ayıntap Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyonu*. Muğla: Muğla Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Karataş, Osman. *3 Numaralı Mühimme Zeyli Rebiülevvel-Cemaziyelevvel 984/Haziran-Ağustos 1576 (S.176-351)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Koçlar, Bekir. *362 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili H.1082-1083 (M.1671-1673)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Körfez, Önder. *B-221 Numaralı (1783/1784 Tarihli) Bursa Mahkeme Defteri (Metin ve Analiz)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Oral, Ertuğrul. *1117 (1763-1764) Tarihli 115 Numaralı Rumeli Kazaker Ruznamçesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Pay, Salih. *1069-1070/1659-1660 Tarihli Bursa Şer'iyye Sicili (Analiz ve Değerlendirme)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Samıkıran, Oğuzhan. *138 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicili H.1119-1161/M.1707-1748*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Sevim, Sezai. *Bursa'nın B 118/332 Numaralı Şer'iyye Sicili (Merkezi Yazışmalar: Transkripsiyon ve Değerlendirme) H.1027-1028 M.1617-1619*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Şahin, Hilal. *77/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1078/M. 1667) Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Tak, Ekrem. *Diplomatik Bilimi Bakımından XVI-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Uzun, Turgut. *Manisa'nın 6 Numaralı H.942-973 (M.1535-1565) Tarihli Şer'iyeye Sicil Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Niğde: Niğde Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Yıldız, Murat. *92 Numaralı 1657/1658 Tarihli Mühimme Defteri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Yurtseven, Yılmaz. *Osmanlı Devleti'nde Siyasal İktidarın Meşruluk Temelleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Araştırma Eserler

Açık, Turan. "Yeminin İki Yüzü: Vicdani ve Toplumsal Kanaat Arasında Osmanlı Bireyi". *History Studies International Journal of History* 5/2 (2013).

Ahmed, Şemsü'l-eimme Ebû Sehl Ebu Bekir Muhammed. *Mebsut*. 16 Cilt. ed. Mustafa Cevat Akşit. İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008.

Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*. Ankara: Barış Yayınları, 2019.

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*. İstanbul: YKY, 2010.

Akgündüz, Murat. *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.

Ankarî, Kasım b. Seydi Hâfız. *Enîsü'l Celis*. haz. Azmi Bilgin, İstanbul: İÜ Edebiyat Fak. Yayınları, 2008.

Arsal, Sadri Maksudi. *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları İsmail Akgün Matbaası, 1947.

Aslan, Nasi. *İslam Yargılama Hukukunda 'şuhudul Hal' Jüri Osmanlı Devri Uygulaması*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2009.

Atçıl, Abdurrahman. "Greco - İslamic Philosophy and İslamic Jursiprudence in the Ottoman Empire (1300-1600): Aristotele's Theory of Sciences in Works on Usul al-Fiqh". *Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies* 41 (2013).

Attar, Fahreddin. *İslam Adliye Teşkilatı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.

Avcı, Casim. "Naib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

- Aydın, M. Akif. “Türk Hukuk Tarihçiliği”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005).
- Aydın, Mahir. *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı*. Ankara: TTKY, 2013.
- Babinger, Franz. “Molla Khosrew”. *The Encyclopaedia of İslam*. 4 Cilt. ed. E.Von Donzel vd. Leiden: Brill, 1997.
- Baltacı, Cahid. *XV- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. 1 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2005.
- Bardakoğlu, Ali. “Osmanlı Hukukunun Şer’iliği Üzerine”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. 6 Cilt. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Barkan, Ömer Lütfi. “ XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar”. *Tarih Vesikaları Dergisi* 2/7 (Haziran 1942).
- Barkan, Ömer Lütfi. “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakfiye ve Temlikler I”. *Vakıflar Dergisi* 2 (1942).
- Barkan, Ömer Lütfi. “Tımar”. *İslam Ansiklopedisi* 7 Cilt (1). Ankara: MEB Yayınları, 2000.
- Barkan, Ömer Lütfi. “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”. *Belleten* 34 (1970).
- Barkey, Karen. *Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*. çev. Zeynep Altıok. İstanbul: TVYY, 2. Basım, 2011.
- Bastiat, Frederic. *Hukuk*. çev. Atilla Arsan - Atilla Yayla. İstanbul: Liberte Yayınları, 3. Baskı, 2005.
- Başoğlu, Tuncay. “Tezkiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Baykara, Tuncer. *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014.
- Bayındır, Abdülaziz. *İslam Muhakeme Hukuku*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2015.
- Bedir, Murteza. “Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihçiliği”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005).
- Berki, Ali Himmet. *İslamda Kaza Hüküm ve Hakimlik ve Tevabii*. Ankara: Yargıçoğlu Matbaası, 1962.
- Berki, A.Himmet. “İslamda Kaza Tarihi”. *AÜİFD* 17 (1969).

- Beydeba, İbnü'l Mukaffa. *Kelile ve Dimme*. çev. Said Aykut. İstanbul: Şule Yayınları, 2003.
- Beyazıt, Yasemin. “Osmanlı İlmiye Bürokrasisinde Merkez - Çevre İletişimine Dair Sorunlar (XVI. Yüzyıl)”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 47 (2010).
- Beydilli, Kemal. *Osmanlı'da İmamlar*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013.
- Bilgin, Arif. *Bursa Hassa Haraç Eminliği*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- Bilgin, Arif. “Saraydan Düğüne Fatih Dönemi Sofraları”. *Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi*. ed. A. Bilge Zafer. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2016.
- Bilkan, Ali Fuat. *Hayri-Name'ye Göre XVII. Yüzyılda Düşünce Hayatı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. “Kadi”. *Hukuki İslamiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu* 8. <http://www.vesiletunnecat.com/vesiletun/arsiv-kitap-oku/fikih/hukuki-islamiye-omer-nasuhi-bilmen/>
- Bilmen, Ömer Nasuhi. “Kadi”. *Hukuki İslamiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu* 6. <http://www.vesiletunnecat.com/vesiletun/arsiv-kitap-oku/fikih/hukuki-islamiye-omer-nasuhi-bilmen/>
- Bulduk, Üçler. *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Sancağı*. Ankara: TTK, 2013.
- Bulunur, Kerim İlker. *Osmanlı Galatası [1453-1600]*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.
- Busbecg, Ogier Ghiselin de. *Türkiye'yi Böyle Gördüm*. haz. Aysel Kurutluoğlu. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1974.
- Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. Ankara: TTKY, 1991.
- Caferoğlu, Ahmet. “Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları”. *Türkiyat Mecmuası*. 4 Cilt. İstanbul: İÜ Türkiyat Enstitüsü, 1937.
- Çağatay, Neşet. “Osmanlılarda Şer'i-Örfî Hukuk Kavramı ve Uygulanışı”. *XXII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler* (Eylül 1994).
- Çağrııcı, Mustafa. “Adalet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Canatar, Mehmet. “Yasa, Yasak, Yasakname Tabirleri”. *Adalet Kitabı*. ed. Halil İnalcık vd. Ankara: Kadim Yayınları, 2012.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2003.

- Çetin, İsmet. *Tursun Fakih: Hayatı Edebi Eserleri Şahsiyeti Mesnevileri*. Ankara: İlesam Yayınları, 2002.
- Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*. İstanbul: Alan Yayınları, 1966.
- Cici, Recep, “Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005).
- Cin, Halil – Akgündüz, Ahmed. *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994.
- Cin, Halil – Akyıldız. S. Gül. *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1995.
- Düzdağ, Ertuğrul. *Kanuni Devri Şehülislamı Ebussuud Efendi Fetvaları*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
- Ecer, Ahmet Vehbi. “Osmanlı Devletinin İstiklal Hutbesini Okuyan Devlet Adamı Dursun Fakih”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. 1 Cilt. ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Ekin, Ümit, “17. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Rodosçuk Örneğinde Bir Osmanlı Mahkemesinin İş Yüğü”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 55/1 (2015).
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Hukuku*. İstanbul: Arı Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Hukukun Serüveni*. İstanbul: Arı Yayınları, 2011.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *İslam Hukukunda Değişmenin Sınırı*. İstanbul: Arı Yayınları, 2005.
- Eliaçık, Muhittin. “Osmanlıda Manzum Fetva Geleneği ”. *Türkiyat Mecmuası* 11/2 (2011).
- Emecen, Feridun. *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: TTK Yayınları. 2. Baskı, 2013.
- Emecen, Feridun vd. *Şehzade Divanı Defterleri*. ed. Abdülkadir Özcan - Ahmet Arslantürk. Ankara: TÜBA, 2017.
- Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umur-ı Belediye*. 1 Cilt. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Erdoğan, İbrahim. “17. Yüzyılın İkinci Yarısında Taşrada Yargı Uygulamaları: Harput Örneğinde Hakimü’ş Şer”. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2014).
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*. İstanbul: TVYY, 2012.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*. Ankara: TTK, 2. Baskı, 2014.

- Erünsal, İsmail. “Osmanlı Mahkemelerinde Şahitler: Şuhûdü’l-Udûlden Şuhûdü’l-hale Geçiş”. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 53 (2019).
- Farabi, *Medinetü’l Fazıla*. çev. Seyfi Çay. İstanbul: Kurtuba Yayınları, (2012).
- Faroqhi, Suraiya. “İstanbul’un İaşesi ve Tekirdağ Rodosçuk Limanı”. *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayı* (1981).
- Fayda, Mustafa. *Hulefâ-yı Râşidîn Devri Dört Halife Dönemi*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2015.
- Feyzioğlu, Hamiyet Sezer. *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şeri Mahkemelerde Düzenlemeler*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010.
- Galanti, Avram. *Üç Sami Kanun Koyucu: Hammurabi, Musa, Muhammed*. haz. Eyüp Tanrıverdi. Ankara: Anka Yayınları, 2002.
- Gel, Mehmet. “Kuruluş Devri Osmanlı Fakı Zümresinin Tipik Bir Öncüsü; Tursun Fakı”. *OTAM* 26 (Güz 2009).
- Gencer, Bedri. “Son Osmanlı Düşüncesinde Adalet”. *Adalet Kitabı*. ed. Halil İnalcık vd. Ankara: Kadim Yayınları, 2012.
- Gökbilgin, M. Tayyib. *XV. Ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2. Baskı, 2007.
- Gözcü, Alev – Akçiçek, Eren. “Osmanlı Mutfağında Kar ve Buz”. *I. Türk Mutfak Kültürü Sempozyumu*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Gözler, Kemal. *Hukuka Giriş*. İstanbul: Ekin Yayınları, 13. Baskı, 2016.
- Güçer, Lütfi. *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hububat Meselesi ve Hububattab Alınan Vergiler*. İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Sermet Matbaası, 1964.
- Griswold, William J. *Anadolu’da Büyük İsyân*. haz. Ayşen Anadol. İstanbul: TVYY, 2. Basım, 2002.
- Grotius, Hugo. *Savaş ve Barış Hukuku*. çev. Seha L. Meray. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1967.
- Habermas Jürgen. *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*. çev. Mithat Bora-Tanıl Sancar. İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2003.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XIV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: TTK Yayınları, 7. Basım, 2014.
- Halebi, İbrahim. *İslam Fıkhi Kelime Manalı Yeni Mülteka Tercümesi*. İstanbul: Yasin Yayınları, 2005.

- Hallaq, B. Wael. *İslam Hukukuna Giriş*. çev. Necmettin Kızılkaya. İstanbul: Ufuk Yayınları,, 2017.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi Hayatı ve Eserleri*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Heyd, Uriel. “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat”. çev. Selahaddin Eroğlu. ed. Ferhat Koca. *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Heyd, Uriel. *Studies In Old Ottoman Criminal Law*. ed. V. L. Menage. Oxford: At The Calerendon Press, 1973.
- Hegel, G.W.F. *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*. çev. Cenap Karakaya. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1991.
- Hobbes, Thomas *Leviathan*. çev. Semih Lim. İstanbul: YKY, 6. Baskı, 2007.
- İbn-i Arabî. *Fütuhât-ı Mekkiyye*. 2, 10 Cilt. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayınları, 2008.
- İmber, Colin. *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*. çev. Şiar Yalçın. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- İmber, Colin. *Şeriatın Kanuna Ebussuud ve Osmanlı’da İslami Hukuk*. çev. Murteza Bedir. İstanbul: TVYY, 2004.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı Hukukuna Giriş”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 13/2 (1958).
- İnalcık, Halil. “Adaletnameler”. *Belgeler*. Ankara: TTK, 1993.
- İnalcık, Halil. “Kanunname”. *Enclpdy of İslam* 4/New Edition. Leiden: E.J. Brill, 1986.
- İnalcık, Halil. *Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*. Ankara: TTKY, 2. Basım, 1987.
- İnalcık, Halil. “Kanunname”. *EI* 4. ed. E. Von Danzel vd. Leiden: Third İmpression, 1997.
- İnalcık, Halil. “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet Toprak Sahipleri ve Kiracılar”. ed. Çağlar Keyder - Faruk Tabak. *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. İstanbul: TVYY, 1998.
- İnalcık, Halil – Anhegger, Rober. *Kanunname-i Sultani ber Muceb-i Örf-i Osmani*. Ankara: TTK Yayınları, 2. Baskı, 2000.
- İnalcık, Halil. “Türk İslam Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği”. *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayınları, 2. Baskı, 2005.
- İnalcık, Halil. “Kazasker Ruznamçe Defterlerine Göre Kadılık”. *Adalet Kitabı*. ed. Halil İnalcık vd. Ankara: Kadim Yayınları, 2012.

- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. çev. Ruşen Sezer. İstanbul: YKY, 16. Baskı, 2005.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı Hukuk Sisteminde Adaletin Üstünlüğü”. *Adalet Kitabı*. ed. Halil İnalcık vd. Ankara: Kadim Yayınları, 2012.
- İnalcık, Halil. *Adalet Kitabı*. “Kutadgu Bilig’de Türk İdare Geleneği”. ed. Halil İnalcık vd. Ankara: Kadim Yayınları, 2012.
- İnalcık, Halil. “Şeriat ve Kanunname”. *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*. 2. Cilt. haz. Feridun Emecen vd. İstanbul Timaş Yayınları, 2013.
- İnalcık, Halil. *Rönesans Avrupası Türkiye’nin Batı Medeniyeti İle Özdeşleşme Süreci*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye II*. İstanbul Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- İpşirli, Mehmet. “Ehl-i Örf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)”. *Belleten* 56/232 (Aralık 1997).
- İpşirli, Mehmet. “Kayseri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15. Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- İsen, Mustafa. *Gelibolulu Mustafa Ali*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- J. Lee, Stephen. *Avrupa Tarihinden Kesitler*. çev. Ertürk Demirel. İstanbul: Dost Yayınları, 4. Baskı, 2012.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 31. Basım, 2010.
- Kafiyeci, Muhyiddin. *Seyfü’l Mülûk*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Kanar, Mehmet. *Büyük Sözlük Farsça Türkçe*. İstanbul: Birim Yayınları, 1998.
- Karademir, Zafer. *İmparatorluğun Açlıkla İmtihani*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Karahasanoğlu, Selim. *Kadı ve Günlüğü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Karaman, Hayreddin. “Fakih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Kaşıkçı, Osman. “Osmanlı Medeni Kanunu: Mecelle”. *Adalet Kitabı*. ed. Halil İnalcık vd. Ankara: Kadim Yayınları, 2012.

- Kenanoğlu, M. Macit. “Osmanlı Kanunnameleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005).
- Khoury, Dina Rızk. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834*. çev. Ülkün Tansel, İstanbul 2003.
- Kınalızade, Ali Çelebi. *Ahlak-ı Alâ’i*. haz. Mustafa Çelebi. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Konyalı, İ. Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi*. 1. Cilt. İstanbul: Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, 1977.
- Köprülü, M. Fuad. “Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri: İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?”. *Adalet Kitabı*. ed. Halil İnalcık vd. Ankara: Kadim Yayınları, 2012.
- Köprülü, M. Fuad. *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Baskı, 2005.
- Köprülü, M. Fuad. “Fıkıh”. *İslam Ansiklopedisi*. 4. Cilt. Ankara: MEB Yayınları, 2001.
- Köymen, Altay. *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Kunt, İ. Metin. *Sancaktan Eyalet 1550-1659 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*. Ankara: TTK Yayınları, 2. Baskı, 1987.
- Leeuwen, Richard van. *Bir Osmanlı Şehri Şam: Vakıflar ve Şehir*. çev. H. Ebru Aksoy. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Levy, Noémi – Toumarkine, Alexandre. *Osmanlı’da Asayiş, Suç ve Ceza*. İstanbul: TVYY, 2008.
- Ligeti, L. *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara: TTK Yayınları, 1998.
- Lindberg, Carter. *Avrupa’da Reform Tarihi*. çev. Özgür Umut Hoşafçı. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2014.
- Maacdonald, D.B. “Fakih”. *Encyclopedia of İslam*. 2. Cilt. ed. E. Von Donzel vd. Leiden: Brill, 1997.
- Mahmud, Kaşgarlı. *Divanü Lügat-it Türk*. 4. Cilt. çev. Besim Atalay. Ankara: TDKY, 2013.
- MBS, T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi. “Kurum, Kuruluş ve Üniversite Yönetmelikleri”. Erişim 15 Ocak 2023. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.5442.pdf>

MBS, T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi. “Kurum, Kuruluş ve Üniversite Yönetmelikleri”. Erişim 15 Ocak 2023.
www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1512.pdf

Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 4. Baskı, 1990.

Mâverî. *Siyaset Sanatı*. çev: Mustafa Sarııbyı. ed. Üzeyir Karadul. İstanbul: Özgü Yayınları, 2004.

Maydaer, Saadet. “XVII. Yüzyılda Bursa’da Emekli Bir Kadı Baldırzade Oğlu Derviş Mehmed Efendi ve Serveti”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi* 8/2 (2008).

Menavino, Grivan Antonio. *Türklerin Hayatı ve Adetleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.

Merhacı, Selin Özden. “Common Law Haksız Fiiller Hukukuna Genel Bir Bakış ve İhmale Dayanan Haksız Fiiller”. *Ankara Barosu Dergisi* 4 (2012).

Montesquieu. *Kanunların Ruhu Üzerine*. çev. Fehmi Baldaş. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Basım, 1998.

Mumcu, Ahmet. *Divan-ı Hümayun*. Ankara: Phonix Yayınları, 2007.

Mumcu, Ahmet. “Tanzimat Döneminde Türk Hukuku”. *Adalet Kitabı*. ed. Halil İnalıcık vd. Ankara: Kadim Yayınları, 2012.

Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*. Ankara: Phonix Yayınları, 2007.

Nazif, Süleyman. *Fûzûli Hayatı ve Eserleri*. haz. M. Fatih Köksal - Mehmed Uzun. İstanbul: Edebiyat Doğu Kütüphanesi, 2015.

Nizamülmülk, Siyasetname. çev. Mehmet Taha Ayar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Ocak, Ahmet Yaşar. “Yaşar Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı”. *Türkler Ansiklopedisi*. 11 Cilt. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkiye Sosyal Tarihinde İslamın Macerası*. Ankara: Timaş Yayınları, 2010.

Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskanı*. İstanbul: Eren Yayınları, 1987.

Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadılık*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.

Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat. 4 Baskı, 2012.

Öz, Mehmet. *XV-VXI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*. Ankara: TTK, 1999.

- Özcan, Azmi. “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22. Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Özcan, Abdülkadir. *Fatih Sultan Mehmed Atam Dedem Kanunu Kanunname-i Al-i Osman*. İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2008.
- Özcan, Abdülkadir. “Sekban”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Öztürk, Yücel. “Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması Bizans Uygulaması ve Osmanlı ile Mukayesesi”. *OTAM* 31 (Bahar 2012).
- Öztürk, Yücel. *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Öztürk, Yücel. “Erken Osmanlı Kaynak Formlarının Yapısal Karakteri, Muhtevası ve Osmanlı Tarihi Açısından Önemi: Sultan I. Murad’ın Evrenos Bey’e Verdiği İmtiyaz Beratı”. ed. Serkan Yazıcı vd. 149-163. 2019 *CIEES Congress of International Eastern European Studies, Doğu Avrupa Araştırmalarında Kavramlar, Kaynaklar, Metodoloji ve Sanat*, Üsküp: 2019.
- Öztürk, Yücel. “Osmanlı Balkanı: Tarihî Süreçte Rumeli Beylerbeyliği’nin Kuruluş ve Gelişimi” *Türk Tarihinde Balkanlar*. ed. Zeynep İskefiyeli vd. Sakarya: SAÜ Balkan Araştırma Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2013.
- Öztürk, Mustafa. “Osmanlı Miri Rejiminin Suriye ve Irakta Uygulanması”. *Akademik Bakış* 9/18 (Yaz 2016).
- Öztürk, Mustafa. “Osmanlı Ekonomisinde Meydana Gelen Değişimlerin Müesseselere Tesiri”. *I. İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri 2*. İstanbul: Türk İktisat Tarihi Araştırma Platformu - İstanbul Ticaret Odası, 2010.
- Pakalın, Zeki. *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983
- Pakalın, Zeki. *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 1 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*. İstanbul: TVYY, 2003.
- Peirce, Leslie. *Ahlak Oyunları*. çev. Ülkü Tansel. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2005.
- Repp, R. C. *The Müfti of İstanbul A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, London: Ithaca Press for the Board of the Faculty of Oriental Studies Oxford University, 1986.
- Reyhan, Cenk. “İlim Kılıç Kalem: Osmanlı Kamu Personeli Rejiminde Üçlü İşlevsel Ayrışma”. *Belleten* 73/263 (Nisan 2008).

- Rousseu, J.J. *Toplum Sözleşmesi*. terc. Tahsin Yalım. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 3. Baskı, 2006.
- Schwarz, Andreas B. “İngiliz Hukuku ve Continantel Hukuk”. çev. Hıfzı Veldet. *İÜHFM* 3 (1937).
- Sevim, Ali – Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- Singer, Amy. *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*. çev. Sema Bulutsuz. İstanbul: TVYY, 1996.
- Şahin, Kamil. “Edebalı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10 Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ı Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 13. Baskı, 2004.
- Şentop, Mustafa. *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.
- Taneri, Aydın. *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*. Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1978.
- Taneri, Aydın. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş Devrinde Vezîr-i A’zamlık (1299-1453)*. İzmir: Akademi Kitabevi, 2. Basım, 1997.
- Taş, Hülya. “Osmanlı Kadı Mahkemesinde “Şuhudü’l Hal’ Nasıl Değerlendirilir”. *Bilig* 44 (Kış 2008).
- Taşağıl, Ahmet. *Kök Tengri’nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Taşağıl, Ahmet. *Bilge Kağan’ın Vasiyeti*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020.
- Taşköprülüzade. *Şerhü’l Ahlaki’l Adudiyye*. ed. Metin Türker. çev. Müstakim Arıcı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Tavukçu, Orhan Kemal. “Yunus Emre Mektebi Kurucu Nesil”. *Yunus Emre Kitabı*. ed. O. K. Tavukçu. Ankara: Aksaray Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları - Akçağ Yayıncılık, 2017.
- Tezcan, Baki. “The Ottoman Mevali as Lords of the Law”. *Journal of İslamic Studies* 20/3 (2009).
- Togan, Zeki Velidi. *Umumî Türk Tarihine Giriş*. 1 Cilt. İstanbul: Enderun Yayınları, 3. Baskı, 1981.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.

- Tyan, E. “Kadi”. *The Encyclopaedia of İslam*. 4 Cilt. ed. E.Von Donzel vd. Leiden: Brill, 1997.
- Uludağ, Süleyman. *İslam Siyaset İlişkileri*. İstanbul: Dergah Yayınları, 5. Baskı, 2020.
- Uludağ, Süleyman. *Fahreddin Razi Hayatı, Fikirleri, Eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Unan, Fahri. “XV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetim Kademesi İçinde Ebusssuud Ailesi”. Erişim 20 Ocak 2023. <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik6.html>
- Unan, Fahri. “Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Sünni Muhalefet: Birgivi Mehmed Efendi”. Erişim 21 Ocak 2023. yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akad.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Devleti Tarihi*. 3 Cilt, Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Çandarlı Vezir Ailesi*. Ankara: TTK Yayınları, 3. Baskı, 1988.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: TTK Basımevi, 3. Baskı, 1988.
- Üçok, Coşkun vd. *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınevi, 10. Basım, 2002.
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 10. Basım, 2010.
- Ünal, Mehmet Ali. *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*. Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- Yaman, Ahmet, “Kenzü’l-Dekaik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25. Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Yiğit, Ahmet. “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kadıları ve Mühimme Defterlerine Göre Vazifeleri”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 14 (1999).
- Yusuf Has Hacip. *Kutagu Bilig İncelemesi*. haz. Agop Dilaçar. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
- Yücel, Yaşar. *Osmanlı Devlet Teşkiyatına Dair Kaynaklar, Kitab-ı Müstetab Kitabı Mesalihi'l Müslimin ve Menafi'il – Mü'minin – Hırzû'l-Mülûk*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Dizi, 1988.

- Yücel, Yaşar. – Pulaha, Selami, I. Selim Kanunnamesi (Tirana ve Leningrad Nüshaları 1512-1520). Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- Zinkeisen. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. 4 Cilt. çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.
- Zilfi, Madeline. *Osmanlı Uleması*. çev. Mehmet Faruk Özçınar. Ankara: Birleşik Yayınları, 2008.
- Weber, Max. *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*. çev. Özer Ozankaya, Ankara: İmge Yayınları, 2014
- Weber, Max. *Bürokrasi ve Otorite*. çev. Bahadır Akın. Ankara: Adres Yayınları, 6. Baskı, 2013.
- Weber, Max. *Şehir Modern Kentin Oluşumu*. çev. Musa Ceylan, İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.
- Witteck, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, çev. Güzin Yalter, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.

EK

Ek 1: Başkent İstanbul'a Ait Sicil Veri Tabloları

Tablo 2: Üsküdar 1513/1521

1	Yargı Suç ve Ceza	% 12,60	112
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 7,54	67
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 1,91	17
4	Tımar ve Vergi	% 5,96	53
5	Noterlik	% 54,11	481
6	Medeni Hayat	% 3,04	27
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 1,80	16
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 0,34	3
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 9,00	80
12	Vakıf	% 3,71	33
13	Diğer	% -	-
Toplam		% 100,01	889

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3: Üsküdar 1562/1563

1	Yargı Suç ve Ceza	% 15,03	152
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 6,53	66
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 3,46	35
4	Tımar ve Vergi	% 2,87	29
5	Noterlik	% 52,03	526
6	Medeni Hayat	% 3,86	39
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 2,27	23
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% -	-
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 8,31	84
12	Vakıf	% 5,64	57
13	Diğer	% -	-
Toplam		% 100	1011

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 4: Galata 1596/1599

1	Yargı Suç ve Ceza	% 3,62	23
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% -	-
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% -	-
4	Tımar ve Vergi	% 0,16	1
5	Noterlik	% 48,19	306
6	Medeni Hayat	% 17,48	111
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% -	-
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 0,16	1
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 24,72	157
12	Vakıf	% 5,67	36
13	Diğer	% -	-
Toplam		% 100	635

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 5: Hasköy 1613/1624

Yargı Suç ve Ceza	% 12,14	72
Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 2,36	14
Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 1,52	9
Tımar ve Vergi	% 1,01	6
Noterlik	% 47,72	283
Medeni Hayat	% 15,85	94
Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 0,51	3
Kadıya Gönderilen Emirler	% 0,17	1
Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
Diplomasi	% -	-
Mülkiyet ve Miras	% 8,26	49
Vakıf	% 10,46	62
Diğer	% -	-
Toplam	% 100	593

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 6: İstanbul 1691

1	Yargı Suç ve Ceza	% 19,07	103
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 0,37	2
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 0,74	4
4	Tımar ve Vergi	% 2,04	11
5	Noterlik	% 29,44	159
6	Medeni Hayat	% 18,52	100
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 0,56	3
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 1,12	6
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% 0,18	1
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 16,11	87
12	Vakıf	% 11,67	63
13	Diğer	% 0,18	1
Toplam		% 100	540

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Başkentte Bölgesinde noter kapsamına giren meseleler beş sicilde % 29 ile % 54 arasında değişen bir oran gösterirken yargı meseleleri ise %12 ile % 19 arasında değişen bir oran gösterir. 1691 tarihli son sicilde ise noter görevi % 29'a gerilerken yargı meseleleri diğer periyodlara nazaran yükselir. Bu durma yakından bakınca dönemin ekonomik koşulları doğrultusunda alacak davaları dikkati çeker⁶⁴⁶. Galata ise gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bir yer olması açısından farklılık arz eder.

⁶⁴⁶ Bu alacak davalarının önemli kısmının da sulh yoluyla çözüldüğü görülür. *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil*, 88, 89, 92, 156, 157, 158, 159, 169, 165, 170, 171, 180, 181.

Ek 2: Marmara Bölgesine Ait Sicil Veri Tabloları**Tablo 7: İstanbul 1524/1530**

Yargı Suç ve Ceza	% 7,95	54
Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 33,43	227
Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 2,36	16
Tımar ve Vergi	% 2,06	14
Noterlik	% 25,63	174
Medeni Hayat	% 2,50	17
Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 0,74	5
Kadıya Gönderilen Emirler	% 0,44	3
Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
Diplomasi	% -	-
Mülkiyet ve Miras	% 10,60	72
Vakıf	% 13,84	94
Diğer	% 0,44	3
Toplam		% 99,99 679

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 8: Rumeli 1594

1	Yargı Suç ve Ceza	% 18,56	62
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% -	-
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 0,30	1
4	Tımar ve Vergi	% 1,50	5
5	Noterlik	% 36,83	123
6	Medeni Hayat	% 5,09	17
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 0,90	3
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% -	-
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 17,66	59
12	Vakıf	% 19,16	64
13	Diğer	% -	-
Toplam		% 100	334

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 9: Rodosçuk 1631

1	Yargı Suç ve Ceza	% 7,86	25
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% -	-
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 0,94	3
4	Tımar ve Vergi	% 6,92	22
5	Noterlik	% 43,40	138
6	Medeni Hayat	% 6,92	22
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 0,63	2
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 7,86	25
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 16,35	52
12	Vakıf	% 6,92	22
13	Diğer	% 2,20	7
Toplam		% 100	318

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 10: Rodosçuk 1661

1	Yargı Suç ve Ceza	% 13,85	54
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 0,77	3
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 1,03	4
4	Tımar ve Vergi	% 7,44	29
5	Noterlik	% 32,31	126
6	Medeni Hayat	% 3,08	12
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 0,26	1
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 24,10	94
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% 1,03	4
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 11,03	43
12	Vakıf	% 3,85	15
13	Diğer	% 1,28	5
Toplam		% 100,03	390

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 11: Edirne 1707/1748

1	Yargı Suç ve Ceza	% 2,68	14
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 0,76	4
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% -	-
4	Tımar ve Vergi	% 0,76	4
5	Noterlik	% 1,72	9
6	Medeni Hayat	% 0,38	2
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% -	-
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 24,47	128
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% 0,19	1
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 14,15	74
12	Vakıf	% 54,68	286
13	Diğer	% 0,19	1
Toplam		% 99,98	523

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu bölgede noter kayıtlarında Başkent'e göre düşüş görülür. 1524/1530 tarihli İstanbul sicilinde özellikle kaçak köle yakalanmasına dair kayıtların çokluğu güvenlik ile ilgili kayıt oranını yükseltir. 18. Yüzyıla gelindiğinde ise bu kez ilk sırayı Edirne sicilinde yer alan kayıtlara göre vakıflar oluşturur. Buna göre vakıf mülkiyetinde olan mülkiyetlerin kiralınması, bakımı, vakıftan alacak, malını vakfetme gibi kayıtlar dikkati çeker⁶⁴⁷.

Ek 3: Ege Bölgesi'ne Ait sicil Veri Tabloları

Tablo 12: Manisa 1500

1	Yargı Suç ve Ceza	% 23,09	124
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 1,12	6
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 0,74	4
4	Tımar ve Vergi	% 7,45	40
5	Noterlik	% 34,64	186
6	Medeni Hayat	% 11,36	61
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 2,61	14
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 0,37	2
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% 0,19	1
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 8,94	48
12	Vakıf	% 9,50	51
13	Diğer	% -	-
Toplam		% 100,01	537

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁶⁴⁷138 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicili H.1119-1161/M.1707-1748, 91,92,93,94,101,102,103,104,107,110,116, 117,124,125.

Tablo 13: Manisa 1535/1565

1	Yargı Suç ve Ceza	% 1,19	3
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% -	-
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% -	-
4	Tımar ve Vergi	% 0,79	2
5	Noterlik	% 3,56	9
6	Medeni Hayat	% 7,11	18
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 0,40	1
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% -	-
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 85,77	217
12	Vakıf	% 0,79	2
13	Diğer	% 0,40	1
Toplam		% 100,01	253

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 14: Manisa 1593/1594

1	Yargı Suç ve Ceza	% 16,33	90
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 0,36	2
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 1,09	6
4	Tımar ve Vergi	% 6,35	35
5	Noterlik	% 36,66	202
6	Medeni Hayat	% 12,52	69
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 2,72	15
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 0,36	2
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 13,43	74
12	Vakıf	% 9,98	55
13	Diğer	% 0,18	1
Toplam		% 99,98	551

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 15: Bursa 1617/1619

1	Yargı Suç ve Ceza	% 0,59	1
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% -	-
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% -	-
4	Tımar ve Vergi	% 10,00	17
5	Noterlik	% 37,06	63
6	Medeni Hayat	% -	-
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% -	-
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 44,12	75
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% -	-
12	Vakıf	% 7,65	13
13	Diğer	% 0,59	1
Toplam		% 100,01	170

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 16: Bursa 1659/1660

1	Yargı Suç ve Ceza	% 0,32	1
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 0,32	1
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% -	-
4	Tımar ve Vergi	% 7,40	23
5	Noterlik	% 36,98	115
6	Medeni Hayat	% 0,64	2
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% -	-
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 41,16	128
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% 0,32	1
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 0,64	2
12	Vakıf	% 12,22	38
13	Diğer	% -	-
Toplam		% 100	311

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu bölgede 1535/1560 tarihli sicilde % 85 gibi yüksek oranla mülkiyet kayıtları karşımıza çıkar. Burada miras kaydında ölen kişinin mirastan alacak talebi dikkati çeker⁶⁴⁸. 1617 yıllarına tarihlenen Bursa sicilinde ise % 44 oranında merkezden gönderilen emirler karşımıza çıkar. Sefer dönemi olması sebebi ile ordu ve donanma için kürekçi emri, ulağa beygir tedariki emri, duhan yasağına uyulması, vakıf şartlarının yerine getirilmesi gibi kayıtlar karşımıza çıkar⁶⁴⁹.

⁶⁴⁸ Manisa'nın 6 Numaralı H.942-973 (M.1535-1565) Tarihli Şer'îye Sicil Defteri.

⁶⁴⁹ Bursa 118/332 Numaralı Şer'îye Sicili, 37,38, 52, 53, 54, 65, 66, 71, 85, 86.

Ek 4: İç Anadolu Bölgesi'ne Ait Sicil Veri Tabloları

Tablo 17: Kayseri 1538

1	Yargı Suç ve Ceza	%	
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	%	
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	%	
4	Tımar ve Vergi	%	
5	Noterlik	% 0,99	1
6	Medeni Hayat	% 0,99	1
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	%	
8	Kadıya Gönderilen Emirler	%	
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	%	
10	Diplomasi	%	
11	Mülkiyet ve Miras	% 98,02	99
12	Vakıf	%	
13	Diğer	%	
Toplam		% 100	101

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 18: Ankara 1588

1	Yargı Suç ve Ceza	% 32,40	566
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 1,48	26
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 1,72	30
4	Tımar ve Vergi	% 5,96	104
5	Noterlik	% 31,50	550
6	Medeni Hayat	% 7,45	130
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 0,86	15
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 5,27	92
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 6,56	97
12	Vakıf	% 7,56	132
13	Diğer	% 0,23	4
Toplam		% 99,9	1746

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 19: Ankara 1611

1	Yargı Suç ve Ceza	% 15,75	117
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 1,08	8
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 1,08	8
4	Tımar ve Vergi	% 8,75	65
5	Noterlik	% 40,38	300
6	Medeni Hayat	% 6,73	50
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 2,42	18
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 7,54	56
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 8,07	60
12	Vakıf	% 8,07	60
13	Diğer	% 0,13	1
Toplam		% 100	743

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 20: Kayseri 1667

1	Yargı Suç ve Ceza	% 8,77	15
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% -	-
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% -	-
4	Tımar ve Vergi	% 7,02	12
5	Noterlik	% 21,05	36
6	Medeni Hayat	% 5,85	10
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 1,75	3
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 32,75	56
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 10,53	18
12	Vakıf	% 12,28	21
13	Diğer	% -	-
Toplam		% 100	171

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 21: Kayseri 1692

1	Yargı Suç ve Ceza	% 11,38	28
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% -	-
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% -	-
4	Tımar ve Vergi	% 3,66	9
5	Noterlik	% 30,08	74
6	Medeni Hayat	% 18,29	45
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 0,41	1
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 7,72	19
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 20,33	50
12	Vakıf	% 7,72	19
13	Diğer	% 0,41	1
Toplam		% 100	246

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

İç Anadolu bölgesinde 15. Yüzyıl sonlarına doğru yargı faaliyetleri %32 gibi alışık olmadığımız yüksek bir oranla karşımıza çıkar. Bu duruma yakından bakıldığında özellikle alacak davaları yanı sıra cinayet, kalp akçe, borç kayıtları yer alır⁶⁵⁰.1667 yıllarında Kayseri’ye ait defterde kadıya merkezden gelen emirlerin % 32 gibi yüksek bir orana tekabül ettiği görülür. Burada özellikle kadıdan reayadan askeri sınıfın haksız vergi talep etmemesi, eşkıyanın yakalanması ile daha çok sefer sefer zamanları karşımıza çıkan ulağa beygir tedariki ve ordu için belirtilen ihtiyaçların temin edilmesi konusunda kayıtlar bulunur 651.

Ek 5: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne Ait Sicil Veri Tabloları

Tablo 22: Antep 1531

1	Yargı Suç ve Ceza	% 16,28	243
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 0,74	11
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 1,10	16
4	Tımar ve Vergi	% 11,59	173
5	Noterlik	% 49	732
6	Medeni Hayat	% 6,36	95
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 3,61	54
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 0,60	9
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 7,23	108
12	Vakıf	% 2,54	38
13	Diğer	% 0,93	14
Toplam		% 99,98	1493

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁶⁵⁰ Ankara’nın İki Numaralı Şer’iye Sicili, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 11, 13, 14, 17, 18.

⁶⁵¹ 77/1 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H.1078/M. 1667), 148, 149, 152, 156, 159, 160, 163, 164, 165.

Tablo 23: Antep 1572/1573

1	Yargı Suç ve Ceza	% 22,74	130
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 0,1	1
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 0,31	2
4	Tımar ve Vergi	% 2,80	16
5	Noterlik	% 51,58	295
6	Medeni Hayat	% 10,15	58
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 2,63	15
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% -	-
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 5,43	31
12	Vakıf	% 3,33	19
13	Diğer	% 0,88	5
Toplam		% 99,90	572

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 24: Antep 1608

1	Yargı Suç ve Ceza	% 16,72	115
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% 0,29	2
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% -	-
4	Tımar ve Vergi	% 1,60	11
5	Noterlik	% 47,53	327
6	Medeni Hayat	% 9,74	67
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 1,01	7
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 0,29	2
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 15,12	104
12	Vakıf	% 7,41	51
13	Diğer	% 0,29	2
Toplam		% 100	688

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 25: Harput 1627

1	Yargı Suç ve Ceza	% 10,26	67
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% -	-
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% 0,92	6
4	Tımar ve Vergi	% 15,62	102
5	Noterlik	% 34,76	227
6	Medeni Hayat	% 5,51	36
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 0,92	6
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 18,38	120
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 12,25	80
12	Vakıf	% 1,38	9
13	Diğer	% -	-
Toplam		% 100	653

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 26: Harput 1671

1	Yargı Suç ve Ceza	% 12,98	61
2	Güvenlik Zabıta ve Polisiye	% -	-
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	% -	-
4	Tımar ve Vergi	% 13,40	63
5	Noterlik	% 28,72	135
6	Medeni Hayat	% 11,91	56
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	% 0,43	2
8	Kadıya Gönderilen Emirler	% 8,94	42
9	Kadının Taşradan Merkeze Gönderdiği Raporlar	% -	-
10	Diplomasi	% -	-
11	Mülkiyet ve Miras	% 23,19	109
12	Vakıf	% 0,43	2
13	Diğer	% -	-
Toplam		% 100	470

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 1572/1573 yıllarına ait Antep sicilinde % 22 ile yargı vazifesinin diğer yıllara göre yüksek olduğu görülür. Burada da alacak ve borç davalarının çokluğunun yanı sıra dövüşme, küfretme, cinayet, hırsızlık gibi kayıtlar dikkati çeker. Burada kocası tarafından haksız olarak dövüldüğünü belirten kadının davasına da rastlanır⁶⁵².

Ek 6: Tüm Verilerin İş Yüğü Kapsamında Dağılımı

Tablo 27: Tüm Verilerin Toplam İş Yüğü Kapsamında Dağılımı

	İş Yüğü Dağılımı Genel Toplam	Toplam Kayıt Sayısı	Genel Toplam İçinde Yüzde Oranı
1	Yargı	2232	% 15,26
2	Güvenlik	440	% 3
3	Üretim Hayatı ve Fiyatlar	161	% 1,1
4	Tımar ve Vergi	846	% 5,58
5	Noter	5577	% 38,15
6	Medeni Hayat	1139	% 7,79
7	Toplumsal ve Kişisel Ahlak	207	% 1,41
8	Kadıya Merkezden Gelen Emirler	864	% 5,91
9	Kadının Merkeze Gönderdiği Raporlar	8	% 0,054
10	Diplomasi	-	-
11	Mülkiyet ve Miras	1854	% 12,68
12	Vakıf	1242	% 8,49
13	Diğer	47	% 0,32
	Genel Toplam	14.617	% 99,71

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁶⁵² Arslan, *166 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicili*, 33, 36, 44, 45, 54, 78, 85, 87, 90, 100, 101.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Fikriye ERKUL	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Tarih
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Yeniçağ Osmanlı Tarihi
Makale ve Bildiriler	
1. Fikriye Erkul, “ Osmanlı Devleti’nde Hukukun Kökeni: Örff Hukuk, Kanunname ve Şer’ Kavramı ”, <i>Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> , Vol./Yıl. 7, No/Sayı. 1, 2023, ISSN: 2547-989x.	
2 Fikriye Erkul, “ Common Law Hukuku, Kökenleri Gelişimi ve Özellikleri ” <i>Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi</i> , https://doi.org/10.24186/vakanüvis.1299002 , ISSN: 2149-9535.	